

ERUDITIO – EDUCATIO

A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
Research Journal of the Faculty of Education of J. Selye University
Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne

2018/4
(13. évfolyam / Volume 13.)

Alapító főszerkesztő / Founder Editor in Chief

Erdélyi Margit

Főszerkesztő / Editor in Chief

H. Nagy Péter

Szerkesztőbizottság / Academic Editorial Board

Prof. PhDr. Erdélyi Margit, CSc.; Dr. habil. PaedDr. Horváth Kinga, PhD. (elnök);
Doc. PaedDr. Zita Jenisová, PhD.; Dr. habil. PaedDr. Juhász György, PhD.; Dr.
Kalmár Melinda; Prof. Dr. Kéri Katalin; Doc. PaedDr. Viliam Kratochvíl, PhD.; Dr.
habil. PhDr. Liszka József, PhD.; Prof. Anna Mazurkiewich, PhD.; Prof. Tatsuya
Nakazawa, PhD.; Dr. habil. Szarka László, CSc.; Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.;
Dr. habil. Vass Vilmos, PhD.

Olvasószerkesztő / Language Editor

Dr. habil. Keserű József, PhD.

English abstracts reviewed by

PaedDr. Andrea Puskás, PhD.

Fordítás / Translation

Dr. habil. Barnabás Vajda, PhD.

Tudományos folyóiratunk megtalálható a Central and Eastern European Online
Library (CEEOL) nemzetközi adatbázisban.

Our scientific journal is registered in and databased by the Central and Eastern
European Online Library (CEEOL).

Náš vedecký časopis je databázovaný v medzinárodnej databáze Central and
Eastern European Online Library (CEEOL).

Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu program
kultúry národnostných menšín

Tartalom

TANULMÁNYOK

Alabán Ferenc:

A hungarológia mint identitásképző interdiszciplináris tudomány 5

Csiba Balázs:

Az óbudai apácák perei az Illésháziakkal Újvásár birtoklása ügyében.
Megjegyzések az Illésházi család középkori genealógiájához 14

Végh Magdaléna:

Bittó István – Egy csallóközi származású magyar miniszterelnök történelmi
portréja 33

Kojanitz László:

A diákok esszéinek elemzése a kauzális összefüggések bemutatása
szempontjából 55

Nagy Ádám – Eperjesi Gergely:

Álmodhatnak-e a diákok elektronikus Pál utcai fiúkkal? Néhány példa
a popkult iskolai relevanciájára 76

Fekete Tamás:

Angol-skandináv kódkeveredés az angol helynevekben 87

RECENZÍÓK

Németh Eszter:

Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina – T. Litovkina Anna – Barta Péter – Vargha
Katalin: A közmondásferdítések ma: öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti
vizsgálata 107

Hegedűs Orsolya:

H. Nagy Péter: Öt modern költő 110

H. Nagy Péter:

G. Komoróczy Emőke: Avantgárd kontinuitás a XX. században 113

SZERZŐINK 117

Content

STUDIES

Ferenc Alabán:

Hungarology as an Identity-Forming Interdisciplinary Science 5

Balázs Csiba:

Lawsuits of the Nuns of Óbuda with the Illésházis for the Possession of Újvá-
sár (Commentaries on the Medieval Genealogy of the Illésházi family) 14

Magdaléna Végh:

István Bittó – The Historical Portrait of a Hungarian Prime Minister Coming
from Csallóköz 33

László Kojanitz:

The Analysis of Student Essays from the Perspective of Presenting Causal
Relationships 55

Ádám Nagy – Gergely Eperjesi:

Do Pupils Dream of Electric Paul Street Boys? 76

Tamás Fekete:

Anglo-Scandinavian Code-Mixing in English Place-Names 87

REVIEWS

Eszter Németh:

Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt– Anna T. Litovkina– Barta Péter – Katalin
Vargha: A közmondásferdítések ma: öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti
vizsgálata 107

Orsolya Hegedűs:

Péter H. Nagy: Öt modern költő 110

Péter H. Nagy:

Emőke G. Komoróczy: Avantgárd kontinuitás a XX. században 113

AUTHORS 117

A hungarológia mint identitásképző interdiszciplináris tudomány

Alabán Ferenc

Hungarology as an Identity-Forming Interdisciplinary Science

Abstract

The author of the study presents Hungarology as an important identity-forming discipline, the most important aspect of which is the knowledge of the Hungarian language. It also distinguishes a “language-dependent” and a “language-independent” Hungarology as an interdisciplinary science, the most authentic region of which is Central Europe. At the end of the paper, the author presents the latest publications of Hungarology and the symbol system of it.

Keywords: identity; communication; Hungarology; mother tongue; foreign language; Central Europe; interpretation; symbols

Kulcsszavak: identitás; kommunikáció; hungarológia; anyanyelv; idegen nyelv; Közép-Európa; interpretáció; szimbólumok

Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Sciences – Anthropology – Culture and social structure

Nyelvismeret és hungarológia

A nyelv, a kultúra, az identitás és a kommunikáció kapcsolatát úgy is értelmezhetjük, mint egymást kölcsönösen meghatározó, egymást átható kategóriákat. Jelenünkben egyre gyakoribbak az olyan élethelyzetek, amelyekben az információcsere különböző anyanyelvű és különböző kultúrához tartozó emberek között megy végbe. A más és más elvárások és tapasztalati terek kontextusából érkező kommunikációs partnerek különböző értékrendeket, stílusokat, sztereotípiákat, attitűdöket és persze előítéleteket hoznak magukkal, amelyek végső soron jelentősen befolyásolják a kapcsolatteremtés és információcsere hatékonyságát. Ebben a helyzetben a tanulságok felismerése, levonása és kamatoztatása fontos szempont a hungarológia alakulásának, művelésének jövőjét illetően.

A hungarológia oktatása a gyakorlatban különböző nyelvi szinteken valósulhat meg, s értelmezése is ehhez a feltételhez igazítható, mivel – a nézetek szerint – a magyar nyelv bizonyos szintű ismerete elengedhetetlen a hungarológia szakszerű és differenciált műveléséhez. Bizonyára bármelyik nemzettudomány megismerésére érvényes az a kutatásban alkalmazott metodológiai elv, melynek értelmében a tudományág (tartalmi konkretizálás nélkül is) általánosítható eljárásokat használ(-

hat) tárgyának feltárásánál. Metodológiai és módszertani megközelítések alkalmazása – az általánosíthatóság jegyében – meghatározza a kutatás körét, jellegét és összefüggéseit. Ez vonatkoztatható azokra az esetekre is, amikor el kell dönteni azt a kérdést, hogy kizárólag csak magyar nyelven folyhat-e a hungarológia oktatása.

Minden fenntartás ellenére a magyar nemzettudomány oktatása és kutatása – elementáris szinten – részben idegen nyelven is történhet a megismerés különböző fokain és más-más fázisaiban. Ez elsősorban Magyarország határain túl, idegen nyelvi környezetben, legtöbbször lefordított anyag segítségével, speciális tanári felkészülés mellett valósulhat meg, ahol az érdeklődők még nem tudnak magyarul, s a nyelvoktatásban helyet kapnak olyan információk, amelyek a magyarság kultúráját, történelmét, szokásait és más meghatározó tulajdonságait érintik. A nyelvet oktató tanár így szinte akár az első nyelvrától taníthat „hungarológiát” is, alapozásként néhány információ felhasználásával. A magyarságról szóló általános ismeretek idegen nyelvű közlésének szintjén, vagy éppen később (egy magasabb fokon), például a reáliák értelmezésének eseteiben az oktatás módszerének kiemelkedő szerepe van, ezért szükséges konkrétan is utalnunk néhány fontos kivitelezésére és momentumára:

az ismeretterjesztés a nyelvtudás és a fordítás kiválasztásának szintjén alkalmazkodni kell az érdeklődők (a diákság) nyelvi szintjéhez és ennek megfelelően alakítani a magyarázatokat és a kommentárokat;

a magyar nyelv, kultúra, történelem és más területek (hungarikumok) sajátosságait, azoknak idegen nyelvi megfelelőit sokszor csak körülírással lehet kifejezni;

a magyar irodalmi alkotások műfordításainak, azok művészi igényeinek sajátságosan magas fokú nyelvi és kulturális képzés eredményeként lehet csak adekvát módon eleget tenni;

a művelődéstörténet, a földrajzi és országismeret hozzáférhetősége szintén sajátos összefüggésrendszerben és tágabb kulturális értelmezésben kaphat megfelelő magyarázatokat.

* * *

A hungarológiához tartozó szakterületek két fő összetevőjének – a **„magyar mint idegen nyelv”** és a **„hungarológia”** – összekapcsolása jelentheti az egyfajta szintézist, illetve a komplexitás elérését az oktatásban. Több magyarországi egyetemen (a budapesti ELTE,¹ a pécsi PTE²) már évek óta folyik a magyar mint idegen nyelv-szakos képzés, esetenként – a kínálatok értelmében – specializációként is létezik egy redukált tantervi program a magyar és idegen nyelvi szak mellett, mely bizonyos mértékig még máshol kísérleti stádiumban van és teljes mértékben újdonságnak számít. A hungarológia tanulmányi program keretében levő meghatározó szakterületek kapcsolatát és a rendszerben elfoglalt viszonyulásukat fedi fel többek között Szűcs Tibor megállapítása, mely diagnózisértékű és perspektívaeremtő:

1 Lásd bővebben <http://www.btk.elte.hu/ba/bevezetes>

2 Lásd bővebben <http://felveteli.pte.hu/menu/21>

A nyelvészethez tartozó nyelvi összetevő („magyar mint idegen nyelv”) és a nyelvészetén kívül eső kulturális összetevő („hungarológia”) különmeműségéből és (mégis) összefüggéséből eredő konceptuális nehézségek természetesen jelentős mértékben csökkennek, ha a két részt egy olyan fölérendelt keretbe tudjuk elhelyezni, mint a szemiotika vagy a kulturális antropológia. Ekkor persze újra kell értékelni a fölérendelt keretnek az európai filológiai hagyományhoz történő viszonyulását (Szűcs 2003, 105).

A „fölérendelt keret”, akárcsak a nemzettudományok kutatásának metodológiai elvei és megfontolásai, továbbá azok részletes és alkalmazható kidolgozásai még csak részben állnak rendelkezésre, pedig ez feltételezhetően megkönnyítené és egyértelművé tenné a hungarológiához tartozó szakterületek elemző megközelítését és értelmezését. Szükséges megjegyeznünk, hogy a rendszerértékű szempontok mellett azonban sosem szabad elfeledkeznünk a sajátosságok és a specifikumok által megkövetelt adekvát eljárási módokról sem. A gyakorlat ezzel kapcsolatban azt mutatja, hogy ezeket leginkább a kutatások eredményeiből lehet leszűrni és átmenteni az oktatás aktuális szintű területeire.

A nyelvismeret és a hungarológia szerteágazó kérdésköréből itt és most kiemeljük még azokat az elnevezéseket és fogalmi pontosításokat, amelyek fontos szerepet kapnak a diszciplína kutatásában. Az összefüggések új kontextusában Szende Virág egyik tanulmányában (Szende 2003) **„nyelvfüggő”** és **„nyelvfüggetlen”** hungarológiáról értekezik. A hungarológia tudományként történő elismertetésének az igénye veti fel ezt a megkülönböztetést, s az a késztetés, hogy a magyarságtudomány milyen irányból közelítve határozható meg a legáltalánosabb és legobjektívebb szinten. Így került előtérbe a hungarológia oktatásának és kutatásának keretébe sorolt szakterületek közötti összefüggések újbóli és sajátos bemutatása, attól függően, hogy milyen szerepet és funkciót kap ebben a kontextusban a nyelv és a nyelvismeret. A magyar nyelv (s annak bizonyos szintű elsajátítása és tudása) – függetlenül attól, hogy hogyan kezeljük a hungarológián belüli szakterületek viszonyát – a magyarságtudományban és annak oktatásában mindenképpen központi, funkcionális szerepet kap a jövőben is, úgy is, mint különálló diszciplína, s úgy is, mint az oktatás pótolhatatlan eszköze.

A hungarológia oktatásába az elmondottak alapján és mintájára kerül be a **„nyelvdomináns és a tudományoktatás”** (Szende Virág és mások nyomán) minősítő kategória is, amely végső soron szintén annak a függvénye, hogy milyen nyelvi szinten, milyen szakmai igényességgel szükséges (lehet) a hungarológiai tárgyakat oktatni, illetve milyen igényességgel várható el a nemzettudomány tudományos szintű és differenciált művelése. Ideális esetnek mondható az, ha a diák jól ismeri és használja a magyar nyelvet. Más és szélsőséges esetnek számít viszont az, ha a hungarológia iránt érdeklődő nem ismeri a magyar nyelvet, de szeretne megtanulni magyarul és szeretne minél többet megtudni a magyarságról. Mindennek a sikeressége nyilvánvalóan a tanár megbízható szakmai felkészültségén és differenciált módszertani képzettségén múlik.

A korigény közép-európai szintű megjelenése a hungarológiában

Jelenünk követelményeinek és egyben lehetőségeinek megfelelően szükség van egy új, szerkezeti és funkcionálisan megújult tartalmi összetevőkből álló (kulturális-politikai) koncepcióra, amely a hungarológia megújításakor természetesen veszi figyelembe az elmúlt időszakban lezajlott társadalmi, politikai és egyben személyi körülményeket. A hungarológia eddigi történetének áttekintéséből bárki számára kiderül, hogy egy olyan tudományterületről van szó, amelyet mindenkor rendkívüli módon befolyásolt az aktuális politika és a politikai rendszer működése. Akár a kutatásról, akár az oktatásról legyen is szó, politikai támogatás nélkül nem lett volna sikeres és hatékony az ágazat. (Nyilvánvaló, hogy elsősorban tudomány- és oktatáspolitikai támogatást értünk a tételszerűségek alatt.) A hungarológia új lehetőségeinek személyi és tárgyi bebiztosításához az előzőekhez képest feltételezhetően határozottabb anyagi támogatásra (tehát egyúttal nagyobb politikai támogatásra – sic!) is szükség lesz a szükséges keretek biztosításához. Másrészt semmiképpen sem lenne üdvözlendő, sőt kimondottan hiba lenne, ha a szakmai dolgokat is a politika próbálná helyettesíteni és ab ovo kisajátítaná magának, hogy mit és hogyan kell csinálni a hungarológia kutatását és oktatását illetően. Elengedhetetlenül szükséges a hungarológia múltjából kivehető tanulságok számbavétele is ahhoz, hogy megállapíthassuk: a hungarológia potenciálisan a jövő interdiszciplináris tudománya lehet, melynek feladatai, funkciói nem pusztán a múltban voltak, és nem csupán a hagyományai veendőek számításba, hanem – tervei és jövőbeli helyzetének kialakítását támogatandó – egyre jobban igényli módszereinek, eszközrendszerének és presztízsének megújítását.

A hungarológia a különböző szintek, színterek és kontextusok (magyarországi szint, a határon túli kisebbségi magyarság közege, közép-európai tartomány, európai kontextus...) más-más feltételrendszert jelentenek, amelyekben a hungarológia oktatása, kutatása és egyben népszerűsítése különböző módszereket és eszközrendszert igényel.

Megfigyeléseink és tapasztalataink szerint a hungarológia mint tudományterület funkcionálisan és a leghatékonyabban a közép-európai kontextusba kerülhet be leginkább, mivel ebben a régióban érintkezik közvetlenül a realitással és válhat valószínűleg is leginkább értékteremtővé a maga sajátosságaival, válhat intézményrendszerével hatásos identitásképző és -erősítő motívummá. Ebben a régióban építheti továbbá annak az alapjait is, hogy az interdiszciplinaritás vonalán egyben nemzetközi tudománnyá fejlődjön. A közép-európai szellemi légkörön belül a történelmi múlt és a földrajzi közelség miatt is a hungarológia keretében érintett tudományok (nyelv- és irodalomtudomány, történelemtudomány, kulturális antropológia, folklorisztika, művelődéstörténet) interdiszciplináris koncepciója reálisan megvalósulhat a magyar kultúra Magyarország határain túli rendszerében. A szomszédos országok kultúráihoz való magyar kötődés részletes vizsgálata, komparatív és interkulturális értelmezése pedig az önismeret további rétegeinek feltárását biztosítja, az önazonosság folytonos alakulását, keletkezését bizonyítja, az európai kontextushoz, sőt bizonyos értelemben az egyetemes civilizációhoz való viszony megvilá-

gítását is jelenti. Mindez nem mond ellent az Európai Unió által többször hangoztatott ideológiai és kultúrpolitikai céloknak, sőt a *Régiók Európája* meghirdetett nemzetközi program bizonyító erejű példája lehet, amely a földrajzilag érintkező, országhatárokon átnyúló kulturális és gazdasági együttműködés szempontjából is egyre fontosabbnak bizonyul. Külön pozitív és inspiráló hatása lehet a magyar kultúra integrációs törekvéseire is, mivel fékezheti a szomszédos nemzetállamok nacionalizmusát és az országhatárok kialakított ellenhatásait, s az adott feltételek között hatékonyan megvalósíthatja és érvényesítheti kitűzött céljait.

Az európai és az etnikai közösségek kulturális emlékezete (a jelképek és a valóság világa)

A „kulturális emlékezet” általános szinten összefügg a kultúrák önszabályzó mechanizmusával, amely azt hangsúlyozza, hogy időről időre meg kell erősítenie az identitását. A csoport (közösség) tagjai összetartozásának tudata is megerősítésre szorul bizonyos idő eltelte után, s ezt a kiválasztott jelképek, szimbolikus cselekedetek, tárgyak vagy éppen gesztusok és nevelés formáinak, propagálásának segítségével szilárdítják meg programosan az adott csoport (közösség) tagjainak tudatában. Így idéződnek fel a kulturális emlékezet részei, összetevői, akár a múltból, akár a jelenből vett példák nyomán, a kisebb és nagyobb összetartozó közösségek életében.

Aktualitásánál fogva emelhetjük ki, hogy – a nemzetállamokhoz hasonló módon – jelenünkben az Európai Unió is használ hivatalos jelképeket, szimbólumokat, program- szerűen főleg azért, hogy erősítse az állampolgárok uniós és európai közeledését és a közös célokkal való azonosulását. Ennélfogva az európai zászlóban a tizenkét csillag által alkotott kör az európai népek közötti egységet, szolidaritást és összhangot jelképezi.³ Az európai himnusz dallama Beethoven IX. szimfóniájából származik, és himnuszként szöveg nélkül hangzik fel.⁴ Az Európai Unió elfogadott jelmondata – *Egység a sokféleségben* – számtalan nemzetközi tudományos konferencia és kutatói projekt témája volt eddig is. Már a tankönyvekből is tanulják a diákok, hogy az EU születésnapja május 9-én van,⁵ az euró logót a görög epszilon (ez a kultúra az európai civilizáció közös bölcsője) és az Európa szó első betűje nyomán alkották meg. Az már szintén megszokott tény, hogy 1999-től az euró lett az egységes európai valuta... Bővíthetnénk még a példákat további jelképek felvontatásával és értelmezésével, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy észrevegyük: az Európai Unió szimbólumai jelenünkben már az európai kulturális emlékezet hagyo-

3 A csillagos zászló 1955 óta volt az Európai Tanács jelképe, amit 1986-ban emeltek az Unió hivatalos lobogójává. (Jelképében a háttér a kék eget, a csillagok az európai embereket szimbolizálják. A 12-es számnak nincs köze a tagállamok számához, a teljességet igyekeznek jelképezni.) Megjegyzendő, hogy az európai zászló használata mellett a tagállamok megtartják saját nemzeti szimbólumaikat, így lobogóikat is.

4 Az Európai Unió állam- és kormányfői az Európai Tanács 1985-ös milánói ülésén Ludwig van Beethoven IX. szimfóniájának negyedik tételéből az Örömdát fogadták el európai himnusznak. (Megjegyzendő, hogy emellett minden tagország megőrzi saját nemzeti himnuszát.)

5 Annak emlékére, hogy Robert Schuman francia külügyminiszter először 1950. május 9-én fogalmazta meg az Európai Unió eszméjének gondolatát.

mányteremtő részeivé váltak, melyek fokozatosan hangsúlyos szerepet kapnak a már csatlakozott és a jövőben csatlakozó nemzetállamok mindennapi valóságában, kulturális, társadalmi és politikai életében.

A jelképek hatásköre azonban nem egyirányú, nem csupán a nagyobb szervezet és alakulat hatása érződik a kisebb egység létében és működésében, mert fordítva is reális az állítás. A közelmúltban az Európai Unió soros magyar elnöksége példának okáért sajátos, de hatásértékében mindenképp felfigyeltető módon mutatta be Brüsszelben a magyarság jelképes történelmének összefoglalását és meghatározó momentumait. A hagyomány szerint az Európai Unió soros elnöki tisztét ellátó ország feladata, hogy feldisziplina a tagállamok kormányait képviselő Tanács – Justus Lipsius németalföldi humanista gondolkodóról elnevezett – brüsszeli épületét, ahol a Tanács üléseit szokták tartani. A magyar díszek egyike ebből az alkalomból egy nagyméretű szőnyeg volt, amelyet 23 darab, nemzeti értéket felidéző szegmensből állítottak össze.⁶ A történelem meghatározó személyiségei mellett nemzeti szimbólumok is helyet kaptak rajta, így a kokárda, a turul, a Rákóczi-zászló és a Martino-vics-fa. Építmények közül a Mátyás-templom, az Esterházy-kastély, a Lánchíd és további jelképes értékű alkotás és történelmi emlék. Ebben az esetben egy kis közép-európai tagállam mutatta fel kulturális emlékezetéhez tartozó nemzeti szimbólumait, s fejtette ki hatását (még ha nem is nyerte el mindenki tetszését) a többi tagállamra és az egész Európai Unióra.

* * *

Egy nemzet kulturális emlékezetének egyik legfontosabb forrása a népművészete – mely sajátos és eredeti jelleggel bír –, s amelynek jelvilága és képvilága, azoknak összefonódása, beleértve a mítoszok és a mesék jelképeit, valamint a nyelv (képes) beszédfordulatait, közösen alkotják egy etnikus közösség kultúráját. A vizsgálatok és elemzések tanúsága szerint a magyar nemzeti szimbólumok egyben etnikus stílust is hordoznak, s ezáltal – közvetett és közvetlen módon is – az összetartozás tudatát erősítik. A magyar „kulturális örökség” valójában szintén jelképes világ, melynek létrehozásában, alakításában a magyar nemzethez tartozók mindannyian részt vesznek, országhatáron belül és országhatáron túl. Lényegében ez a sajátosság különbözteti meg a magyarságot egy másik nemzeti csoport tagjaitól, teszi szuverén közösséggé, mivel saját nyelve (stílusa!) van, és létrehozta saját szimbólumrendszerét, melynek alapja az a sajátos „tudati hagyomány”, amely egyediségeivel, esetlegességeivel és történeti gyökereivel összetartja a magyar nemzetet.

A hungarológia vonalán mindennek a folyamatnak a felerősödése és deklarálása az elmúlt évtizedben volt igazán megfigyelhető, melynek eredményeként összeállítások és a nemzeti tudatot erősítő kiadványok jelentek meg, köztük olyan hivatalos szintű publikációk is az Európai Unió (államainak nemzeti) szimbólumairól, melyek közül a nemzeti lobogót, a himnusz, a legmagasabb kitüntetések jelentését, továbbá a nemzeti ünnepeket és az emlékhelyeket is ismertetik és bemutatják. Magyar nemzeti jelképeket bemutató kötetek is szép számban megjelentek, melyeknek

6 A Pápai Livia textilművész készítette szőnyegen Magyarország történeti térképe mellett szerepeltek a magyar történelem nagyjai, feltalálói, világszerte ismert tudósai, épületei és nemzeti szimbólumai.

szerzői kollektívái azokat az asszociációkat is vizsgálják és elemzik, amelyek a mindennapi életben a magyarságtudathoz kapcsolódnak.⁷ Ebben a témában talán a legnagyobb vállalkozásnak számít a gyakorlati hasznával is kitűnő kiadvány, melyet a Címerszakértő és -Nyilvántartó Iroda 2002-től bocsátott ki a közigazgatási hivatalok és a legszélesebb nyilvánosság számára *Magyarország megyéinek és településeinek címer- és jelképtára* címen.⁸ Megállapítható, hogy – eltérően a magyar gyakorlattól – az EU tagállamaiban kevésnek mondható a könnyen elérhető, rendszerezett, színvonalas információs anyag az újonnan felvett tagok kultúrájáról, történelméről, természeti kincseiről és más értékeiről.

Az utóbbi évtized nemzeti tudatformáló, hungarológiához is kapcsolható magyar könyvek és más kiadványok három jellegzetes csoportját különböztethetjük meg:

Az egyik csomagba azok tartoznak, amelyek a magyarság eredetéről, kialakulásáról, életének, történetének és kultúrájának változásáról hozzáférhető ismereteket dolgozzák fel.⁹

A másik csoportba sorolhatók azok a „történelemkönyvek”, amelyek a honfoglalástól 2000-ig tárgyalják Magyarország történetét. Nem egyszerűen a korábbi hasonló munkák tömör összefoglalásaként hatnak, hanem a régi források újszerű elemzésével, eddig hozzáférhetetlen források megszólaltatásával új eredményeket közölnek. A politikai és hadtörténelem bemutatása mellett a társadalom- és művelődéstörténet is nagy teret kap ezekben a kiadványokban, a középkori emberek hiedelemvilágától a 20. század mindennapjaiig. Ezek a tankönyvként, de főként kézikönyvként is jól forgatható, gazdag térképanyagú, nagyvonalúan illusztrált kötetek hiteles képet rajzolnak a magyar nép történetének eseményeiről, legfontosabb sorsformáló alakjairól és évszázadairól.¹⁰

A harmadik csoportba tartozó könyvek a hungarológia külföldi terjesztésére és népszerűsítésére szolgálnak, mivel különböző idegen nyelveken közvetítik az infor-

7 2000-ben és 2010-ben is megjelent Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György Jelképtár (Helikon Kiadó, Budapest) c. kötete. Lukácsy Sándor összeállításában 2000-ben adták ki a Nemzeti olvasókönyv. Magyar klasszikusok gondolatai az anyanyelvről és a hazáról (Atheneum Könyvkiadó) c. kötetet, melyről az összeállító ezt írta a kiadvány fűlszövegében: „Szükség volna egy hazai gyűjteményre, mely tartalmazná azokat a szövegeket, melyeknek ismeretét az egészséges nemzeti tudat nem nélkülözheti. Egy könyvre, melyből ki-ki megtudhatná, milyen időtálló és parancs értékű gondolatokat hagyományoztak ránk elődeink e földről, népéről és történelméről, a társadalmi lét vezéreszméiről, a közéleti viselkedés normáiról.”

8 Magyar–angol nyelvű multimediális CD-room, 19 megye és 1700 település címerképe, közel 4000 fotóval, nyelvenként 1500 kinyomtatható szöveges oldallal, Szeged, 2002.

9 Példának okáért említjük a következő jellemző kiadványokat: Érdy Miklós: *A magyarság keleti eredete és hun kapcsolata*. Budapest: Kairosz Könyvkiadó, 2010; Gróf Zichy István: *Magyar őstörténet*. Attraktor Kiadó, 2009; Hoppál Mihály: *Hiedelem és hagyomány*. Budapest: L'Harmattan, 2006; Nógrády Árpád – Pálffy Géza – Velkey Ferenc: *Magyar uralkodók*. Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, 2007 és további hasonló kiadványok.

10 Néhány bizonyítékerejű könyv az elmondottak illusztrálására: Bertényi Iván – Diószegi István – Horváth Jenő – Kalmár János – Dr. Szabó Péter: *Királyok könyve*. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói. Budapest: Helikon Kiadó, 2008; Tóth István György: *Millenniumi magyar történet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001; Szekfű Gyula: *Valahol utat veszítettünk*. Budapest: Holnap Kiadó, 2000; Barta János – Gergely Jenő – Kristó Gyula: *Magyarország története előidőktől 2000-ig*. Budapest: Pannonica Kiadó, 2002; Gyáni Gábor – Kővér György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól amásodik világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006; Nagy György: *Magyarország apró betűs története. A honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2010 és további hasonló kiadványok.

mációkat a magyar nép történetéről, legfontosabb dolgairól és eseményeiről. Sokkal inkább egyfajta tablók ezek a kiadványok, mint történelemkönyvek, melyekbe a magyar nemzet nagyjait, értékeit, szimbólumait, a nemzeti múlt darabkait gyűjtötték össze a szerzők, melyek megbízhatóan körvonalazzák a külföldiek számára, kik a magyarok és mit jelent Magyarország.¹¹ Ezek a sorozatok elsősorban szintén arra hivatottak, hogy átfogó képet adjanak a magyar nemzet történelméről, szellemi alkotásairól, amely immár több mint ezer éve él és alakítja kapcsolatait Közép-Európában, s amelynek kultúrája hosszú évszázadok óta szerves része az európainak.

Az elmondottakkal kapcsolatban és alapján felmerülhet az igény egy szélesebb és komplexebb aktualizált hungarológiakép kialakítására, mely beépíti tartalmi struktúrájába a legújabb eredményeket és melynek attribútuma joggal lehet Szent-Györgyi Albert, Nobel-díjas magyar tudós kompetens megállapítása, miszerint „minden ország akkora, amennyivel hozzájárul az emberi haladáshoz, teljesen függetlenül attól, hogy a térképeken mekkora terület jelöli helyét a világban”. S ez a gondolat – az azt kiváltó aktualizált háttérjelenségekkel és maradandó értékekkel – termékenyítő hatással lehet a magyar nemzettudomány perspektívájának további megerősítésében.

Irodalom

Balassa Iván – Ortutay Gyula (1980): *Magyar néprajz*. Budapest: Corvina Kiadó.

Bitskey István (2008): Az identitástudat formái az újkori Kárpát-medencében. In *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Debrecen: DEENK (Studia litteraria, XLV), 11–23.

Fedinec Csilla szerk. (2008): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA.

Fülei-Szántó Endre (1987): A hungarológia helye és szerepe a tudományok és a művelődéspolitikai rendszerében, *A Hungarológia Oktatása*, 2. sz., 3–19.

Görömbei András (2000): A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Szerk. Görömbei András. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 7–28.

Görömbei András (2003): *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest: Nap Kiadó.

Jankovics József (1986): „hungarológia” (címszó). In *Kulturális Kisenciklopédia*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Kossuth, 229–231.

Kósa László szerk. (1991): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

¹¹ Buzinkay Géza: *Hungarian History in a Nutshell*. Budapest: Merhavia, 2003; Uő: *Histoire brève de la Hongrie*. Budapest: Merhavia, 2003; Uő: *Compendio di storia d'Ungheria*. Budapest: Merhavia, 2003; Gazda István – Gervai András: *Weltberühmte Ungarn*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2004; Uő: *Hongrois Célebres*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2004; Lázár István: *Histoire de la Hongrie*. Budapest: Corvina Kiadó, 2006; Molnár Miklós: *A Concise History of Hungary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010 és további hasonló kiadványok. Az elmúlt évtizedben egyébként számos népszerűsítő kiadványsorozat jelent meg Magyarországról és Budapestről héber, koreai, japán, kínai és minden európai nyelven.

- Kulcsár Szabó Ernő (2000): A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy: Emlékműve-e önmagának a „hungarológia”? *Tiszatáj*, 3. sz., 66–77.
- Nádor Orsolya (1998): A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia*. Tankönyv és szöveggyűjtemény. Írta és szerkesztette: Giay Béla és Nádor Orsolya. Budapest: Janus/Osiris, 55–125.
- Pomogáts Béla (2008): Értékek védelmében. Az emigráció küldetéséről. *Vigília*, 5. sz., 433–440.
- Rákos Péter (1990): Hungarológia: a dolog és a szó. In *A hungarológia fogalma*. Szerk. B. Nádor Orsolya. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Romsics Ignác (2005): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szende Virág (2003): Hungarológiaoktatás különböző nyelvi szinteken. In *A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az Európai Unió csatlakozás jegyében*. Szerk. Gremperger László és Nádor Orsolya. Budapest: Balassi Bálint Intézet (Balassi Füzetek 1.), 139–146.
- Szépe György – Darányi András szerk. (1999): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Szirák Péter (2000): A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Szerk. Görömbei András. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 29–57.
- Szűcs Tibor (2003): A hungarológia egysége a tanárképzésben. In *A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az Európai Unió csatlakozás jegyében*. Szerk. Gremperger László és Nádor Orsolya. Budapest: Balassi Bálint Intézet (Balassi Füzetek 1.), 101–118.
- S. Varga Pál (2005): A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. In Uő: *A nemzeti költészet csarnokai (A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban)*. Budapest: Balassi, 69–82.

Az óbudai apácák perei az Illésháziakkal Újvásár birtoklása ügyében

Megjegyzések az Illésházi család középkori genealógiájához¹

Csiba Balázs

Lawsuits of the Nuns of Óbuda with the Illésházis for the Possession of Újvásár (Commentaries on the Medieval Genealogy of the Illésházi family)

Abstract

The paper analyses three lawsuits between the nus of Óbuda and the Illésházi family for the possession of Újvásár village, which started probably shortly after 1360 and ended in 1380. The nus won and so they became the owners of the mentioned village until 1782. However, the final judgment contains some suspicious parts pointed out by the present paper. The lawsuits also provide useful information about the medieval genealogy of the Illésházis. The detailed examination of the sources has proved that the aforementioned noble family does not spring from the Salamon 'generatio' as thought by previous research.

Key words: Újvásár (in Slovak: Nový Život); Illésházi family; nuns of Óbuda; genealogy; medieval Csallóköz (in Slovak: Žitný ostrov)

Kulcsszavak: Újvásár; Illésházi család; óbudai apácák; genealógia; középkori Csallóköz

Subject-Affiliation in New CEEOL: History – Middle Ages – 13th to 14th Centuries

Az alábbiakban három pert mutatok be az Illésháziak mint felperesek és az óbudai (klarissza) apácák mint alperesek között, amelyek a csallóközi Újvásár (szlov. Nový Trh) birtoklásáért folytak a 14. század második felében. Joggal gondolhatná az Olvasó, mi értelme foglalkozni egy ilyen „tucatüggyel”, azonban az eset több szempontból is figyelemre méltó. Legfőképpen a második per lezárása, tehát a végső ítélet megindokolása érdekes. Emellett a téma lehetőséget nyújt arra, hogy az Illésháziak középkori történetével kapcsolatos eddigi kutatásaim (rész)eredményeit ismertessem, nem utolsó sorban pedig Csallóköz középkori településtörténetéhez is hasznos adatokkal járul hozzá.

A permenetek ismertetése előtt célszerű lenne bemutatni a pereskedő feleket, egyelőre azonban különböző okokból csak azt vázolom, miképp jutottak birtokokhoz Csallóközben az óbudai apácák. Előljáróban annyit viszont mindenképpen le

¹ A tanulmány elkészítését a VEGA V - 18 - 032 - 00 számú pályázata támogatta. Táto štúdia vznikla vďaka podpore grantu VEGA č. V - 18 - 032 - 00 (Vývoj uhorskej rodovej heraldiky v období raného novoveku). Tanulmányom kéziratának átnézéséért és hasznos tanácsaiért Horváth Richárdnak, az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársának szeretnék őszinte köszönetet mondani.

kell szögezni, hogy a vizsgált időszakban forrásaink az Illésháziakat még Vataiaknak, elvértve pedig Illésvatainak nevezik. Az Illésházi előnevet a család tagjai többé-kevésbé következetesen csak a 15. és a 16. század fordulója óta használták. Ennek ellenére az egyszerűség kedvéért a munkámban mégis Illésháziaknak nevezem őket annak tudatában, hogy az előnév 14. századi használata anakronisztikus.

Az óbudai apácák csallóközi birtokai

Ismert, hogy az óbudai klarissza kolostort I. Károly utolsó felesége és I. Lajos anyja, Piast Erzsébet alapította 1334-ben. Mint minden egyházi intézményt, a klarisszákat is fennmaradásuk érdekében birtokokkal kellett ellátni. Kapóra jött tehát, hogy az 1350-es években két, csallóközi viszonylatban vagyonosnak mondható nemes, Olgyai Andics és Jányoki Miklós örökös nélkül halt meg. Birtokaik többsége a király adományából az apácák kezére jutott.

Olgyai Andics a Pozsony megyei Olgyáról származó, eredetileg várjobbágy, majd 1281-től IV. László jóvoltából² nemesi család sarja volt. Apja, Péter a vitézségének köszönhetően, valamint annak, hogy jól nősült³, jelentős mértékben gyarapította a családi vagyont. Igyekezete abból a szempontból hiábavalónak tekinthető, hogy az ő ága már fiaival, az említett Andiccsal és Fakóval kihalt.⁴ I. Lajos birtokaikat⁵ 1354. február 2-án Kont Miklósnak, akkor még erdélyi vajdának és szolnoki ispánnak, valamint testvérének, Lökös pohárnokmesternek adományozta.⁶ Az adománylevél kitétele alapján a király fenntartotta magának azt a jogot, hogy megfelelő ellenérték fejében visszavehesse tőlük az eladományozott birtokokat.⁷ Ezzel Lajos később valóban élt is. Kont és testvére 1358-ban megkapták Felsőlendva várát⁸, amiért cserébe visszaadták Andics birtokait a királynak, aki azokat 1360. március 26-án az óbudai apácáknak adományozta.⁹

2 Olgyay I. 112–113. (5. sz.).

3 A Hontpázmány nemzetség csekléshi ágába tartozó Bökeny lányát, Katát vette feleségül. Lukačka 2002, 37–38. Az ő leánynegyede 200 bécsi dénármárkát ért. AO I. 151–152. (140. sz.). Hozománya bizonyára szintén nagy összeg lehetett, amelynek köszönhetően Péter számos birtokot tudott vásárolni.

4 Péter ágával a jövőben egy önálló tanulmányban kívánok részletesebben foglalkozni. Az Olgyaiak eddigi legalaposabb genealógiáját lásd: Nógrády 1999, 142–144.

5 Az eladományozott birtokok pontos azonosítását egy önálló tanulmányban fogom elvégezni.

6 AO VI. 169–170. (104. sz.).

7 „*hoc declarato, quod si non dictas possessiones pro commodo nostro utiles fore conspexerimus et ab eisdem auferre voluerimus, non aliter, nisi datis vel cum propria nostra pecunia comparatis similibus possessionibus pro eisdem possimus auferre a woyuoda et magistro Leukus prenotatis*” DL 4409.

8 AOKt. XLII. 215. (553. sz.). Vö. Engel I. 1996, 312.

9 Püspöki 1981, 144–145. (6. sz.).

A perek

A perek folyamatait (főleg) három dokumentum, mégpedig Bebek István országbíró 1368. május 16-i parancslevele¹⁰, Szepesi Jakab országbíró 1376. március 5-i privilegiális oklevele¹¹ és I. Lajos 1380. február 6-i, szintén privilegiális oklevele¹² alapján rekonstruálhatók. Az sajnos nem állapítható meg, pontosan mikor kezdődött a pereskedés a két fél között. Csupán annyi bizonyos, hogy valamikor I. Lajos fent említett 1360. évi adománylevelének kiadása után, máskülönben az apácák nem lettek volna érdekeltek Újvásár birtoklásában.

A felek közötti első pert Bebek István 1364. március 14-i privilegiális oklevele zárta le, amelynek szövege csak (viszonylag tömör) tartalmi átirásban maradt ránk Szepesi Jakab 1376. évi oklevelében. E szerint Illésházi (*Vata*) Miklós fia, János – testvérét, Illést is képviselve – bemutatott Bebeknek két oklevelet a pozsonyi káptalantól. Az országbíró az egyikből megtudta, hogy (Gombai) Kumpurd fiai eladták Újvásárt Andics apjának, Péternek 37 bécsi dénármárkáért. A másikkól azt, hogy ugyanazt a falut Andics az említett Illésháziaknak (*Elyasvata*) adta szolgálataik fejében és 30 széles bécsi dénármárka ellenében.¹³ Ezen okiratok alapján, mivel az apácák képviselője Pál fia, Tamás¹⁴ nem mondott nekik ellent, Bebek Újvásárt az Illésháziaknak ítélte oda, és a pozsonyi káptalan által be is iktatta őket annak birtokába.

Mindennek tükrében azt gondolhatnánk, hogy az ügy ezzel lezárult, de erről szó sincs. Az 1364. évi pünkösöd előtti pénteken (május 12-én) Illésházi (*Vata*) Miklós fiai, Illés és János Görgetegi¹⁵ Miklós királyi emberrel György pozsonyi kanonok jelenlétében meg akarták határoltatni Újvásárt, s azt maguk részére iktatni. Ennek azonban Jakus pozsonyi bíró az óbudai apácák nevében, Magyar¹⁶ Madaras¹⁷ Miklós, Miklós fia, Pál és András fia, Pál, Olgyai András fia, Pál¹⁸, valamint Marcsa-magyar¹⁹ János fia, László ellentmondtak. A királyi ember ezért megidézte őket

¹⁰ DL 5709.

¹¹ DL 6321.

¹² DL 25115.

¹³ Az első oklevél alatt a káptalan 1298. május 1-i (DL 1500, a pozsonyi káptalan 1347. aug. 7-i átirásából, amely ugyanakkor a hiteleshelynek 1375. márc. 18-i privilegiális oklevelében maradt fenn), a másik alatt pedig 1353. december 20-i oklevele értendő, amely Szepesi Jakab 1376. évi oklevelében maradt fenn tartalmi átirásban.

¹⁴ Tamás előnevét az elemzett perlekedés során nem tudjuk meg, de biztosra vehetjük, hogy arról a Sámoti Tamásról van szó, aki ez idő tájt gyakran képviselte az óbudai apácákat, például 1363-ban: Eszterházy 24–25. (22. sz.). Továbbá hozzá kell tennem, hogy ez alatt a Sámot alatt szinte biztos nem a mai Sámot értendő, az ugyanis a pozsonyi prépost birtoka volt. Amint azt hamarosan egy készülődő tanulmányban bizonyítani fogom, az említett falu szomszédságában található és nemesek által lakott Bucsuházát és Királyfiát is eredetileg Sámotnak hívták, illetve a ma már nem létező, az esztergomi érsekség nemeseinek birtokát, Benseházát is. Tamás valamelyik, a három több említett falu közül az egyiknek lakója lehetett.

¹⁵ Elpusztult település Doborgaz és Vajka hátárában. Vö. például Dobrohošť 156–157 (11. sz.). Az innen származó nemesi családdal egy önálló értekezésben fogok részletesebben foglalkozni.

¹⁶ Nem tudom egyelőre kellőképpen bizonyítani, de az itt feltüntetett Magyar falu alatt valószínűleg a mai Nagymagyart kell értenünk.

¹⁷ Az oklevélben Miklós ragadványneve *Madaras* alakban szerepel. Ha Madarászként kellene olvasnunk, valószínűleg – ahogy a csallóközi Madarász falu neve esetében is – itt *Madaraz* állna.

¹⁸ Ő a per további menetében már nem szerepel. Valószínűleg később visszavonta a tiltakozását.

¹⁹ E helységnév alatt Kismagyar értendő, amint azt az eddigi kutatásaim egyelőre publikálatlan eredményei bizonyítják.

az Illésháziak ellen Keresztelő Szent János nyolcadára ([1364.] július 1.) a király jelenléte, azaz az országbíró elé. Ezt a méltóságot ekkor Bebek István töltötte be (1360–1369).²⁰

A pert – amint azt Bebek István 1368. évi parancsleveléből megtudhatjuk – a kitűzött időpontról Szent Mihály kvindénájára ([1364.] október 13.) halasztották el. Ekkor Illés a saját és az említett János fia, Mihály fiú (*puer*) nevében, akire a per szállt az apja halála után²¹, az ellentmondóktól a tiltakozásuk okát kérte. A már említett Pál fia, Tamás az óbudai apácákat képviselve, valamint Madaras Miklós a többi fent megnevezett nemes nevében elmondták, hogy az Illésháziak a határjárás során az apácákat királyi adomány címén megillető Jóka (*Ilka*) faluból és magyar birtokrészeiből, valamint a nemesek magyar és marcsamagyi örökös birtokaikból nagy részeket szerettek volna Újvásárhoz kapcsolni.²² Ezt hallva Illés azt állította, hogy Újvásár vétel jogán őket illeti meg. Mivel az egyik fél sem tudott bemutatni oklevelet a birtokaik határaitól, az országbíró írásban megkérte a győri káptalan, hogy kiküldött emberei jelenlétében a feleket egy-egy királyi ember képviselve, a következő húsvét nyolcadán ([1365.] április 20.) végezzék el újra a határjárást, mégpedig előbb Illés, majd az alperesek útmutatása alapján. Ha ezek egyeznek, ki-ki birtokrészét határjelekkel egymástól elválasztva iktassák a feleknek. Ha nem, akkor Csallóköz szokása szerint (*iuxta consuetudinem terre Challokuz*)²³ végezzék el a peres birtokrész becsűjét, majd az egybegyűlt szomszédoktól és határosoktól tudakolják meg, melyik fél állít igazat a határjelekkel kapcsolatban, majd minderről a káptalan tegyen jelentést Szent György nyolcadára ([1365.] május 1.).

A tárgyalás egy újabb halasztás után mindenszentek nyolcadán ([1365.] november 8.) folytatódott, amikor Illés bemutatatta Bebek Istvánnak a győri káptalan jelentését. A káptalan az említett húsvét utáni hétfőn ([1365.] április 21.) a felperesek részére kiküldte Mihály dékánt Sámoti János fia, Péter²⁴ királyi emberrel, az alperesekére pedig Balázs kanonokot és Benedek karpapot Szapi Kancs fia, János-sal.²⁵ A határjárást a parancslevelben foglaltak alapján végezték el. Ennek során az alperesek négy helyen ellentmondtak. Az összegyűlt szomszédok azt vallották, hogy a vitás földterületek Fakó és Andics mesterek birtokában voltak, tartozékaikat is közösen használták, akárcsak később a királyné (Erzsébet) és a nádor is

²⁰ Engel I. 1996, 8.

²¹ „*in quem presens causa mortuo eodem Iohanne patre eiusdem secundum regni consuetudinem extitisset redundata*” Ennek tükrében kijelenthető, hogy János valamikor 1364. május 12-e és október 16-a között halt meg, tehát mindenképpen 1364-ben.

²² „*per reambulacionem metarum dicte possessionis Vyusar magnas particulas terre ad eandem possessionem eorum Vyusar applicare voluissent*”

²³ Ez a szófordulat gyakran előjön a forrásokban. Egyelőre nem tudom, miként kell értelmezni.

²⁴ Vele kapcsolatban is hasonló megjegyzést kell tennem, mint Pál, fia Tamás esetében (ld. 14. jegyzet).

²⁵ Logikus lenne ezt a Szap falut a maival azonosítani, azonban a helyzet ennél bonyolultabb. Kutatásaim során nyilvánvalóvá vált, hogy a Somorja szomszédságában fekvő, ma már nem létező Becske és Gancsháza falvakat eredetileg szintén Szapnak hívták. Mindkét település nevét máig megőrizték Somorja dűlőnevei (Unti 2002, 216.), sőt Gancsházát megtaláljuk még a Habsburg Birodalom ún. Katonai Felmérés térképein (ld. <https://mapire.eu/hu/browse/country/>, letöltés ideje: 2018. szept. 15.). Az itt említett János apja, Kancs (forrásainkban általában *Konch* vagy *Kanch* alakban fordul elő) után nevezték az ő Szap nevű birtokát Kancsnek vagy Kancsházának, amely az idők során Gancsházára módosult. Minderről, tehát a Becskei és Gancsházi családokról egy önálló tanulmányban fogok részletes elemzés nyújtani.

(Kont Miklós), majd Illés visszaszerezte azokat.²⁶ Marcsamagyari János fia, László érdekében két határos, a perben alperesként résztvevő Madaras Miklós, valamint Vatai Péter fia, János²⁷ azt állították, hogy az egyik vitás és két márkára felbecsült földarab Lászlót illeti meg.

A győri káptalan oklevelének bemutatása után az országbíró igazságot szeretett volna szolgáltatni, ám ekkor az apácák ügyvédje kijelentette, hogy azok birtokai Újvásártól el vannak választva, amit a szomszédok oklevelével be is tud bizonyítani. Bebek elrendelte, hogy ezeket bőjtközép nyolcadán ([1366.] március 18.) mutassa be neki. A további tárgyalást ezután néhányszor ismét elhalasztották, így a per Szent György nyolcadán ([1368.] május 1.) folytatódott. Mihály fiút és Illést már az utóbbi fia, Miklós képviselte, az összes alperest pedig ugyancsak Pál fia, Tomás, aki bemutatta Bebeknek annak 1367. május 26-i oklevelét²⁸, amelyben átírta Szécsi [Miklós] országbíró 1357. december 3-i privilégiumát, amely átírva tartalmazza [Zsámboki] Miklós nádor 1345. augusztus 12-i, szintén privilegiális oklevelét.²⁹ A nádor említett – más szempontból egyébként nagyon érdekes – oklevelében előfordul ugyan Újvásár neve, de ügyünkben aligha volt felhasználható. Valószínűleg Bebek ezért nem írta át szövegét legalább tartalmilag, s nem is vette figyelembe a döntése meghozatalában.

Mivel az apácák ügyvédje más dokumentumokat nem tudott felmutatni, ezért az országbíró eskütelét rendelt el Illésnek a bárókkal, főpapokkal és más nemesekkel 70 márkára felbecsült földterületek ügyében. Mindezt úgy, hogy az akkor elkövetkezendő Szent Mihály nyolcadának ([1368.] október 6.) első napján az egyik vitás határjelnél kettedmagával, másnap a következő határjelnél ismét kettedmagával, végül harmadnap a többi földterületnél hatvanhatodmagával, akik közül kettőnek határosoknak kell lenniük, tegye le az esküt. Ha ezt meg tudja tenni, iktassák be őt a vitás területek birtokába, ha pedig nem, akkor az alperesek részére kell azokat iktatni. Minderről pedig a feleknek az országbírót mindenszentek nyolcadán ([1368.] november 8.) kell a pozsonyi káptalan jelentésével informálni. Fontos megjegyezni, hogy a parancs szövegébe utólag betoldották, hogy ha Illés időközben meghalna vagy súlyosan megbetegedne (*si ipsum mori aut gravi infirmitate prepediutum esse contingerit*), akkor az esküt fiának, Miklósnak kell letennie. Ennek alapján úgy sejtem, Illés egészsége ez idő tájt már nem szolgálhatott jól, és ez a feltevés a későbbi fejlemények tükrében nem is alaptalan.

Bebek István 1368. évi parancslevele itt ér véget. A per további lefolyásáról Szepesi Jakab okleveléből szerezhetünk tudomást, amelynek narrációja meglehetősen szűkszavú. Csupán annyit árul el, hogy az említett eskütelét a király parancslevelében megtiltotta, majd mivel időközben Illés meghalt, a per fiára, Miklósrá szállt. Ezután Bebek *iuxta regni edictum* elrendelte, hogy Miklós és Mihály mutassák be

26 „*prenotate possessiones, prefato modo specificate, fuissent sub dominio magistrorum Fakou et Andich et ipsas usi fuissent, ut ipsis placuisset et earundem utilitates, prout uni placuisset et alteri, communiter percepissent et eodem modo domina nostra regina et dominus palatinus conservassent, postmodum ipse Elias predictam possessionem Wyuasar reobtimebat, similiter usus fuisset et in dominio earundem particularum possessionariarum et terrarum extitisset et esse deberet*”

27 Ö minden bizonnyal a Bánkvatai család tagja. Csiba – Federmayer – Nagy 2015, 18. és 45.

28 DL 3777.

29 AO IV. 521–533. (320. sz.).

azokat az okleveleket, amelyek alapján egész (*totam*) Újvásárt birtokolják. Majd Bebek halála után az országbírói méltóságot Szepesi kapta meg, aki a pert [1376.] Gyertyaszentelő Boldogasszony nyolcadára (február 9.) halasztotta.

Ez a nagyon felületes összefoglaló több szempontból sem pontos. Bebek István az országbírói méltóságban 1369. július 12-ig mutatható ki, utána – rövid ürese-dés után – valamivel több mint három évig Szécsi Miklós volt az országbíró. Igaz, Szepesi Jakab 1372-ben nem egész két hónapig betöltötte a méltóságot, de tar-tósan csak 1373 és 1380 között. Közben rövid ideig Cudar Péter is (1372–1373) megfordult ebben a méltóságban.³⁰ A per tehát nem kerülhetett Bebektől egyene-sen Szepesi elé. Ráadásul a fent említett, az esküetételt eltöltő királyi parancslevél, amely 1369. szeptember 15-én kelt, fennmaradt. Eszerint az óbudai apácák és a többi alperes nevében elpanaszolták I. Lajosnak, hogy az Illésháziak, akik kö-zül csak Illést említik néven, a szeptember 10, 11 és 12-én leteendő esküt elmu-lasztották, s azt a pozsonyi káptalan oklevelével szeptember 19-re halasztották. Ez okból kifolyólag a király megtiltotta a káptalannak, hogy ehhez kiküldje hiteles em-berét, valamint felszólította, parancsolja meg nekik, hogy Szent Mihály előestéjén ([1369.] szeptember 28.) késlekedés nélkül jelenjenek meg az ügy rendes bírāja előtt (*coram iudice ordinario dicte cause*).³¹ Az esküetételnek a parancslevélben leírt módja megegyezik azzal, ahogy azt Bebek 1368-ban megparancsolta, de az időpont nem egyezik. Úgy látszik, ezt Bebek időközben elhalasztotta. Fontosabb azonban, hogy mindennek ismeretében ő már nem rendelhette el az Illésháziaknak az oklevelek bemutatását, hiszen csak 1369 júliusáig volt országbíró. Ha gyanakvó lennék, azt gondolnám, hogy Szepesi fent ismertetett eseményleírása mögött az a szándék húzódik meg, hogy valamit eltitkoljon...

Térjünk vissza a Szepesi által kitűzött nyolcadhoz! Az apácákat ezúttal már egy bizonyos Emőkei (*Emeke*) Dénes fia, Mihály képviselte, Illésházy Miklós pedig Mi-hályt is, akit ekkor már nem neveztek fiúnak. Először az apácák képviselője bemu-tatta I. Lajos már említett 1360. évi privilegiális oklevelét, majd Miklós a pozsonyi káptalan 1353. évi, Újvásár megvételét tanúsító és Bebek István 1364. évi okleve-lét, amellyel az Illésháziaknak ítélte oda a falut. Mindezek után már csak az ítélet kihirdetése maradt hátra.

Szepesi Jakab a név szerint felsorolt bárókkal és főpapokkal úgy döntött, hogy Újvásár az óbudai apácákat illeti meg. Egyrészt azért, mert Illés és János, amikor Andics még élt, nem mutattak fel semmilyen okmányt arról, hogy Újvásár az övék. Akkor sem, amikor annak (magtalan) halálával a falu a királyi koronára háramlott, és azt követően sem, hogy Kont Miklós megkapta a falut. Ráadásul nem tudtak bemu-

³⁰ Engel I. 1996, 8.

³¹ DL 5810. Megjegyzem, hogy a pozsonyi káptalan, a királyi parancslevélre válaszoló relációjának hátoldalán a következő perbeli feljegyzést olvashatjuk: „*Pro dominabus Michael Pagan, a(ctor)es) Nicolaus et Michael personaliter, Elyas et Michael filius Iohannis similiter personaliter; ad octa-vas Martini sine crastinacione commissione et mandato eo, quod ad easdem octavas hominem regium et capituli Posoniensis testimonium, coram quibus quoddam iuramentum deponere debuisset Elias annotatus; partibus eciam pacificandi annuimus.*” Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a tárgyalást az említett időpontról (1369. szept. 28.) Sz. Márton nyolcadára ([1369.] nov. 18.) ha-lasztották amiatt, hogy az Illésháziak nem tudtak az esküetételre hozni királyi embert és a pozsonyi káptalan tanúbizonyosságát, de megengedték a feleknek a kibékülés lehetőségét. Erre – legalább is a későbbi fejlemények ismeretében – nem került sor.

atni sem eltöltő, sem tiltakozó oklevelet az ellen, hogy a falu a nádor birtokába jutott. Másrészt azért, mert Andics a nyúl-szigeti (ma Margit-sziget) kolostorban lakó, név szerint nem említett özvegye azt állította, hogy tudomása szerint férje sosem adta el Újvásárt, és amíg élt, annak birtokában volt. Ráadásul amaz az oklevél, amely szerint Andics apja, Péter megvette Újvásárt Kumpurdtól és testvéreitől, Andicsnál volt, majd halála után Illéssel visszaküldte (mármint Andics özvegye) azt Kumpurd özvegyének. Emiatt az az oklevél, amelyet Illés és János mutattak be Újvásár megvásárlásáról, gyanúsak tűnik, és minden bizonnyal ők állították ki a káptalannal.³²

Andics özvegyével, illetve vallomásának igazságtartalmával kapcsolatban felmerül néhány elég erős kétely:

1) Miért küldte volna vissza [Gombai] Kumpurd özvegyének az Újvásár megvételéről szóló oklevelet? A Gombaiak nem mentek volna vele semmire, mert abban az áll, hogy eladták a falut Andics apjának, Péternek. Ez a kedvesség azért is érthetetlen, mert Andics özvegye bizonyára tudta, hogy Kumpurd fiai 1347-ben – egyébként jogtalanul – megpróbálták férjétől visszaszerezni Újvásárt, és emiatt pereskednie is kellett.³³ Meg kell említeni azt is, hogy az oklevél biztosan nem került vissza Kumpurd özvegyéhez, mert az az Illésháziak birtokában volt. Ezt abból sejthetjük, hogy Illés fia, Miklós 1375-ben átirattatta a pozsonyi káptalannal.³⁴ Mindehhez hozzátehetjük még, hogy Andics özvegye – a királyság törvényeit ismerve – aligha rendelkezhetett férje vagyonával³⁵, tehát az egész oklevél-visszaküldős történet sántít.

2) Az is furcsa, hogy állítólag Kumpurd özvegyének küldte vissza az oklevelet. Kumpurd a forrásokban 1298 és 1307 között mutatható ki, három fia közül pedig kettő 1353 előtt már nem élt.³⁶ Ezek alapján valószínűtlennek tűnik, hogy anyjuk – akiről egyébként semmit sem tudunk – 1354-ben még életben lett volna. Egyéb-

32 „tamen quia nobis lege requirentibus (helyesen: requirente) annotatus Nicolaus filius Elie hoc, ut idem Elias pater suus ac Iohannes filius Nicolai et per consequens ipse memorato Andych vivente et eciam post mortem eiusdem, illis vicelicet temporibus, dum eadem possessio Vyusar ad manus regias et tandem ad manus predicti domini Nicolai Konth palatini devenisset, in dominio ipsius possessionis fuissent et eandem possiderint, nullo evidenti documento declarabat, nec declarare assumpnebat, nec eciam aliquas litteras protestacionales vel prohibicionales super eo emanatas, ut iam dicta possessio Vyusar premissio iure emptio eis pertinuerit et in dominium eiusdem ex aliquibus causis rationabilibus introire non valuerint, exhibebat, nec in futurum se exhibere posse referabat, religiosa eciam domina relicta ipsius Andych, in clauistro beate Virginis de Insula Leporum residens, per nos requisita ad sue religionis statum et consciencie sue puritatem id fatebatur, ut ipse Andych dominus et maritus suus ad suum scitum numquam eandem possessionem Vyusar prefato Elie filio Nicolai et Iohannis fratri suo vendidisset, sed ipse Andych semper in dominio eiusdem vita sibi comite existente fuisset, sed hoc bene verum foret, ut ipsa, videlicet relicta Andych litteras privilegiales predicti capituli Posoniensis, mediantibus quibus eadem possessio Vyusar a predicto Kumpurd et fratribus suis predicto Petro patri ipsius Andych fuisset devoluta, apud se habuisset et easdem litteras mortuo predicto Andych per predictum Eliam domine relicte prefati Kumprud remisisset et sic visis litteris premissis littere empcionales in facto predictae possessionis Vyusar vocate per ipsos Eliam et Iohannem fuissent emanate in capitulo ante dicto et pro eo ex causis premissis in facto emanacionis ipsarum litterarum dicti capituli Posoniensis patencium, per ipsum Nicolaum coram nobis exhibitum, suspicio non modica oriebatur et ob hoc eadem littere capituli Posoniensis patentes vires non habere agnoscebantur”

33 Minderre lásd: Csiba 2018, 46–47.

34 DL 1500.

35 Ennek ékes bizonyítéka, hogy természetesen csak a hozományának és jegyajándékának kifizetésére volt jogosult, amiről oklevéllel is rendelkezünk. AOKlt. XXXVIII. 125. (107. sz.).

36 Csiba 2018, 67–68.

ként Andics özvegye az oklevél-visszaküldéssel tulajdonképpen elismerte volna a Gombaiak jogát Újvásárra, ami azt jelentené, hogy a falu jogtalanul került az óbudai apácákhoz.

3) Andics özvegyének a perben való szereplése is rejtélyes. Szepesi Jakab sehol sem említi, hogy megjelent volna előtte az apácák képviselőjével. Megfogalmazása szerint megkérdezte őt (*per nos requisita*), de hogy mikor és hol, nem árulja el. Ha az özvegy vallomása – legalábbis úgy tűnik – volt a perdöntő bizonyíték az ügyben, ki igazolta a személyazonosságát? Honnan tudta Szepesi, hogy a megkérdezett asszony valóban Andics özvegye? Vallomása ugyanis annyira kitalálnak és logikátlanak tűnik, hogy személy szerint még abban sem vagyok biztos, hogy valóban Andics igazi özvegyével van-e dolgunk.³⁷

4) Figyelemreméltó az özvegy azon állítása is, amely szerint Illés és János az Újvásár eladásáról szóló 1353. évi oklevelet a pozsonyi káptalanban állította ki. Ezzel tulajdonképpen azt mondta, hogy mindez Andics tudomása nélkül történt, és a káptalan csalt. Ez elég súlyos vád, mégsem lett kivizsgálva.

Fejtegetéseimben eléggé merészeket állítok, de a gyanúm megalapozottságát alátámasztandó összegezzük mindazt, amit ez idáig megtudtunk a két fél közti perekről. Bebek István országbíró 1364. március 14-én ítélte oda Újvásárt az Illésháziaknak annak az oklevélnek tanúsága alapján, amelynek az apácák ügyvédje nem mondott ellent, tehát elismerte, hogy a falu jogosan a felpereseket illeti meg. A következő per nem is Újvásár birtoklásáért folyt, hanem azokért a vitás földterületekért, amelyeket az Illésháziak – a szomszédok vallomása szerint is jogosan – Újvásár határához szerettek volna kapcsolni. A per során az apácák ügyvédje a falut többször is az Illésháziakénak mondta.³⁸ Az után, hogy Bebek István 1368. május 16-án elrendelte az Illésháziaknak az eskületételt, kuszává válnak a dolgok. Szepesi Jakab – amint láthattuk – pontatlanul vázolta a per további menetét, majd főleg Andics állítólagos és a semmiből felbukkanó özvegyének vallomása alapján nyerték el az apácák Újvásárt.

Szepesi másik indoklása viszont, tudniillik hogy az Illésháziak nem tiltakoztak Újvásár eladományozása miatt, jogosnak tűnik. Az országbíró megfogalmazása szerint erről nem tudtak oklevelet felmutatni. Elképzelhetőnek tartom, hogy az Illésháziak mégiscsak tiltakoztak, csak az ezzel kapcsolatos bizonylataikat Bebek 1364. évi ítélete után nem tartották meg, hiszen nem volt rájuk többé szükségük. Azt biztosra vehetjük, hogy be akarták magukat iktatni Újvásár birtokába, másképp ugyanis nem tudom elképzelni, miért keletkezett a legelső per. Az Illésháziak védelmében még hozzátehetjük azt is, hogy nem ritka jelenség az, hogy adományozás vagy birtokvétele után a kedvezményezett vagy a vásárló az adott birtokba csak jóval

³⁷ Andics felesége több forrásban is előfordul, de sajnos egyikben sem említik nevén. Püspöki Nagy Péter vele kapcsolatban megjegyzi, hogy valószínűleg az ő révén jutott Újhely-Jóka az óbudai apácák birtokába. Állítását egyrészt egy 1720. évi tanúkihallgatásra alapozza, másrészt azt feltételezi, hogy az említett birtokot az özvegy hitbére és jegyajándéka fejében kapta, akinek a halála után az előbb a nyúlszigeti, majd az óbudai apácákra szállt. Püspöki 1981, 40. Véleményem szerint ez téves következtetés, ugyanis Andics jókai birtokrészeit – amiről egyébként Püspöki is tud – az apácák adomány címén nyerték el. Ráadásul rendelkezünk adattal arról, az özvegy a férje birtokaiból járó hitbérét és jegyajándékát pénzben kapta meg még Kont Miklóstól és testvérétől. AOkt. XXXVIII. 125. (107. sz.).

³⁸ Például „*ad possessionem eorum* [ti. az Illésháziaké] *Wyvasar*”, vagy „*a prefata possessione Wyuasar dictorum actorum*”.

később iktattatta be magát. Hogy más példát ne említsek, az apácák 1360. évi adományaik statúciójára valamivel több mint 7 évvel később, 1367-ben került sor.³⁹

A felsoroltak fényében úgy vélem, az Illésháziak esetében az igazságszolgáltatás igazságtalanságot szolgáltatott. Tudták ezt ők maguk is, és nem kívántak Szepesi döntésébe belenyugodni. Illés fiai, Miklós, István és Péter a sérelmeiket magának a királynak panaszolták el, amikor az 1379 decemberében Nagyszombatban tartózkodott lányának, Máriának Luxemburgi Zsigmonddal való eljegyzése alkalmából.⁴⁰ I. Lajos az ügyet a különös királyi jelenlét elé rendelte vízkereszt nyolcadára ([1380.] január 13.), meghagyva az Illésháziaknak, hogy mutassák be okleveleiket. A pert már 1380. február 6-án lezárták, az Illésháziak nem értek el semmit, ráadásul a király az ügyben örök hallgatást parancsolt meg nekik. Így lettek az óbudai apácák Újvásár birtokosai egészen az 1782. évi feloszlásukig.

Újvásár

Ha Újvásár birtokviszonyait szeretnénk tömören összefoglalni, azt a következőképpen tennénk. Első birtokosa – legalábbis amit a rendelkezésünkre álló forrásaink alapján kijelenthetünk – az esztergomi keresztesek konventje volt. 1279-ben a falut eladták [Gombai] Kumpurdnak, majd az ő fiai 1298-ban az Olgyainak.⁴¹ A fent említett Andics halálával a birtok a királyi koronára háramlott, és a már ismertetett módon az óbudai apácák tulajdonába jutott. Megjegyezendő, hogy a falu a neve alapján vásártartó település⁴², erre azonban ezen kívül semmilyen más adat nem utal. Kutatásaim során nem találtam ennek egyértelmű bizonyítékát, még háromvásáros perbeidézés formájában sem. Ennek alapján arra következtetek, hogy vásárt itt csak nagyon rövid ideig tartottak, bár nem zárom ki annak lehetőségét, hogy a jövőben újabb adatok előkerülésével az állításomat módosítani kell majd.

Bebek István fentebb idézett, 1368. május 16-i parancsleve tartalmaz olyasmit, amit – jelen ismereteim szerint – más középkori oklevél nem: Újvásár határjárását.⁴³ Valószínűleg ez az oka annak, hogy a parancslevelet – az efféle irattípusra

39 Niekoľko prameňov 97–108. (1–7. sz.)

40 „in festo Concepcionis beate Virginis de novo preterito pro celebratione et compago federis matrimonii preclse et inclite domine Marie, nate nostre preclare, serenissimo principi domino Sigismundo, filio siquidem excelsi principis domini Karuli, pridem imperatoris Romanorum et regis Bohemorum, marchioni Brandenburgensi, in quadam nostra civitate regali potissima et opima Tyrnauia nominata anulo fidei subarrate in eandem civitatem unacum prelati et baronibus regni nostri primatibus et proceribus atque primis gressus nostros direxissemus”

41 Csiba 2018, 46–47.

42 Ekként tartja számon Újvásárt Weisz Boglárka is. Weisz 2013, 413.

43 „prima meta a meridie inciperetur, que separaret possessionem ipsorum filiorum Nicolai Wata vocatam penes aquam Atakor, ubi etiam alia meta possessionem nobilium de Chenkezfalua separaret ibique circa dictam aquam a parte aquilonis una meta nova erecta esset; et sic ipsam aquam transeundo et per modicum spacium ad occasum solis eundo unam novam metam erectam reperissent, que a parte meridionali ad possessionem Chenkezfalua, a parte vero aquilonari possessionem Vyusar separaret et iterum iuxta dictam aquam Atakor a parte meridionali de Marchamagyar haberetur, ubi ipsa aqua Atakar communiter unacum Vyusar, scilicet per medium dividendo uteretur, ubi Iacobus, iudex Posoniensis, particulam terre, prescriptis metis inclusam, usque ad fluvium Beuldyr earundem dominarum fore allegasset, quam particulam terre visa sui qualitate, quantitate et valore unacum aliis probis viris in duabus marcis

nem jellemző módon – nem selejtezték ki az óbudai apácák levéltárából. Az abban leírt határjárás Csallóköz történeti földrajza szempontjából nagyon érdekes adatokat tartalmaz. Azok részletes elemzését más források adataival összevetve lenne érdemes elvégezni, amely egy terjedelmesebb tanulmány témája lehetne. E helyen csupán azt emelném ki, hogy Újvásár környékén négy folyó is létezett, ami világosan mutatja, hogy Csallóköz középkori tájképe a maihoz képest nagyon eltérő volt.

estimassent; demum ipsam aquam Athakar transeundo ab occidente unam metam antiquam terream invenissent et tandem ad aquam Beuldir vocatam devenissent, cuius aque medietas a meridie possessioni Magyar pertineret, alia ab aquilone possessioni Wyuasar, quam Ladislaus filius Michaelis inter se positam asseruisset et pro distincione possessionis sue Marchamagyar et Wyuasar fluvium Athakar seu vallem esse dixisset; quam quidem particulam terre litigiosam, per ipsam metam et vallem inclusam, similiter in duabus marcis estimassent; et posthec ipsam aquam Beuldir transeundo ad quoddam pratum pervenissent, ubi unam novam metam erectam conspexissent, quam inter terram Mathie filii Iohannis de Eghazasmagyar ab aquilone et ab oriente possessione Wyuasar distinguere asseruissent; tandem ad unam viam a parte aquilonis eundo penes lacum dicti Mathie unam metam erectam invenissent et sic ad eandem plagam aquilonalem procedentes ad plures metas, de novo erectas, ad quoddam fossatum antiquum transseuntes, ubi similiter novam metam erectam idem Elias ostendisset possessioni sue Wyuasar distingentem ibique Nicolaus dictus Madaras et lakus, iudex prenotatus, in personis prescriptarum religiosarum dominarum metas a fluvio Beuldir usque ibi ostensas in possessione earum Eghazasmagyar contra prohibitionem erectas fore dixissent, cuius ostensionis in contrarium metas ipsius possessionis [...] Magyar hoc ordine ostendissent: primo a parte aquilonis in eodem prato unam metam terream antiquam ostendissent, a qua meta versus plagam orientalem tres metas terreas et antiquas post sese positas ostendissent, a quibus ad unum lapidem erectum duxissent, quem pro meta positum dixissent; deinde versus meridiem declinando ad quendam monticulum transsivissent, in cuius latere quasdam elevationes [...] terrarum metas esse asseruissent; dehinc fluvium Beuldir pro dicta possessione Magyar distingentem a possessione Wyuasar retulissent, quod pratum seu particulam terre in octo marcis estimassent; abhinc iuxta demonstrationem ipsius Elie ad fluvium Zymand pervenissent, ubi unam metam ex novo positam conspexissent et ipsum fluvium transeundo ad aliam novam metam pervenissent, de qua versus plagam [...] meridionalem procedendo per metas novas ad fluvium Losey vocatum devenissent, ubi lakus, iudex, terram ipsam predicto fluvio Zymand et ipsis metis inclusam possessioni religiosarum dominarum Wylak vocate seu Ilka asseruisset, quam quidem particulam terre in una marca estimassent; dehinc ipso fluvio Losey transfretato idem Elias prope eundem fluvium in una terra arabili unam novam metam [...] possessioni sue Wyuasar distingentem ostendisset, de qua plurimas metas usque fluvium Beuldir dixisset, quas ipse lakus, iudex, in possessione predictarum dominarum contra prohibitionem erectas esse et metas dicte possessionis Wylak seu Ilka fluvium Lasey, qui egrederetur de fluvio Beuldir et tenderet ad fluvium Zymand pro distincionibus metarum haberi et distinguere a possessione Wyuasar dixisset, quam quidem terram per ipsas metas et fluvios inclusam salvo pomerio, in quo centum et sexaginta arbores fructifere elixtitissent, in viginti marcis estimassent, exceptis etiam prurus cerusis et merusis et parvis fructiferis arboribus, quarum estimacionem discussioni baronum commisissent.” A szögletes zárójelek – amint az szokás – az írásanyag sérült részeit jelzik. A határjárást leíró résznél a hártya lyukas, ennek ellenére nem tűnik úgy, hogy hiányozna valamilyen szöveg. Arra kell gondolnunk, hogy a lyuk már a parancsvélét megírásakor is megvolt.

Az Illésháziak

A mai napig él az a tényként kezelt feltevés, hogy az Illésháziak az Eszterháziakkal egy nemzetségből, a Salamon nemből származnak. A fent ismertetett és általam már évekkel korábban elemzett per kapcsán merült fel bennem a gyanú, hogy a valóságban – legalábbis a rendelkezésünkre álló források alapján – erről szó sincs. Ennek már hangot is adtam az MA szakdolgozatomban.⁴⁴ Mielőtt érveimet bővebben kifejteném, tekintsük át, kik és milyen adatok alapján jutottak a téves elmélet megalkotására. Főleg három szerzőt – Wertner Mórt, Eszterházy Jánost és Karácsonyi Jánost – kell ezzel kapcsolatban megemlíteni.

Az első az Illésháziakat a Salamon nemhez Fejér György egyik regesztájára⁴⁵ hivatkozva sorolja, amelyet Nemák F(erencnek), az illésházi birtokok igazgatójának vallomása alapján iktatott az okmánytárába. Maga Wertner is megjegyezte, hogy a híradás nem ellenőrzött, s Eszterházy János megnyugtatóan be is bizonyította⁴⁶, hogy kevés hitelt érdemel. Ez okból ennek részletes ismertetésétől eltekintek.

A közös származásról szóló tézis elterjedésében Eszterházinak volt oroszánrsze. Az Eszterházi családról és oldalágairól írt – a témát tekintve mai napig alapvető – monográfiájában fejtette ki, hogy III. Béla egyik 1186. évi (egyébként hamis) oklevelében⁴⁷ említett Salamon nembeli Mokud utódai két főágot hoztak létre, az illésházit és az eszterházit.⁴⁸ Állítását semmilyen adattal nem támasztotta alá. Akkor vajon miért ragaszkodott ennyire a közös származáshoz? Véleményem szerint e téren befolyásolták őt Rajcsányi Ádám (1698–1766) királyi kamarai levéltáros adatai. Mindez bővebb magyarázatot igényel.

1868-ben az akkori nagylégi (Pozsony megye) plébános, Sárvány Endre három részben publikált a *Magyar Sion*-ban egy – tudományosnak csak erről túlzással nevezhető, de korával kapcsolatosan forrásértékkel bíró – munkát az említett falu plébániájának történetéről.⁴⁹ Ehhez nagy mértékben felhasználta hivatali elődje, Csicsay László (1799–1831)⁵⁰ feljegyzéseit. Ezek között találta az ősi csallóközi családneveiről azokat az adatokat, amelyeket Csicsaynak Rajcsányi Ádám küldött el, és amelyek állítólag Pozsony megye levéltárából kerültek elő.⁵¹ Érdemes lenne Rajcsányi megállapításaival részletesen foglalkozni, erre azonban most nincs lehetőség. Annyi biztos, hogy észrevételei a fennmaradt oklevelek ismeretében tévesnek minősíthetők. Többek között azt állítja, hogy az Illésháziak és az Eszterháziak a Magyar nemből származnak⁵², miközben bizonyított tény, hogy az utóbbi család

44 Csiba 2015, 35–37.

45 CDH VII/3. 24–25. (XVIII. sz.).

46 Eszterházy 1901, 57. (11. jegyzet).

47 Reg. Arp. I/1. 47. (146. sz.).

48 Eszterházy 1901, 4–5.

49 Sárvány 1868.

50 Sárvány 1868, 515. és 672.

51 „Spect. ac. Clar. quandam [így – Cs. B.] D. Adamus Rajcsányi de eadem Exc. Com. R. H. Aul. Archivi Conservator, perscrutatis A. Com. scriniis – in quibus Antiquissima Litterar. monumenta asservantur, de nonnullis, in specie autem de infrascriptis Insulae Csalóköz antiquis Familiis sequens ad petitum meum sentimentum mihi submisit.” Sárvány (1868) 595. Kíváncsi lennék, hogy erre pontosan mikor került sor, ugyanis Rajcsányi 1749-ig volt levéltáros (1766-ban halt meg; Eckhart 1915, 156–157), Csicsay pedig egészen 1831-ig nagylégi plébános (Sárvány 1868, 672.).

52 „Ex Generatione de Magyar condescendunt familiae de Magyar, Zerhás [ti. az Eszterháziak – Cs.

tagjai a Salamon nemzetség leszármazottai. Az Olgyai családról, amely az előbb említett Magyar nemből veszi eredetét⁵³, pedig azt írja, hogy a Vata nemből származnak.⁵⁴

Hasonló pontatlanságból akad még bőven Rajcsányi fejtegetéseiben. Maga Eszterházy János is polemizál velük, sőt állításaitól egyértelműen elhatárolja magát.⁵⁵ Továbbá megjegyzi, hogy Rajcsányi szerint az Illésháziak őse egy bizonyos Illés fia, Balázs volt, de ezzel nem ért egyet, mert őt a Tonkházi család egyik ága továbbterjesztőjének tartja.⁵⁶ Véleményét magam is osztom, még ha Karácsonyi János azt bizonygatja, hogy Eszterházy ebben az esetben téved⁵⁷, de erre alább még visszatérek. Ezek alapján számomra nehezen felfogható, miért ragaszkodott Eszterházy foggal-körömmel, ráadásul a két család közös származását bizonygatók véleményeit megcáfolva és kétségbevonhatatlan adatok hiányában az Illésháziak besorolásához a Salamon nembe. Pedig velük kapcsolatban nem járt rossz úton, ugyanis lábjegyzetben közölt egy családfatörédeket, amelyen valóban a későbbi Illésháziak elődei szerepelnek.⁵⁸

Úgy hiszem, a vázolt tények tükrében egyértelműen kijelenthető, hogy az Illésháziak és az Eszterháziak egy nemzetségből, a Salamonból való származtatása nem áll biztos alapokon. Én a következőkben az Illésháziak középkori leszármazásrendjét leellenőrizhető okleveles adatokkal alátámasztva fogom bemutatni. Abból indultam ki, hogy a fent boncolgatott perben a Vataiak egy ízben Illésvatai előnévvel (1353) is előfordulnak, amely könnyen átalakulhatott Illésházivá. Tehát ha a perben szereplő személyeket össze tudjuk kötni a már egyértelműen Illésházi nevet viselőkkel, bebizonyosodik, hogy valóban az Illésháziak elődei pereskedtek az apácákkal. Amint arra már utaltam, az Illésházi előnév következetes használata a középkor végén mutatható ki, mégpedig egy testvérpár, Illésházi Mátyás és György esetében. Az utóbbi nem más, mint korának egyik legjelentősebb politikusa, az 1608-ban nádorrá választott Illésházi István nagyapja, tehát a családhoz való tartozása megcáfolhatatlan.

Fontos leszögezni, hogy az Eszterháziak és mellékágaik, a Tonkháziak és a Bélvataiak is használták a Vatai, valamint a Salamoni és Salamonvatai előneveket (ez utóbbi kettő nyíltan utal a Salamon nemből való származásukra), illetve az Eszterháziak még a Szerházi is. (Az Eszterházi csak az újkorban vált általánossá.) Ez alapján elméletileg azt gondolhatnánk, hogy minden Vatai előnévvel szereplő személy a Salamon nemhez sorolandó, erről azonban koránt sincs szó. Már egy 1239. évi (bár nem minden gyanútól mentes) oklevél is arról tanúskodik, hogy a Vatai előnevet a Salamoniakon kívül mások is használták. Miklós alországbíró előtt ugyanis több Pozsony megyei várjobbágy és várnépbeli család, akik között Vatai Márton, Benedek és Karácsony, illetve egy másik Vataból származó Buztoss, Domoz és Balasouosy is felbukkannak, pereskedett az egész Salamon nemmel (*tota genera-*

B.], *Illésház, Tankház, Gumba*;" Sárváry (1868) 596.

53 Wertner 1892, 177–182. (Egyébként sok pontatlansággal.)

54 „*ex generatione vero de Vatha familiae de Vatha, Chenkez, Óga, Zár et Lég*” Sárváry 1868, 596.

55 Eszterházy 1901, 4. (7. jegyzet) és 6. (11. jegyzet).

56 Eszterházy 1901, 34. (8. jegyzet).

57 Karácsonyi 1901, 26. és 29–30.

58 Eszterházy 1901, 35. (15. jegyzet).

cione Salamonis, qui sunt in Watha et in Salamon) egy bizonyos Wata másképp Általútaljaföld (*que vulgo vocatur Altholwtholyafewld*) nevű földért.⁵⁹ Látjuk tehát, hogy nem minden Vatai előnevű személy a Salamon nem tagja.

Térjünk vissza most már az Illésháziakhoz! A leszármazásrendjüket e helyen nagyon tömören – egyébként szokásomtól eltérően a család női tagjainak mellőzésével – mutatom be. Részletesebben majd a jövőben egy önálló tanulmányban, ugyanis bizonyosra veszem, hogy vannak még adatok, amelyeket idáig még nem sikerült fellelnem. Először tekintsük át, mit tudtunk meg róluk az óbudai apácákkal folytatott perekből. Egy testvérpárral, **Illéssel** és **Jánossal** ismerkedtünk meg, akiknek az apját **Miklós**nak hívták. Az utóbbi először 1353-ban fordul elő, mégpedig abban az oklevélben, amelyiket Andics özvegye Szepesi Jakab előtt hamisnak titulált. János 1364-ben halt meg, amikor fia, **Mihály** még gyerekkorban volt. Ő Szepesi ítéletének kihirdetésekor, 1376-ban még biztosan élt, de ezután eltűnik a forrásainkból. János ágát ezzel le is zárhatjuk.

Illés 1369-ben még biztosan életben volt, de valószínűleg akkor már sokat betegeskedett, vagy nagyon idős volt. Ezután már csak fiai, **Miklós**, **István** és **Péter** szerepeltek a forrásokban. Ők hárman azok, akik Szepesi ítélete ellen tiltakoztak I. Lajosnál 1379-ban, majd a következő év februárjában számukra újra kedvezőtlen döntés született. Péterről ez az egyetlen adatom, Miklós első általam ismert említése pedig 1375-ből való, amikor a fentebb említett oklevélátírást kérte a pozsonyi káptalantól. **János** nevű fia 1397 és 1424 között⁶⁰ több ízben is előfordul, arról viszont, hogy lettek volna utódai, nincs híradás. István nyomára egy 1376 és 1392 közötti⁶¹ forrásban bukkantam. Egyetlen fiát ismerem, mégpedig **Andrást**, akivel 1397-ban találkozunk.⁶²

Illésnek a három bemutatott fián kívül még kettő volt. **László** sosem szerepel aktívan az oklevelekben. Róla csupán azért van tudomásunk, mert 1398-ban említik az özvegység, Süli András lányát, Ilonát.⁶³ Az eddig ismertetett négy fivérnek valószínűleg nem születtek gyerekei, ezért kijelenthető, hogy az Illésházi családot Illés ötödik, minden bizonnyal legfiatalabb fia, **János** vitte tovább. Rá vonatkozóan csupán egy 1421. évi oklevélben⁶⁴ találtam adatot. A későbbi forrásokban előbukkanó Illésháziak valamennyien az ő leszármazottai. Legjobb tudásom szerint az egyik fiát, **Mihályt** először 1436-ban említik, a másikat, **Lőrincet** pedig 1440-ben.⁶⁵ Az előbbi még 1476-ben biztos élt, az utóbbi azonban legutoljára 1458-ban szerepel aktívan az általam eddig fellelt forrásokban.⁶⁶ Mindehhez hozzátehetjük, hogy Lőrinc már 1474 előtt, Mihály pedig 1481 előtt meghalt. Erre abból következtetek, hogy a

59 CDSI II. 34–35. (48. sz.). Az oklevél legújabb kritikáját lásd. Reg. iudicum (15. sz.). Szeretnék köszönetet mondani Szócs Tibornak, hogy munkája kéziratát rendelkezésemre bocsájtotta.

60 1397: ZsO I. 528. (4792. sz.), 1424: ZsO XI. 205–206. (515. sz.).

61 1376: SNA, HmBk 28-2-14 (Monast. 1573, DF 227017), 1392: DL 7728 (Zsigmond király 1392. dec. 1-i parancslevele).

62 ZsO I. 528. (4792. sz.).

63 ZsO I. 570. (5154. sz.).

64 ZsO VIII. 230. (795. sz.).

65 1436: SNA, HmBk 3-9-4 (Monast. 456, DF 225871), 1440: SNA, HmBk 2-3-21 (Monast. 211, DF 225632, a pozsonyi káptalan hátlapi feljegyzése).

66 1458: DL 67978, 1476: SNA, HmBk 33-2-17 (Monast. 2002, DF 227446).

feltüntetett években már özvegyeikkel találkozunk.⁶⁷ Jóllehet Mihály egyértelműen gyakrabban szerepel a forrásokban, témánk szempontjából azonban Lőrinc a fontosabb, Mihálynak ugyanis minden bizonnyal nem voltak utódai.

Lőrincnek két fiát ismerem, mégpedig **Mátyást** és **Györgyöt**. Ha az Olvasó figyelmesen követte a tanulmányomat, ezek a nevek ismerősek lehetnek számára. Ők ugyanis azok, akiről azt állítottam, hogy már következetesen használták az Illésházi előnevet. Ez az jelenti, hogy sikerült genealógiailag összekötni őket az óbudai apácaikkal pereskedőkkel. Még mielőtt az általam ismertetett leszármazásrendet összevetném az eddigi szakirodalom állításaival, lássuk, mit mondhatunk el a két testvéréről.

Mátyásról először 1474-ban hallunk.⁶⁸ Tudjuk, hogy egyeteme(ke)t járt személy⁶⁹, aki Mátyás királytól 1484-ben gyulafehérvári prépostságot, kanonikátust és egyéb tisztségeket nyert.⁷⁰ Az illésházi templomban a máig fennmaradt sírköve szerint 1510. augusztus 20-án temették el.⁷¹ György is nagyon érdekes személyiség, akinek az életpályáját egy önálló tanulmányban kívánom feldolgozni. Első ismert említése szintén 1474-ből származik, az utolsó pedig 1524-ből⁷², azonban nem zárható ki annak lehetősége, hogy megérhette az újkort. Biztosan még a középkorban született két fia, **Tamás** (Illésházi István nádor apja) és **Gergely**, akikkel 1518-ban találkozunk. Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy az Illésházi család felemelkedése Mátyással, de főleg Györggyel kezdődött.⁷³

Fontos megjegyezni, hogy vannak olyan adatok is, amelyek megkérdőjelezhetik a leírt leszármazásrend helyességét. Például egy 1450. évi oklevél Lőrinc és Mihály apjaként Illést tünteti fel⁷⁴, tehát eszerint neki a már említett ötön kívül még két fia lett volna. Meggyőződésem, hogy itt a *filii Elie*t nem szabad szó szerint értelmezni, ugyanis Illés utódai használták az ő nevét ragadványnévként. Ez legjobban György esetében mutatható ki, akit szinte minden esetben Illyés Györgyként említenek a források. Véleményem szerint a *filiius Elie* ezt fejezi ki latin nyelven. E felvetés helyességét Mihály példáján szemléltethetjük. 1475-ben már csak *Elie* áll a neve mellett *filiius* nélkül, 1481-ben pedig már a magyar változat (*Illes*).⁷⁵ Egyébként is nehezen elképzelhető, hogy az 1369 körül elhunyt Illés fiai 1450-ben még éltek volna, s hogy 81 éven keresztül nem szerepeltek volna a forrásokban.

Nagyobb nehézséget okoz megmagyarázni egy 1400. évi oklevelet, amely arról tanúskodik, hogy a pozsonyi káptalan előtt a felsorolt úszori nemesek elzálogosítottak Görgetegi István özvegyének, Katalinnak bizonyos récszei, csöllei és úszori birtokrészeket, amelyek „*condam Iohannis filii Elye de Vatha extitissent*”.⁷⁶ Biztosra

67 1474: Eszterházy 89. (72. sz.), 1481: uo. 102–104. (78. sz.).

68 DL 17558 (Mátyás király 1474. márc. 13-i parancslevele).

69 Haraszti – Kelényi – Szögi 2017, 228.

70 DL 103026.

71 Kovács – Görföl 2002, 94.

72 1474: lásd a 68 jegyzetet, 1524: DL 24011.

73 Pálffy Géza az Eszterházi, Illésházi és Pálffy családok példáján bemutatott, a koraujkori karrierlehetőségről szóló – egyébként remek – tanulmányában Mátyást és Györgyöt sajnos nem is említi. Pálffy 2009.

74 SNA, HmBk 4-5-5 (Monast. 515, DF 225926). Ebben egyébként ráadásul – bizonyára tévesen – két Illés fia, Mihály szerepel.

75 1475: Zichy XII. 298–300. (242. számban), 1481: Eszterházy 102–104. (78. sz.).

76 SNA, HmBk 14-16R-12 (Monast. 1314, DF 226780).

vehetjük, hogy itt a *condam* szót nem mint „néhai Jánosé”, hanem mint „egykor Jánosé” kell értelmezni, hiszen Illés fia, János 1421-ben még életben volt. Azt is kijelenthetjük, hogy az említett birtokokat – bár az oklevél erről nem tesz említést – zálogjogon bírta, máskülönben nem kerültek volna vissza az úszoriakhoz.⁷⁷ Ezt bizonyítani látszik a pozsonyi káptalan egy három évvel korábbi oklevele, amelyben Úszori Benedek arra panaszkodott, hogy néhai Csölle Sándor elzalogosított bizonyos récsei birtokrészeket Gutori Péter lányának, néhai Katalin asszonynak, aki Illésházi Miklós fia, János és István fia, András *actavája* volt, és ők most azokat hatalmasul használják.⁷⁸ Ez alapján felmerül a gyanú, hogy ha itt Miklós fia, János szerepel, akkor lehetséges, hogy az 1400. évi adat is rá vonatkozik, és a *filius Eliet* ragadványnévként kell értelmezni, valamint ez alapján az 1421. évi adatot is. Mindez azt jelentené, hogy Illésnek nem volt János nevű fia, és a későbbi Illésháziaik Illés János nevű unokájának leszármazottai. Jelenleg nem tudom ezt a problémát megnyugtatóan megoldani, ezért ehhez még további adatok felkutatása szükséges. Célkitűzésem szempontjából, tehát igazolni azt, hogy a család nem a Salamon nemből származik, ez lényegtelen. Egyelőre tartom magam ahhoz az állításhoz, hogy létezett egy Illés fia, János. A legfőbb érvem ezzel kapcsolatosan egy 1458. évi oklevél, amelyben *Michael et Laurencius filius condam Iohannis filius Elie*-n kívül *Stephanus filius Elie* özvegye, Ilona is szerepel.⁷⁹ Istvánról tudjuk, hogy Illés fia volt, és nem valószínű, hogy a *filius Elie* alakot János esetében ugyanabban az oklevélben másképp kelljen értelmezni.

Nézzük meg még azt, mit mondhatunk el Illés és János testvérek felmenőiről. Tudjuk, hogy apjukat Miklósnak hívták, aki minden bizonnyal a forrásokban 1288 és 1303 között kimutatható Vatai **Illés** fiával, **Miklóssal**⁸⁰ azonosítható. Nagy kár, hogy Miklós nagyapja (*avus*) az 1303. évi oklevélben nincs nevén említve, ugyanis fordított esetben valószínűleg még többet elmondhatnánk az Illésháziaik elődeiről. Egyelőre Illést kell a család legrégebbi ismert ősnévé tekintenünk. Minden bizonnyal ő a falu névadója is, hiszen a 14. században élt Illés nevű unokája már használta prédikátusként az Illésvata alakot, sőt testvére, János is. Az ő utódai szintén. Ehhez hozzáfűzhető, hogy Illés fia, Miklósnak volt egy harmadik fia is, amire abból következtethetünk, hogy az említett 1303. évi oklevelet 1314-ben egy Vatai Miklós fia, **László** irattatta át a pozsonyi káptalannal.

Vessük össze az itt ismertetett leszármazásrendet a korábbiakkal. Karácsonyi János az Illésháziaik ősnévé egy Salamon fia, Illést tart, aki 1281 és 1314 között fordul elő a forrásokban, és akinek három fia volt: Ivánka, Balázs és Bacsó.⁸¹ A fentebb ismertetett adatok tükrében Karácsonyi értelmezését tévesnek kell minősíte-

77 Azt, hogy az Illésháziaik az Úszoriak révén jutottak birtokokhoz a megnevezett falukban, onnan tudjuk, hogy azok az utóbbiak örökös birtokai voltak. Az eredetileg Récsén lakó, majd a 14. században Úszorra és Csöllőre költöző nemesek genealógiájával egy önálló tanulmányban fogok foglalkozni.

78 SNA, HmBk 14-16R-23 (Monast. 1319, DF 226785). A birtokok használatától eltiltott személyek között Illés fia, Miklós is szerepel, de én ezt elírásnak tekintem, mert ő 1380 után nem szerepel az oklevelekben. A zálogosítás egyébként 1358 körül történhetett. DL 4784 (a pozsonyi káptalan 1358. aug. 22-i oklevele).

79 DL 67978.

80 1296: ÁÚO V. 331–332. (211. sz.), 1303: RDSI I. 126–127. (238. sz.).

81 Karácsonyi 1901, 26.

ni, ráadásul az általa felsorolt személyek Veszprém megyében éltek, az Illésháziak pedig Pozsony megyében mutathatók ki. Rajcsányi véleménye Karácsonyiéra hasonlít, így kijelenthető, hogy ő is rossz nyomon járt. Eszterházi János sem győzött meg minket az Illésháziakkal kapcsolatos állításairól. Látjuk tehát, hogy a Salamon nemből való származtatásuk mellett nagyon kevés érv szól. Hozzáteszem, hogy az általam felsorolt személyek a forrásokban a Vatai, Illésvata vagy Illésházi prédikátusok különböző alakjaival szerepelnek, Salamonival vagy Salamonvataival sohasem. Az Illésháza alak általam ismert első előfordulása (*Ilyeshaza*) 1468-ból származik.⁸²

Amit még figyelembe tudunk venni az Eszterháziak és Illésháziak egy nemzetségbe való sorolása kapcsán, az a körülmény, hogy Illésházi Mátyás és György testvéreként 1483-ban Tonkházi Bálintot találjuk.⁸³ Véleményem szerint ebben az esetben a *frater* szó alatt inkább bizalmas viszony, mintsem valódi testvéri kapcsolat értendő. Tudjuk ugyanis, hogy György és Mátyás apját Lőrincnek hívták, Bálintot pedig Kelemennek.⁸⁴ Szerencsére ezen kívül még arról is rendelkezünk adattal, hogy Lőrinc feleségét Ilonának hívták, aki történetesen az imént említett Kelemen lánya volt.⁸⁵ Ezek szerint Ilona és Bálint testvérek voltak, ebből pedig az következik, hogy Bálint Illésházi Mátyás és György nagybátyja és nem testvére volt.

Az Illésháziak és Eszterháziak egy nemzetségből való származása ellen szól a címerük is. Az előbbieik címerképe a nyilvesszővel átlótt nyakú sas, az utóbbiaké a griff volt⁸⁶, holott közös eredet esetén kimutatható lenne valamiféle hasonlóság. Már Karácsonyi János is publikálta Illésházi György 1502. évi pecsétlenyomatát, jöllehet azt a Salamon nem címerének titulálta.⁸⁷ Egyébként ezen a nyilvessző még nincs jelen, fontosabb azonban azt megjegyezni, mennyire hasonlít az Illésháziak címere a Bánkvatai, másképp Vajaszvatai nemesek címerére. Róluk valószínűsíthető, hogy (pozsonyi) várjobbágy származású nemesi család⁸⁸, és ha már címerük ennyire hasonlít, feltételezhető – de hangsúlyozom, hogy egyelőre nem bizonyítható – a közös származásuk az Illésháziakkal. Ennek bizonyítása újabb szöveget verne az Illésházi és Eszterházi családok közös eredetéről szóló, amúgy is gyenge lábakon álló elmélet koporsójába.

82 SNA, HmBk 31-1-9 (Monast. 1955, DF 227404).

83 DL 105037 (Mátyás király 1483. márc. 15-i oklevele).

84 Lásd például Eszterházy 68–69. (58. sz.).

85 Eszterházy 89. (72. sz.) és 102–104. (78. sz.).

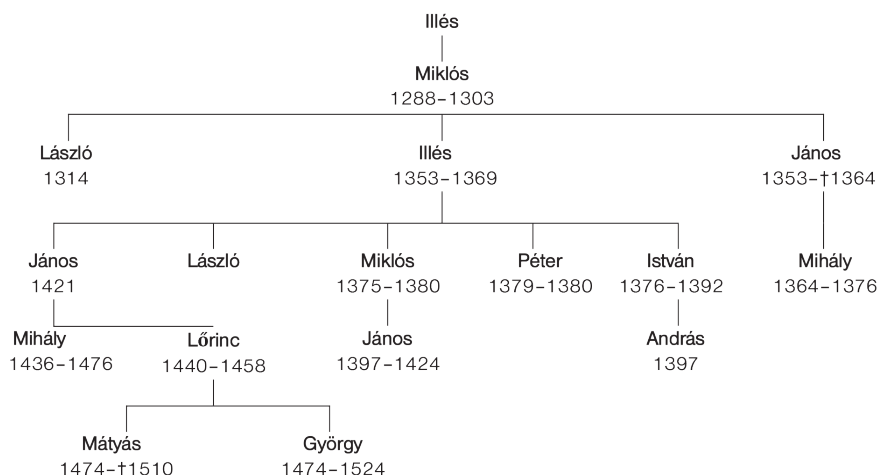
86 Federmayer 2006. Eszterházy 1901, 85–86.

87 Karácsonyi 1901, 154. A bizonylat eredetije: DL 46594. Hozzá kell tenni, hogy Fejér György nagyon rövid regeszta formájában, címléírás nélkül publikálta Zsigmond király 1436. évi, az állítólagos Eszterházi András részére szóló címeradományát. CDH X/8. 622. Eszterházy János ezzel kapcsolatban egy helyen (Eszterházy 1901, 85. [94. jegyzet]) megjegyzi, hogy emlékei szerint ezt olvasta, de nem emlékszik pontosan az oklevéltárra, más helyen (Eszterházy 1901, 64. [22. jegyzet]) pedig Fejér rossz olvasatára hívja fel a figyelmet. Mivel a szóban forgó oklevél – amely esetünkben nagyon értékes lenne – eredetijét nem sikerült fellelnem, Eszterházy állításait sem megcáfolni, sem megerősíteni nem tudom.

88 Csiba – Federmayer – Nagy 2015.

Összegzés

Az Újvásár birtoklása ügyében zajlott perekkel kapcsolatban sikerült rávilágítani arra a tényre, hogy a végleges ítélet, illetve annak megindokolása tartalmaz gyanús elemeket. Ennek ellenére évszázadokra meghatározta az említett falu birtokviszonyait. Újvásár határjárásának köszönhetően gyarapodtak ismereteink Csallóköz történeti földrajzáról, ráadásul a pereskedések nagyon hasznos adatokkal járultak hozzá az Illésháziak középkori genealógiájához. Górcső alá vettem a család származásával kapcsolatos korábbi elméleteket, és arra a megállapításra jutottam, hogy az Illésháziak nem eredeztethetők a Salamon nemzetségből. Az általam ismertetett leszármazásrend további kutatásokkal még bizonyára pontosítható lesz.

Források

AO = Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. kötet. Budapest: MTA, 1878–1920.

AOKt. = Kristó Gyula – Blazovich László – Gécz Lajos – Almási Tibor – Kőfalvi Tamás – Tóth Ildikó Éva – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – B. Halász Éva – Rábai Krisztina – Papp Róbert (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XV., XVII., XIX–XX., XXII–XXXIV., XXXVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–XLVII. Budapest/Szeged: Magyar Országos Levéltár kiadványai, 1990–2017.

ÁÚO = Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1860–1874.

CDH = Fejér, Georgius (szerk.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. I–XI. Buda: Typographia Regiae universitatis Ungarice, 1829–1844.

CDSI = Marsina, Richard (szerk.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Bratislava: Academia scientiarum Slovaca, Obzor, 1971–1987.

DL-DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

Dobrohošť = Csiba Balázs (szerk.): *Pramene ku genealogii predialistov Ostrihomského arcibiskupstva z Dobrohošti. Štúdie z histórie. Historia nova* 9. [online] 2015. 147–169.

Eszterházy = Eszterházy János (szerk.): *Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár*. Budapest: Athenaeum, 1901.

Monast. = Monasterium.net (online: <http://monasterium.net/mom/home>)

Niekoľko prameňov = Csiba Balázs (szerk.): *Niekoľko prameňov k stredovekému osídleniu Žitného ostrova. Štúdie (ne)dávných čias. Historia nova* 8. [online] Bratislava: Stimul, 2014. 95–108.

Olgyay I. = Csiba Balázs (szerk.): *Az Olgyay család levéltárának oklevelei (1250–1378). FONS*, XXII. évf. 1. sz., 2015, 103–163.

Reg. Arp. = Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1923–1987.

Reg. iudicum = Szőcs Tibor (szerk.): *Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta iudicum curie regie, reginalis et ducalis et vices gerencium eorum tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. (Kézirat)

RDSI = Sedlák, Vincent (szerk.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Bratislava: Veda; Academia scientiarum Slovaca, 1980–1987.

SNA, HmBk = Slovenský národný archív, fond Hodnoverné miesto Bratislavská kapitula.

Zichy = Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Kammerer Ernő – Döry Ferencz – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásenkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasenkeo*. I–XII. Budapest: MTT, 1871–1931.

ZsO = Mályus Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII. Budapest: Akadémiai Kiadó; Magyar Országos/Nemzeti Levéltár, 1951–2017.

Irodalom

Csiba Balázs (2015): *Osídlenie západnej časti Žitného ostrova v stredoveku* (Diplomová práca). Bratislava, FiF UK BA.

Csiba Balázs (2018): Genealógia pôvodných šľachticov z Hubic – rod Gombai. *Eruditio – Educatio*, 13. évf. 2. sz., 45–68.

Csiba Balázs – Federmayer, Frederik – Nagy Róbert (2015): Komorský radca Lukáš Vattay, richtár Štefan Vattay, ich rodina v Prešporku a stredovekí predkovia na Žitnom ostrove. *WOCH*, 3. évf., 16–49.

Eckhart Ferenc (1915): A magyar kamarai levéltár szervezése a XVIII. században. *Magyar Könyvszemle*, 23. évf. 3–4. sz., 151–169.

Engel Pál (1996): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. kötet. Budapest: História-MTA TTI (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.).

Federmayer, Frederik (2006): Sfragistický pohľad na erb llešháziocov. Erb udelený erbovou listinou a jeho užívanie v praxi. In *Erbové listiny*. Szerk. Šimiš, Milan. Martin: Slovenská

genealogicko-heraldická spoločnosť.

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László (2017): *Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken 1348–1525*. II. kötet. Budapest: ELTE Levéltára, (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.).

Karácsonyi János (1901): *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. III. kötet. Budapest, MTA.

Kovács László – Görföl Jenő (2002): *Középkori templomok a Csallóközben*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó.

Lukačka, Ján (2002): *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*. Bratislava: MINOR.

Nógrády Árpád (1999): Olgyai Helmes Zsigmond birtokainak sorsa (Esettanulmány a későközépkori nemesi szolidaritás kérdéséhez). In *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet, 139–156.

Pálffy Géza (2009): Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. *Századok*, 143. évf. 4. sz., 853–882.

Püspöki Nagy Péter (1981): *Boldogfa*. Bratislava: Madách.

Sárváry Endre (1868): A nagyléghi plébánia története. *Magyar Sion*, 6. évf. 7–9. sz., 513–521, 586–597, 667–680.

Unti Mária (2002): *Csallóköz földrajzi nevei. Dunaszerdahelyi járás*. Dunaszerdahely: Csemadok.

Weisz Boglárka (2013): *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések). Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Wertner Mór (1892). *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. II. kötet (I–Z). Temesvár: Csanád-egyházmegye Könyvsajtó.

Bittó István – Egy csallóközi származású magyar miniszterelnök történelmi portréja

Végh Magdaléna

István Bittó – The Historical Portrait of a Hungarian Prime Minister Coming from Csallóköz

Abstract

The paper focuses on a historical figure, István Bittó. The main purpose is to give a detailed picture about Bittó István's life and political career. He came from a Slovakian village, Sárosfa and was the prime minister in the era of dualism. The paper is divided into five parts. The first part deals with István Bittó, his family and vestry-book, as well as his political activities. The history and happenings in the Hungarian parliament during Bittó's presidential years are investigated in the second part. The third part is the central part of the paper, which deals with Bittó's prime ministerial activities presented on the basis of the analysis of diaries from the parliament. The fourth part describes the era of dualism from conciliation to the outbreak of the First World War. The paper also discusses the monuments of István Bittó.

Key words: István Bittó; prime minister; historical personality; political career

Kulcsszavak: Bittó István; történelmi személyiség; életpálya; politikai pálya

Subject-Affiliation in New CEEOL: History – Modern Age – 19th Century

Bevezetés

Munkám egyik ösztönzője az volt, hogy bár Bittó István a csallóközi Sárosfán született, ahol egy kastély és a temetőben emelt sírbolt is emlékeztet rá, mégis a szélesebb közvélemény oly keveset tud róla. Bittó rendkívül gazdag politikai pályával rendelkezik. Ebben a tanulmányban leginkább az ő miniszterelnöki funkciójára összpontosítok, bár nem hagyom figyelmen kívül egyéb tevékenységét sem. Gazdag pályafutása során volt több megye országgyűlési képviselője, különböző bizottságok tagja, az Országgyűlés másodalelnöke, alelnöke, majd elnöke; az Andrássy- és Lónyay-kormányok alatt az igazságügyi miniszter posztját töltötte be; pályája csúcspontján pedig ő volt Magyarország miniszterelnöke. Bár Bittó alig egy évig ült a miniszterelnöki székben, nagyon sok új törvényjavaslat fűződik nevéhez. Miniszterelnöki köszöntő beszédével kezdve felsorolom azokat a törvényeket, melyek az ő miniszterelnöksége alatt születtek (köztük a két legfontosabb a választó-

jogi és a képviselői összeférhetetlenségről szóló törvény). Részletesen elemzem a Bittó-kormány jelentőségét, majd kudarcát és bukását is. Összességében munkám célja bemutatni egy kevésbé ismert, de nagy formátumú politikai egyéniséget, méltánylandó, hogy egy ekkora politikust, aki Magyarország miniszterelnöki székéig jutott, ráadásul egy rendkívül zavaros, nehéz időszakban kormányozta az országot.

Bittó István családja

Bittó István a Pozsony vármegyei Sárosfán született 1822. május 3-án. A római katolikus családi előneve ehhez kapcsolódva: sárosfai és nádasdi. Apja, Bittó Benő a reformkorban hosszabb ideig Pozsony megye alispánja volt. Anyja lidértejedi Nagy Mária. Házasságukból 14 gyermek született, 6 még kicsi korban meghalt (Jónás – Villám 2002, 101–104).

Gyermekeik és az ő házastársaik:

Bittó Kálmán (1820–1897), felesége: beleházi és etrekarcsai Bartal Teréz;

Bittó István József (1822–1903), felesége: Bittó Mária Emília;

Bittó Lajos (1824–1889), felesége: Petőcz Irma;

Bittó Béla (1825);

Bittó Otília Etelka (1825–1898), férje: Petőcz Vendel;

Bittó Géza (1827);

Bittó Géza (1828);

Bittó Sándor Attila (1829);

Bittó Béni (1830–1911), felesége: beleházi és etrekarcsai Bartal Jozefa;

Bittó Júlia (1831–1899), férje: Imrédy Lipót Antal;

Bittó Kornélia (1833–1909), férje: Jeszenszky József;

Bittó Géza Árpád (1834–1864);

Bittó Mária (1835);

Bittó Mária (1837).¹

A családból négy fiú vállalt közéleti szereplést. A legidősebb testvér, Kálmán, aki Pozsony vármegye főjegyzője, 1867 és 1872 között alispánja, majd országgyűlési képviselője volt. A harmadik fiú, Lajos, aki 1861-től Moson megye főszolgabírája, majd 1867-től alügyésze volt. Béni pedig 1867-től megyei főszolgabíró, majd öt ciklusban megválasztott képviselő volt.

Bittó István felesége, Dulovits Andor özvegye, Bittó Mária Emília (1839. március 13., Arad – 1921. augusztus 9., Budapest) az Arad vármegyei Bittó családból származott. Gyermeük nem született. Bittó István a pesti piaristákhoz járt iskolába, majd jogi tanulmányainak befejezése után, 1842 júniusában ügyvéd lett (Jónás – Villám 2002, 101–104).

¹ *Magyar családtörténeti adattár.* <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=64064>
(Letöltve: 2017.03.01.)

Bittó István anyakönyvi bejegyzése a megkereszteltek anyakönyvében

Az általam felhasznált szakirodalomban, amelyek részben levéltári forrásokra hivatkoznak, Bittó István születési dátumaként leggyakrabban 1822. május 3-a van feltüntetve. A probléma az, hogy a megkereszteltek anyakönyvi kivonata más dátumot közöl, mint a többi általam felhasznált másodlagos forrás.

Az 1822. május 3-i születési dátum tényét megkérdőjelezi az a bejegyzés, amely Sárosfa község római katolikus anyakönyvének, az 1817–1842-es kötetnek a 45. oldalán található, mely Bittó István születését vagy keresztelését 1822. május 2-ára, azaz egy nappal korábbi dátumra teszi. A forrás alapján nem egyértelmű, hogy május 2-a a születés vagy a keresztelés napja, amire az anyakönyv nem utal. A kor jellemzője azonban, hogy a születés és a keresztelés sok esetben azonos napon történik.

Az anyakönyvi bejegyzés a következő adatokat tartalmazza:

Születés és/vagy a keresztelés dátuma: 1822. május 2.

Gyermek neve (INFANS): Stephanus Josephus

Szülők neve (PARENTES): Benjamin Bittó, Mária Nagy

Lakhely (PATRIA): Sárosfa

Keresztszülők neve (PATRINI): Josephus Dietrich, Anna Bera, Ludovicus Bittó, Anna Bera²

Keresztelő pap neve: (MINISTER RELIGIONIS) hiányzik

Az elsődleges forrást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Bittó István 1822. május 2-án született, és valószínűleg ugyanezen a napon meg is lett keresztelve Sárosfa községben. A másodlagos források (talán elírás következtében?) rossz adatot közölnek.

Bittó István politikai pályafutása:

1848–1849 országgyűlési képviselő

1861 országgyűlési képviselő

1865–1884 országgyűlési képviselő

1869. május 1. – 1870. augusztus 4. képviselőházi másodalelnök

1870. augusztus 4. – 1871. június 10. képviselőházi első alelnök

1871. június 5. – 1872. szeptember 4. igazságügy-miniszter

1872. szeptember 10. – 1874. március 23. a képviselőház elnöke

1874. március 21. – 1875. március 2. miniszterelnök

1899. augusztus 7. – 1903. március 8. főrendiházi tag

Bittó jogi tanulmányainak befejezése után ügyvéd lett. Előbb Moson vármegyében szolgált, ahol 1843. szeptember 4-től tiszteletbeli, 1845. augusztus 26-tól valóságos aljegyző. 1847-ben alszolgabíró lett a Pozsony megyébe tartozó Dunaszerdahelyi járásban, s ugyanakkor Moson vármegye táblabírájának is megválasztották.

² Érdekeség, hogy a többi bejegyzéssel ellentétben két keresztszülő helyett itt négy van feltüntetve és kétszer ugyanaz a név.

1848–1849-ben Dunaszerdahely képviselőjeként részt vett az első népképviselői országgyűlésen. 1848 végétől a világosi bukásig a Békepárt híve; a kormányt Debrecenbe, Szegedre és Aradra is követte.

A szabadságharc bukása után, 1849-ben Szemere Bertalannal előbb Várnába, majd Isztambulba menekült. Innen Franciaországba emigrált, ahová 1849. október 25-én érkezett. 1851 januárjában Párizsban a gróf Teleki László vezette emigráns-egyesület titkára lett, rövid időt töltött Angliában is.

1851-ben amnesztiát kapott és hazatért Somogy megyébe, ahol 1861-ig visszavonultan gazdálkodott.

1861-ben került vissza a közéletbe. Egy-egy ciklus időtartamára 1865-től Szigetvár, 1869-től Abrudbánya, 1872-től ismét Dunaszerdahely, majd három cikluson át (1875-től 1884-ig) Zurány képviselője. Deák Ferenc szorosabb baráti köréhez tartozva 1861-ben a Felirati Párt, illetve 1865-től 1875. március 1-jéig a Deák-párt tagja. Ekkor a Szabadelvű Párthoz csatlakozott, de hamarosan az ellenzék híve lett. 1878-tól 1880-ig az Egyesült Ellenzék, majd 1881-től 1884-ig a Mérsékelt Ellenzék képviselője.

Bittó a képviselőházban nagyon változatos tisztségeket töltött be. 1869. május 1-je és 1870. augusztus 4-e között képviselőházi másodalelnök. 1870. augusztus 4-től 1871. június 10-ig képviselőházi első alelnök. 1871. június 5-től 1872. szeptember 4-ig előbb az Andrássy-, később a Lónyay-kormányban igazságügyi miniszter. E minőségben ő szervezte meg a királyi bíróságokat, amiért elismerésül Ferenc József 1872-ben „Valóságos belső titkos tanácsosi” címet adományozott a részére.

1866-tól a képviselőház számos bizottságának volt a tagja. Hosszabb ideig a közügyi bizottságban és a választfelirati bizottságban vállalt aktív szerepet. 1870–1871-ben a magyar delegáció elnöke, 1877-ben és 1878-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezelésében lévő alapok jogi természetét vizsgáló bizottság elnöki tisztét is betöltötte. 1875-től egy ideig a szigetvári takarékpénztár igazgatója volt. Nem sokkal később a 67-es alapon álló ellenzékhez csatlakozott.

1872. szeptember 10-től 1874. március 23-ig a képviselőház elnöki feladatait teljesítette. Miniszterelnökként 1874. március 21-től 1875. március 2-ig egy átmeneti jellegű kabinetet vezetett.

1884 után tagja volt ugyan az Országgyűlésnek, de a hátralevő években már igyekezett visszahúzódni a politikai életből. 1884. június 7-től haláláig a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja volt, 1899. augusztus 7-én pedig Ferenc József a főrendiház élethossziglani tagjává nevezte ki. A főrendiház pénzügyi bizottságának és igazolóbíróságának élete utolsó éveig tagja volt. 81 éves korában, 1903. március 8-án Budapesten halt meg, és a Dunaszerdahely melletti Sárosfán temették el (Jónás – Villám 2002, 101–104).

Bittó Istvánt a képviselőház elnökévé választják

Bittó Istvánt 1872. szeptemberében a képviselőház elnökévé választották. Ez előtt, 1871–1872-ben, Bittó igazságügyi miniszter volt, erről mondott le 1872. szeptember 5-én, és ezután lett szeptember 10-én a képviselőház elnöke. Nehéz időben, a kormányzatot megrendítő korrupciós botrányok, pénzügyi válság, a Deák-párt és a balközép bomlása idején vezette az üléseket. Elnöksége idején gróf Lónyay Menyhért, majd Szlavy József alakított kormányt.

1872. szeptember 5-én délelőtt Gubody Sándor korelnök elnöklete alatt tartott harmadik országos ülésnek volt a tárgya Bittó István igazságügy miniszterségéről való lemondása. A kormány részéről jelen voltak Kerkapoly Károly, Lónyay Menyhért gróf, Pauler Tivadar, Szlavy József, Tisza Lajos, Tóth Vilmos, Wenckheim Béla, Trefort Ágoston. Az ülés elején a korelnök bejelentette, hogy „Bittó István igazságügy miniszter saját kérelmére állásától felmentetik és helyére Pauler Tivadar eddigi közoktatási minisztert nevezik ki”. Pauler Tivadar helyére pedig Trefort Ágostont nevezte ki a király vallás és közoktatási miniszterré.³

1872. szeptember 10-én a hatodik országos ülésen választották meg Bittót a Ház elnökévé. Az elnökre titkos szavazással, cédulákkal szavaztak. A szavazatszámoló urnába összesen 303-an adták le szavazatukat, az eredmény pedig a következő: Bittó István kapott 209 szavazatot, Várady Gábor 84 szavazatot, Ghyczy Kálmán kapott 2, Somssich Pál 1 szavazatot, Pauler Tivadar és Simonyi Lajos 1-1 szavazatot, Zsedényi Ede és Korizmicz László szintén 1-1 szavazatot kapott, 3 szavazat pedig érvénytelen volt. Általános többséggel tehát Bittó Istvánt választották meg a t. Ház elnökévé. Ezután a két alelnök megválasztására került sor. Első alelnöknek Perczel Bélát választották 207 szavazattal, második alelnöknek pedig Bánó Józsefet szavazták meg 202 szavazattal.⁴

Bittó István éljenezések közt foglalta el az elnöki széket, és beszédében elmondta, mekkora megtiszteltetésnek tartja a képviselők bizalmát, melyet Somssich Pál egészségi okokból történt visszavonulása után kapott. Bittó felidézte azokat az időket, amikor a képviselőház másodalelnöke, majd alelnöke volt, amivel jelezte, hogy számára a házelnöki szerep nem teljesen idegen. Mivel a szavazatok többségével került erre a helyre, elvárta a képviselők pártatlan, hazafias támogatását, hogy segítsék őt munkája végzésében.

Hangsúlyozta: céljai azonosak a képviselőház céljainak összességével, és fontos, hogy a tanácskozások szabadságának sérthetetlensége mellett biztosítva legyen a tanácskozások sikere is. Bittó megemlítette ezzel kapcsolatban azt is, hogy a házszabályok határozatlanok és sok helyen hiányosak, és hogy ezeken változtatni kell. Amíg azonban nem sikerül törvényesen ezeken a szabályokon változtatni, addig is bízik a parlamenti „diszkrécióban”, azaz az Országgyűlés tagjaival való jó együttműködésben.

Bittó idézett az uralkodó trónbeszédéből is, aki szerint a megalakult országgyűlés arra hivatott, hogy „a már lerakott alapokon folytassa a belső átalakulás megkezdett nagy munkáját”. Ezután arról beszélt, hogy bármennyire is eltérőek le-

³ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. I. kötet, 6–7.

⁴ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. I. kötet, 23–24.

gyenek a vélemények a képviselők között, ez nem a siker meghiúsulását kell, hogy magával vonja, hanem az egyes kérdéseknek minden oldalról, több szempontból való megvilágítását kell, hogy eredményezze. Ezután megalakultnak nyilvánította a képviselőházat, és „Éljen a király! Éljen a haza!” felkiáltással zárta beszédét.

Ezt követően az elengedhetetlenül fontos házbizottságok (úgy mint a kilenc bíráló bizottság, kérvényi, gazdasági, naplóbíró, számvizsgáló bizottság stb.) megválasztására adta ki az utasítást az elnök, amire a következő ülésen került sor. Bittó bejelentette, hogy azok a képviselők akiket két kerületben is megválasztottak, három napon belül az egyikről mondjanak le. Mivel magát Bittót az alsó-csallóközi kerületen kívül az abrudbányai kerületben is megválasztották, ő is elküldte lemondását az abrudbányai központi bizottságnak.⁵

A Vasárnapi Újság a következőket írta Bittó kinevezéséről: „Egyénisége ritka kedvességű, modora lebilincselő, figyelme nagy dolgokra és apró részletekre egyaránt kiterjed. E tulajdonságok kétségen kívül az elnöki széken is értékesek, a mint-hogy Bittó nem is újonc e téren sem, mert már az 1869-diki országgyűlés kezdetén másod alelnökké, majd Gajzágó leléptével első alelnökké választott, és így – úgy szólva – ismét arra az állásra lépett vissza, melyet minisztersége előtt elfoglalt: csak hogy egy fokkal magasabbra, mert most Somssich Pál helyére választot, ki az elnökséget a párt felszólítására sem akarta újra elfogadni.”⁶

Bittó István kinevezése miniszterelnökké 1874. március 23-án

A Bittó-kormány tagjai: miniszterelnök: Bittó István; belügyminiszter: Szapáry Gyula gróf; földművelés, ipar- és kereskedelemügyi miniszter: Bartal György; honvédelmi miniszter: Szende Béla; Horvát, Szlavón, Dalmát tárca nélküli miniszter: Pejacevich Péter gróf; igazságügyi miniszter: Pauler Tivadar; a király személye körüli miniszter: Wenckheim Béla báró; közmunka- és közlekedésügyi miniszter: ifjabb Zichy József gróf; pénzügyminiszter: Ghyzy Kálmán; vallás- és közoktatásügyi miniszter: Trefort Ágoston.

Bittó miniszterelnökségére esett azoknak a népszerűtlen intézkedéseknek az elfogadtatása, amelyek az egyesülésre és kormányzásra készülő erők majdani kedvező helyzetét kellett hogy megteremtsék. Bittó kinevezésekor a következő beszédet mondta az Országgyűlés képviselőházában, melyet a miniszterek állva hallgattak végig:

Tisztelt ház! Az ímént fölolvastott kegyelmes királyi leiratok által ő felsége engemet miniszterelnöknek, gróf Zichy József előbbi kereskedelmi ministert közmunka- és közlekedésügyi, Ghyczy Kálmán képviselőt pénzügyi- és Bartal György képviselőt kereskedelmi miniszternek kinevezi, a többi ministereket pedig előbbi állásaikban megerősíteni méltóztatván, midőn az így megalakult ministeriumot bemutatni és annak számára a tisztelt ház szíves jóindulatát, közreműködését és támogatását kérni szerencsém van: kötelességemnek ismerem, habár csak általános körvonalakban

⁵ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. I. kötet, 25–26.

⁶ *Vasárnapi Újság*, 19. évf. 37. szám, 451–452.

és röviden előterjeszteni a kormánynak nem annyira programját, miután e kifejezés talán igen tág lenne megjelölni azt, mit ez alkalommal tenni szándékozom, mint inkább csak annak ez idő szerinti álláspontját.

Mielőtt azonban ezt tennem: legyen szabad egy futó visszapillantást vetnem a legközelebb lefolyt időszakra.

Köztudomású dolog, hogy az országgyűlés ezen második ülésszakaszának kezdete óta, ugyyszólván, állandó volt a válság úgy a többség, mint a többi pártok körében.

A bomladozásnak és új alakulásoknak jelenségei tűntek föl mindenfelől, és az általános ingadozás közepette természetesen ingadozóvá vált magának a kormánynak állása is, mely csak egy minden tekintetben megbízható tömör pártra támaszkodva, lehetett volna képes üdvös törvényhozási működésre.

E helyzet okai iránt az egyéni fölfogások különfélesége szerint különbözők lehetnek ugyan a vélemények; de, nézetem szerint, határozottan téves lenne csupán személyes surlódásoknak akarni fölírni azt, mi mindenfelé körökben oly általánosan mutatkozott, és nem inkább azon súlyos közgazdasági és pénzügyi állapotunkban keresni okát, mely az általános elmaradottságunk érzete által sugallt rohamos beruházások és négy éven át az országot ért súlyos elemi és társadalmi csapások által idéztetett elő, de a melyet egész terjedelmében csak nem régen ismertünk föl.

E baj fölismerésének megdöbbentő hatása rendíté meg a többség önbizalmát; ez volt kétségtelenül főoka a bekövetkezett általános forrongásnak; és ez idézte elő azon épen oly természetes, mint céljában nemes vágyat is, mely a különböző árnyalatokhoz tartozó nagy tehetségeknek közreműködhetése tekintetéből a pártok egyesítésére irányzott fusionalis és coalitionalis törekvésekben nyerte kifejezését.

És valóban, tisztelt Ház, ha volt valaha oly idő, midőn ez az iránybani kísérleteknek sikerét méltán reménylhetette a közérdek iránt melegen érezni tudó honfikebel: úgy bizonyára a mostani idő volt olyan, midőn az általános ziláltság és zavar folytán már-már egy parlamenti válság örvénye felé sodortatánk.

Mindemellett is e kísérletek, melyek az egyesülés érdekében mindkét részről nagy loyaltással folytattak, fájdalom! meghiusultak, és pedig meghiusultak egy oly oknál fogva, mely hatalmasabb volt, mint az illetők jóakarata, és ekkor történt, hogy mélyen tisztelt hivatali elődöm, ki a legnehezebb viszonyok között is férfiasan megállva helyét, hónapokon keresztül két súlyos tárcza terhét vállaira, és legközelebb is a pártok egyesítésének nagy célja körül is annyi kitartással fáradozott, kényszerítve látta magát lelépni a kormányról, mi által a válság tetőpontra hágott.

Ily körülmények között hivatván fel ő felsége által egy új kormány alakítására; nem lehetett más a föladatom, mint az, hogy megkísértem legalább részben teljesíteni azt, mit egész teljességében létesíteni tisztelt elődömnek nem sikerült, és az ez iránybani fáradozásaimat fényes, a házára nézve, úgy hiszem, fölöttébb örvendetes siker is koronázta két jeles tehetségnek, de különösen azon kitűnő férfiúnak megnyerése által, ki, daczára előhaladott korának és egynémely politikai kérdésre nézve a mienktől eltérő nézeteinek, elég hazafias önföláldozással birt a kormányba lépni, és a pénzügyi bajok orvoslásának súlyos föladatát vállaira venni.

A lefolyt események ezen előrebocsátott rövid vázlata után természetesnek fogja találni a tisztelt ház, ha a most ilyenképen megalakult kormány tartózkodna

a politika összes terére kiterjedő és annak minden fontosabb kérdéseit fölölélő program elöterjesztésétől: ez idő szerint csak az általam már említett és a válság előidézésére legnagyobb befolyással volt súlyos pénzügyi és közgazdasági bajok orvoslását tűzi ki magának közvetlen föladatul és így programmul, követvén e részben a példát, melyet a 21-es bizottságnak épen e célból kiküldésével adott maga a képviselőház.

Ne mondja senki, hogy ezzel nagyon is szűkre szabtuk azon keretet, melyben mozogni szándékozunk. Hiszen egy híres francia pénzügyminister mondá egykor: Csinálgatok nekem jó politikát, és én csinálni fogok nektek jó pénzügyeket!, és e mondat kétségbevonhatatlanul igaz volt és lesz mindörökké.

Nekünk, hogy sikerrel oldhassuk meg a magunk elé tűzött föladatot, és a lehetőségig egészségesekké tehessek társadalmi és nemzetgazdasági állapotainkat, ki kell terjesztenünk figyelmünket az államelmélet összes functióira és át kell vizsgálnunk annak egész szervezetét, mert csak ez uton leszünk képesek megtalálni és javaslatba hozni a dolgok elintézésének legegyszerűbb és így legkevésbé költséges módját, a terhek elosztásánál pedig azon helyes mértéket és igazságos arányt, mely, míg egyrésről az állam bevételeinek rendes befolyását leginkább biztosítja, másrésről az erők zsidbasztásának vagy kimerítésének is legbiztosabb elhárítója.

Mindez együttvéve képezi azon föladatot, melynek megoldására egyesültünk, és ez bizonyára nem olyan csekélység, mint talán egyelőre látszik. Állami létünk, szellemi és anyagi fejlődésünk jövő biztosításának érdekei forognak ezeknél szóban, és épen azért, mert míg teljes mértékben érezzük az előttünk álló föladatnak ugy fontosságát, mint sürgős voltát, és mert tudjuk, mily számos törvényhozási intézkedést és mennyi időt fog ez igénybe venni, programmunk egyik kardinalis pontját képezi még az is, hogy részünkről mindent elkövessünk, hogy a kitűzött célra irányult actio oly kérdések fölvetése által meg ne zavartassék, melyek megoszthatnák a munkások táborát, vagy legalább késleltethetnék a főczél elérését.

Im, ez programmunk a legközelebbi időre, és most szabadjon befejezésül magam és ministertársaim nevében még egy pár szót intéznem a tisztelt képviselőházhoz.

Válságos nehéz napok vonultak el fölöttünk legközelebb, és habár elmúlt is a pillanatnyi veszély: a bajok, melyek kívánatossá tették volna minden erők egyesülését, még ma is teljes mértékben főnállanak és gyors orvoslást követelnek.

Ennek lehetővé tételére vállalkozott a jelen kormány, és valamint annak minden egyes tagját a haza iránti szeretet és kötelesség érzete vezette ide e helyre, hol nehéz munka és súlyos felelősség vár reájuk: ugy ugyanezen érzelmek nevében kéri és reményli most önöknek közreműködését és támogatását; mert legjobb akaratu igyekezetünk is sikerre csak ugy számíthat, ha a bennünket rendes időben elválasztó pártérdekeket a haza veszélyben forgó főérdekének alárendelni készek és képesek vagyunk.⁷

⁷ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. IX. kötet, 341–343.

Legfontosabb események Bittó István miniszterelnöksége idején

Egy olyan időszakban került Bittó kormányra, mikor a legfőbb feladat a pénzügyi és a közgazdasági bajok orvoslása volt.

A Bittó István kormánya által előterjesztett törvények közül fontosságukkal kiemelkedik a házszabályok módosítását szorgalmazó törvény, a képviselőházi összeférhetetlenségről szóló törvény és a választójogi törvény, miközben fontos tudatosítani, hogy Bittó István kormányának jutott az a feladat is, hogy előkészítse az utat a Deák-párt és a balközép egyesüléséhez.

A házszabályok módosításával kapcsolatban fontos, hogy nem egy teljesen új törvényt kívánt alkotni a kormány, hanem a meglévőt modernizálni, módosítani. A házszabályok Bittó szerint „rendkívül hiányosak, sok igazítani való van bennük, de a kormány jelenleg csak a tanácskozási rendre vonatkozó részét vetné revízió alá”.

Az egyik lényegi kérdés a házelnök jogköre volt; Bittó a vitás kérdésekben a házszabályok értelmezését az elnökre bízta volna, azaz az elnök lett volna a bíró, aki az egyes konkrét esetekre alkalmazná a házszabályt.

A korábbi tapasztalatok nyomán nem lehetett tovább halasztani a képviselői összeférhetetlenség szabályozását sem. Az összeférhetetlenségi törvény alapja az, hogy aki az államtól hasznot húz, vagy a kormánynak alá van rendelve, az „a Háznak tagja nem lehet”. A törvény csak az országgyűlési képviselők összeférhetetlenségét szabályozta, a főrendiház tagjaira vonatkozólag nem tartalmazott intézkedéseket. Annak érdekében, hogy a kormány ne tudja a törvényhozás tagjait munkaadóként, üzleti partnerként számára kedvezőbb állásfoglalásra kényszeríteni, szigorú megkötéseket hoztak. A képviselői állással összeférhetetlennek minősítették a kormány kinevezésétől függő, állami fizetéssel, díjjal, nyugdíjjal járó hivatalnoki, köztisztviselői, közalkalmazotti állást, az ilyenek élvezői csak újbóli megválasztásuk esetén maradhattak képviselők. Ugyancsak kizárták a kormánnyal szerződéses viszonyban álló vállalkozók és az államsegélyben részesülő társaságok tulajdonosi, vezetői pozíciót viselőket, képviselő csak részvényese maradhatott már korábban alakult cégeknek.⁸

A legkeményebb diónak a választójogi törvény bizonyult. Bittó szerint a kormány az előterjesztett javaslatban nem egy teljesen új alapokra fektetett választási törvényjavaslattal állt majd a képviselőház elé, hanem csak a létező törvényt javítja, pótolja majd. Az 1874-es választójogi törvényt a kormány több ütemben szavaztatta meg. Ez a törvény lényegében antidemokratikus módosítást jelentett, amellyel a következő kormányok szilárdságát biztosították. Az 1874-es törvény részben az 1848-as választójogi törvényt módosította, néhol kiegészítette, és az itt törvénybe hozott változások egészen 1913-ig érvényben maradtak.

A törvény szerint a választásokon választói joggal rendelkezik minden 20. életévét betöltött férfi, aki magyar honossággal rendelkezik. Választói joggal nem bírnak azok, akik atyai, gyámi vagy gazdai felügyelet alatt állnak. Gazdai felügyelet alatt lévők esetében a kereskedőket, ipari tanoncokat, valamint magán- vagy közszolgálat-

⁸ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIV. kötet, 91.

ban lévő szolgálókat, cselédeket értették. Nem szavazhattak továbbá a hadseregben tetteleg szolgáló katonák, tengerészek, honvédek. A rendőrség, csendőrség tagjai szintén nem vehettek részt a választásokon. Nem gyakorolhatták választójogukat a vizsgálati fogságban lévők, a börtönbüntetésüket töltők, akiknek politikai jogát felfüggesztették, valamint az anyagi csőd alatt állók.

Az előzetes feltételek megléte esetén három alapesetben lehetett a szavazati jogot megszerezni: régi jogosultsággal, vagyoni-jövedelmi és értelmi-képességi cenzussal.

A régi jog alapján szavazók közé azok tartoztak, akik az 1848-tól 1872-ig készített választói névjegyzékek valamelyikében szerepeltek. Ezek a választók nemesek és gazdag városi patríciusok voltak, akik választójogukat az 1848-as törvény hasonló rendelkezése nyomán még a rendi társadalomból mentették át az új érába. Az 1874-es törvény határozottan leszögezte, hogy választójog az 1848 előtti kiváltságokra többé nem alapítható, és hogy a korábbi nemesi választók e kivételezett joga csak saját személyükre vonatkozik, leszármazottaikra nem. A régebbi jogszabályok alapján szavazati joggal rendelkezőknek a száma természetesen az évek múlásával egyre kisebb lett.

Az 1948-as törvénnyel szemben, amely a választójog megszerzését közvetlenül a ház- vagy földbirtokra, illetőleg a tőkerész utáni jövedelemre alapozta, az 1874-es törvény a censusok megállapításakor nagyrészt az adóalapot és a kivetett adókat vette figyelembe, a földtulajdon mellett megfelelő nagyságú föld-, ház- és jövedelemadóval is szavazati joghoz lehetett jutni. A vagyoncensusok közül a földbirtok volt a legfontosabb. Az addigi vagyoni cenzust adócenzusra változtatta, ezzel jelentős számú választó veszítette el szavazati jogát.

A megfelelő ún. szellemi cenzussal rendelkezőktől sem vagyont, sem jövedelmet, sem adófizetést nem kívánt meg a törvény. Ide tartoztak az Akadémia tagjai, a kinevezett tanárok, tanítók, a kisdédvők, orvosok, gyógyszerészek, okleveles gazdák, mérnökök, jegyzők, a hivatalosan alkalmazott lelkészek és segédlelkészek. A választás nyílt szavazással történt.

Mikszáth Kálmán a következőkkel reagált az új választójogi törvényjavaslattal kapcsolatos tárgyalások megkezdésére:

[...] ez a félretett választási törvényjavaslat ma a Bittó-kormány alatt végre törvénnyé fog válni, mégpedig az ellenzék által is teljes megalégedéssel üdvözölt törvénnyé. Hogyan történhetett ez? – fogja kérdezni valaki. Egyszerű nagyon a dolog s nincs benne boszorkányság; a jelenlegi kormány csupán azt a taktikát használta ki, hogy ami nem volt benne szabadelvű, azt megváltoztatta szabadelvűre, s ma már oly javaslattal áll szemben a képviselőház, mely ha törvénnyé lesz, egyike lesz Európa e nemű legszabadelvűbb és talán legigazságosabb intézményeinek. [...]

Volt, aki azt is mondta, hogy a kormány ezzel önmagának ástott sirt. Mi nem tartjuk azt Deák-párti létünk dacára se, s azt hisszük, hogy a Bittó-kormány befolyását jobban megnövelte az, hogy a választásoknál nem fog befolyást gyakorolhatni, mint amennyire megnövelhette volna egy összeerőszakolt ingadozó többség – melyet a törvény hiányának fedezete alatt tákolta volna össze saját fedezetéül. Az önbizalom

vonzó erő a bizalomra. Az pedig jele az önbizalomnak, hogy a Bittó-kormány végre egy ilyen hasznos és önzetlen törvénnyel biztosítja a polgárok legnagyobb horderejű jogait. Ez az első alapkő minden nemzet alkotmányában; ha ez jó és becsületes. Az építés jobb, korrektebb, és üdvösebb – ha ellenben a parlament alkotása is korruptált, ha már az sem hordja magán a nemzet akaratának tiszta bélyegét: akkor aztán Jó éjszakát! annak az alkotmánynak és országnak.

Mi, mint említém, bizton hisszük, hogy a Bittó-kormány e javaslattal nemcsak nem ásta meg önmaga sírját, hanem mintha életeszenciát ivott volna, sok időre biztosította magának minden szabadelvű magyar ember rokonszenvét; s ezáltal meghosszabbította életét. [...] Ezzel sokat nyertünk, s az eredményt Bittó erélyes fellépésének nem kis mértékben köszönhetjük. Denique – kis ember nagy bottal jár!⁹

Egyéb törvényjavaslatok

A következőkben megemlíti azokat a törvényeket, melyek a Bittó-kormány alatt születtek. A pénzügyi válság meggyorsította olyan törvények meghozatalát, mint a családságból és gondatlanságból eredő bukások, valamint a váltóhamisítások esetén követendő eljárás törvényi rendezését.¹⁰ A gazdasági kapcsolatokat segítette, hogy a nemzetközi mérési rendszerhez történő igazodás érdekében Magyarországon is bevezették a méterrendszert, valamint az országos statisztika szervezéséről is törvényt hoztak. A Bittó-kormány olyan döntéseket is hozott az országgyűlésen, mely a polgári Magyarország, a részrehajlás nélküli igazságszolgáltatás fejlődését is elősegítette. A törvények előírták és szabályozták a bírói gyakorlati vizsgát, ügyvédi rendtartást írtak elő, megalapították a közjegyzői intézményt is.¹¹ A közjegyzői törvény részletesen szabályozta az ügyvédek és közjegyzők viszonyait, jogait és kötelezettségeit, gondoskodott az összeférhetetlenségről és a visszaélések megakadályozásáról. A királyi közjegyzőkről szóló törvény kimondta, hogy a közjegyző nem lehet országgyűlési képviselő, lényegében ebben a témában tekinthetjük az összeférhetetlenségről szóló törvény elődjének is.¹² Ami az állam szerepét illeti a családi viszonyokban, arra egy konkrét példa a nők nagykorúságát rögzítő törvény.¹³

Fontos megemlíteni a vasút jelentőségét. Ebben az időszakban született a román vasúti szerződés, valamint a Győr–Sopron–Ebenfurt vasút.¹⁴ A törvényhozás már szükségesnek látta a vasút által okozott károk, balesetek ügyének rendezését is, a vaspályák felelőssége és kártérítési kötelezettsége nevű törvényben. A keleti marhavész elleni intézkedések is nagy vitát váltottak ki az országgyűlésben, főleg abban a kérdésben, hogy kell-e karantén vagy sem. Az egyetemi sebészet építésével a felsőoktatási rendszer kiépítése is tovább folytatódott, a fővárost az építkezések adómentességével segítették.¹⁵

9 Mikszáth Kálmán: *Politikai Szemle*. <http://www.origo.hu/mikszath/20060406politikai3.html> (Letöltve: 2017.04.19.)

10 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. X. kötet, 371.

11 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XII. kötet, 248.

12 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIII. kötet, 370.

13 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XII. kötet, 248.

14 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIII. kötet, 122.

15 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XII. kötet, 248.

A Bittó-kormány végnapjai

Az 1875-ös év nagy bonyodalmakkal indult a magyar Országgyűlésben. Tisza Kálmán február 3-i beszédében az ország válságos pénzügyeinek rendbetételét olyan össznemzeti célnak jelölte meg, amely miatt a közjogi követeléseket fel kell függeszteni, ezzel szögre akasztotta az ún. bihari pontokat.

Tisza Kálmán híres beszédére természetesen maga a miniszterelnök is reagált: „Szerencsésnek tartanám az országra nézve, ha a két nagy párt között eddig fönnállott válaszfal eltűnév, az eddig szemközt álló hazafias erők a haza számos bajainak orvoslására egy közös actionra [cselekvésre] egyesülhetnének.”¹⁶

Bittó István kormányának bukását az 1875-ös év költségvetési tárgyalásai előzték meg. A 325. országos ülésen a pénzügyi bizottság a parlament elé terjesztette a költségvetési elképzeléseket. A jelentés alapján a költségvetési hiány 25 495 000 forintot tesz. Ahhoz, hogy ez a probléma orvosolható legyen, a kormány adóemelést, illetve újabb kölcsön felvételét, az államjavak eladását, egyes vas- és kőszénbányák eladását javasolta, illetve a vám- és kereskedelmi szerződés revízió alá vételét fontolgatta.

Politikai értelemben azonban az elsődleges cél az időnyerés volt. Ahhoz ugyanis, hogy az államháztartást rendbe rakják, időre volt szükség, az állampénztár kezelésének folytonossága érdekében azonban rögtön pénz kellett: vagy kölcsön, vagy adóemelés. Az újabb kölcsön felvételétől a pénzügyminiszter óva intette az országot, hiszen az csak ideiglenes megoldást jelentett volna. A megoldás az adók felemelése, vagy úgy adófajták bevezetése lehetett volna. A 13 millió forint adót még 1875-ben ki kellett vetni, hogy az 1876-os év költségvetése biztosítva legyen.¹⁷

Az Országgyűlésen ezután rengeteg szemrehányás érte a kormányt. Sokan rendszerváltoztatást követeltek, mely alatt az 1867-es közös ügyeket értették. Bittó válasza minderre a következő volt:

A nemzet túlnyomó nagy többsége nem osztozik ezen fölfogásban; és nemcsak nem kívánja a létező bonyodalmakat még közjogi új bonyodalommal is szaporítani; hanem épen ellenkezőleg, arról van meggyőződve, hogy az önök által kívánt nagyobb mérvű önállás még inkább csak szaporítaná terheinket; ezen körülményben egy okkal többet lát arra nézve, hogy a kiegyezéshez, mint hazánk és az összm monarchia megszilárdulhatásának horgonyához, még inkább ragaszkodjék.¹⁸

Mások a kormány pénzügyi politikáját túlságosan egyoldalúnak tartották. A vád az volt, hogy nem foglalkozik a nemzet adóképessegének emelésével és fokozásával, valamint elhanyagolja a bankkérdést. Bittó ezt válaszolta ezekre a vádakra:

Tisztelt Ház, legyen szabad nekem is arra hivatkoznom, hogy 500 mértföldet meghalad azon vasutak hossza, a melyek az utóbbi időben az országban építettek. [...] Nagyrészt az ország népességének kezébe kerültek; megnyitották a világ piaczat terményeink számára, nemcsak tetemesen emelték a földbirtok becsét,

¹⁶ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIV. kötet, 384.

¹⁷ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIV. kötet, 178–183.

¹⁸ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIV. kötet, 384.

hanem tetemesen fokozták is annak jövedelmét. És ha most, tisztelt ház, annyi áldozat után az állam, mely mindezekért évenként több mint 20 millió forint terhet visel, azon követeléssel lép önök elé. Hogy az ily fokozott jövedelmeikből az ország hitelének, pénzügyi rendezésének szempontjából hozzanak ideiglenes áldozatot, csak néhány percentnyi áldozatot, s önök erre válaszolnak, hogy majd csak akkor fognak fizetni, ha előbb az adóképeség emeléséről is történik gondoskodás: akkor bocsássanak meg, de nyíltan kimondom, hogy ez oly politika, a mely ép ugy hasonlít a hajdani „nem adózunk” politikához, mint egyik tojás a másikhoz.¹⁹

A miniszterelnök így foglalta össze kormánya költségvetési céljait az 1875-ös évre:

Az államháztartás rendezésének nagy főadata az 1875. költségvetés tárgyalása alkalmával, szerintünk, nem lévén a maga egészében megoldható, a kormány szükségkép kétféle rendszabályokról tartotta kötelességének gondoskodni. Első sorban olyanokról, melyek a létező bajt acut jellegétől megfosztván, biztosítsák az állam számára a finanziaális megélhetést és a szükséges időt ahhoz, hogy a gyökeresebb reformok és a többi érintett intézkedések keresztülvitethessenek.

Másodszorban olyanokról, melyek némely még függőben lévő, s ránk nézve vitalis érdekekkel bíró kérdések megoldása, s az egész államorganismus egészségesebbé tétele által a recidivának jövőre elejét vegyék, és államháztartásunkban a rendet és egyensúlyt maradandóan biztosítsák.

Az első kategóriába tartozik, nézetünk szerint, a most szőnyegen lévő költségvetés, és az ezzel összefüggő adótörvények complexuma [...].

A másik sorban következnek azon rendszabályok, melyek részint a további megtakarítások szempontjából szükségesek, részint közgazdászati állapotaink javítására és az adóképeség emelésére irányozvák; és vagy az azok iránt eltérő nézetek kiegyeztetésénél, vagy a monarchia másik felével folytatandó tárgyalásoknál fogva hosszabb időt vesznek igénybe.²⁰

A költségvetést hosszas vita után általánosságban ugyan elfogadta az Országgyűlés, ezután azonban Bittó rögtön felszólalt, és a következő beszédet mondta – mint később kiderült, ez volt egyben miniszterelnöki leköszönő beszéde is:

Tisztelt Ház! Ha a kormányt csupán a közelebbi vagy távolabbi időben nyerendő elégtétel érzete vezetné: ugy most ezen szavazás után pénzügyi politikájának elfogadására vagy elvetésére fogná fölhívni a tisztelt házat, mert mélyen meg lévén győződve arról, hogy a kormány pénzügyi politikája az egyedül helyes, célszerű és biztos, azt vagy győzelemre vinni, vagy azzal esni egyiránt dicsőségesnek tartotta volna.

De, tisztelt Ház, van egy magasabb tekintet, mely előtt egy a subjectiv indokoknak, mint a szokásos parlamenti formához való merev ragaszkodásnak háttérbe kell vonulni, és ezen tekintet tisztelt ház az időközben lényegesen megváltozott helyzet,

¹⁹ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIV. kötet, 387.

²⁰ *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XIV. kötet, 388.

mely a szemközt állot pártoknak a haza érdekében annyira kívánatos együttműködésére és ez alapon egy erőteljes, gyorsabb parlament *actiora* nyit kilátást, nekünk pedig, a kormánynak tilt minden olyast, mi ezen közösen óhajtott nagy cél elérésének praejudicálhatna.

E helyzetet komolyan számba venni, ez iránt a koronának előterjesztéseket tenni, a kormány elengedhetetlen hazafias kötelességének ismeri. És most ennek következtében azon kéréssel járulok a tisztelt házhoz, hogy addig is, míg ez értelemben a legfelsőbb elhatározás bekövetkezhetnék, méltóztassék üléseit egy időre függőben tartani.²¹

Az Országgyűlésben elbukott költségvetés a kormány bukását okozta. Egy időre az országgyűlési üléseket berekesztették, a kormány lemondott. Bittó távozott, az uralkodó kinevezte utódját, Wenckheim Bélát. Bittó a hatalomra kerülésekor is tudta, hogy kormánya valószínűleg csupán átmeneti lesz. Egy olyan kormány, mely addig kormányoz, míg létre nem jön a megegyezés a Deák-párt és a balközép között. 1875-re megteremtődtek a kiegyezést elfogadó liberális erők közös kormányzásának feltételei. Március elején a Deák-párt, a balközép és Ghyczy csoportja az új Szabadelvű Pártban egyesült. Érdekes adalék, hogy miután lemondott a miniszterelnöki tisztségéről, Bittó István nyíltan az ellenzékhez csatlakozott.

A Bittó család a 20. században

Bittó István és felesége, Mária utód nélkül haltak meg. A Bittó család férfi ágán a sárosfai és a nádasdi Bittó család több ágon is rokoni kapcsolatba került a beleházi és etrekarcsai Bartal családdal. Bittó Kálmán és Bittó Béni is Bartal-lányt vettek feleségül. Bittó Béni és felesége, Bartal Jozefa (Pepi néni) 1865-ben kötöttek házasságot, gyermekük nem született.

Bittó Kálmán és felesége, Bartal Teréz 1862-ben Sárosfán esküdtek meg, házasságukból öt gyermek született: Aurél (1864–1895), Ilona (1866–1868), István (1869–1922), Gizella (1871–1955), Dénes (1876–1961). Közülük csak a legfiatalabb, Dénes kötött házasságot. Az ő felesége Schütti és Altenburgi Seethal Elma (1883–1932) Erdélyből. Gyermekük: István (1911–1983), Kálmán (1906–1963) és Margit (1907).

A Bittók sárosfai otthona előkelőbb volt, mint a rokonság otthona. A kisnemesi körből középbirtokossá lett földbirtokosok házaikat, melyek régebben hasonlítottak a többi parasztgazda házára, L alakban bővítették a szomszédos telkek irányába.

Sárosfa fényét emelte, hogy (miközben a második világháború előtt a magyarlakta vidékeken faluhelyen nem volt villany) a faluban már a két világháború között a majorba telepített áramfejlesztő géppel szolgáltatott áramot. A Bittók többet adtak a külsőségekre, mint a legtöbb csallóközi birtokos. Míg a többi birtokos megelégedett kétlovas fogattal, addig a sárosfai parádés kocsis zsinóros ruhában, csizmában, struccotlas kalapban parádézott a négyes fogat bakján.

Az özvegy Bittó Dénes és nővére, Gizella Sárosfán maradtak a második világhá-

21 *Képviselőházi napló*, 1872–1875. XV. kötet, 66–67.

ború végéig, bevárva a szovjet csapatokat. Dénest néhány helybéli ellensége meghurcolta, csacsifogatra ültetve csúfolta végig a falun. Magyaróvárra kerültek, ott is haltak meg. 1993-ban exhumálták őket. Dénest a Bittó-mauzóleumban, Gizellát pedig a mellette lévő Bittó-kriptában temették el.

Dénes idősebb fiának, Kálmánnak Kulay Éva volt a felesége. Kálmán okleveles gazda volt, aki a németországi Halléban végezte iskoláit. Ő vezette apja mellett a sárosfai birtokot német precizitással. A visszaemlékezők szerint olykor túlzásokba esett: stopperrel mérte, mennyi idő alatt fordul meg a pár ökör a szántásban, aztán előírta, mennyit kell(ene) teljesíteniük. Pár nap múlva azonban a két ökör elpusztult, mert nem bírták a hajsztát.

Bittó Kálmánnak és feleségének egy gyermekük született, Ákos. A család a háború után Győrbe került. Bittó Kálmánt az 1956-os szereplése miatt 3 éves börtönrre ítélték, Márianosztrán ült börtönben. 1963-ban viszonylag fiatalon Győrben halt meg.

Bittó Dénes lánya, Margit (Makica), akinek a férje Suppan István. Margit Pozsonyban énekelni tanult, a háború után Ausztráliába, Melbourne-be kerültek. Két lányuk, Elma és Mária Ausztráliában nőtt fel.

A legfiatalabb testvér, István nem nősült meg. A háború után ő sem tért haza, szintén Ausztráliába került, ahonnan párszor világkörüli utazást tett, és Magyarországra is eljött. Melbourne-ben halt meg (Bartal 1998, 49–59).

A Bittó család emléke Sárosfán

A Bittó család emlékét sok dolog őrzi Sárosfán. Az egyik ilyen a Bittó-féle Szentháromság-kápolna. A Bittó család kápolnája egy torony nélküli, egyhajós, konchával²² fedett, félköríves szentélyzáródású Szentháromság-kápolna, 1721-ben épült barokk stílusban. Értékes a hajótér stukkóval díszített poroszsüveg-boltozata. Főoltára az építménnyel egyidős, szószéke a 18. század végéről, Madonnája 1700 tájáról való. Főhomlokzatán díszes barokk oromzat látható. Harangját 1993-ban készítették.²³

A családi sírboltot, vele együtt Bittó István miniszterelnök sírhelyét, a Pro Patria Honismereti Szövetség, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Illyés Közalapítvány támogatásával újították fel 2003-ban. Születésének 190. évfordulója alkalmából 2012-ben emléktáblát avattak a tiszteletére.²⁴

A kápolnán több táblát is találunk. Az egyik a Bittó család címerét ábrázolja, a másik Bittó István arcképét, a harmadik táblán, melyet 2012-ben avattak fel, a következő felirat látható: „Miniszterelnök, igazságügyi miniszter, a képviselőház elnöke, a főrendiház örökös tagja. »Míg én kormányon leszek: a magyarságnak hátrászorolni nem szabad.« / Predseda vlády, minister spravodlivosti, predseda parla-

22 Lat. kagyló: az építészetben többnyire a római bazilikák félkör alaprajzú, félkupolával fedett térbővítése.

23 *Remény*, 28. évf. 12. szám, 4.

24 A Bittó család sírboltja. <http://csemadok.sk/emlekhelyek/a-bitto-csalad-sirboltja/> (Letöltve: 2017.03.10.)

mentu, stály člen hornej komory parlamentu. »Kým ja budem vo vláde: Maďarský národ nebude v uzadí.«²⁵

A sírboltban nyugszik: Sárosfai Bittó Benjámín (1787–1844), Bittó Nagy Mária (1795–1868), Bittó Dénes (1876–1961), Bittó Dénesné Seethal Elma (1883–1932), Bittó Béni (1830–1911), Bittó Béniné (1846–1930), Bittó Béni (1866–1866), Seethal Ferencné (1857–1924), Bittó Béla (1825–1851), Bittó Géza (1835–1864), Bittó Lajos (1824–1889) és Bittó István (1822–1903). A kápolnánál tartják minden évben az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc évfordulója alkalmából a megemlékezést.

A sírbolt mellett található a család kriptája. Itt nyugszik: Bittó Kálmán (1820–1897), Bittó Kálmánné Bartal Teréz (1843–1923), Bittó Aurél (1864–1895), Bittó Ilka (1866–1868), Bittó István (1869–1922), Bittó Gizella (1871–1955).

A Bittó család kastélya

Sárosfa település a középkortól nemesi birtok volt. Legelőször a Kéméndi család tudhatta magáénak, majd a Földes család tulajdonába került. A 18. századtól kezdve Sárosfa földjeinek, telkeinek nagy része a Bittó családhoz került egészen 1945-ig. A kastélyt is ők építették a 19. század elején, amely a templomhoz vezető út mellett állt. Egyszintes, klasszicista épület, az udvar felőli oldalán boltíves szárnyakkal, az utcára néző nagy, félköríves ablakokkal. A kastélyt az állam 1945-ben elvette a családtól, és eléggé mostohán bánt vele. Gabonát tároltak benne, az állami gazdaság raktárként használta (Nagy – Nagy – Novák – Simon – Vajda 2012, 60–74).

A 1990-es években a község tulajdonába került, ám az önkormányzat eladta egy magánembernek, aki szerette volna visszaállítani eredeti állapotába. Ebből a tervből azonban semmi sem lett. 2004-ben továbbadta, az új tulajdonos csupán a pincét és egyetlen helyiséget újított fel.²⁶ A sárosfai kastély jelenleg magántulajdonban van.²⁶

Függelék: Mikszáth Kálmán búcsúja Bittó Istvántól

Bittó István, vagy ahogy kortársai pályája verőfényes korszakában nevezték, a kis Bittó, abból a kemény fából faragott okos, és hasznos, régi magyar urak közé tartozott, akiket bármely állásba dobott a sors szeszélye, mindig megálltak helyüket. Nagy dolgokat nem csinálnak, de mindenütt vágnak olyan rendet, hogy becsülettel vonulhatnak el munka után pihenőre. Bittó István immár örök pihenőre vonult, miután előbb, évek nagy sora óta ott hagyta a politika és a közszereplés porondját, hol mindent megért azokból, amiket a nemzet és a király bizalma adhat. Halála valósá-

²⁵ *Csallóköz*, 26. sz., 16. https://issuu.com/csallokoz/docs/26_csallokoz_internet (Letöltve: 2017. 03.29.)

²⁶ Katastrálny portál. <https://www.katasterportal.sk/kapor/vyhľadajVlastniciAction.do> (Letöltve: 2017.04.10.)

gosan meglepte a nagyközönséget. [...] Bittó Istvánnak csak az asztmája és a szenvedése szűnt meg a mostani végleges eltűnése által, és a főrendiházban üresedik meg egy hely egy másik öreg úr számára, de a helyhez, melyet a magyar állam legutolsó és, mondhatnám, egyik legnehezebb szervezésében betöltött, nem nyúlhat senki; az az övé, és ő azon úgy fog állani a történelemben a későbbi emberöltők alatt is, mint egyike azoknak a jeleseknek, akik az úttörő munkát becsületesen és serényen végezték. Apró termetű ember volt, villogó, átható, szinte befűrődő tekintetű szemekkel, élénk, ideges mozdulatokkal. Nem nagyképű, de mégis komoly volt viselkedésében és gondolkozásmódjában. Nagy adományokat nem nyert az istenektől, sem mint debatter, sem mint rétor nem nőtt a többi fejek fölé, még kevésbé lehetne dicsérni szellemes ötleteit, mint gróf Andrássy Gyulánál, gavalléros imponáló modorát, mint Wenckheim Béla bárónál, varázslatos egyéniségét, minő a Wekerléé volt, vagy elméjének roppant komprehenzív és egybekapcsoló erejét, mint ahogy azt az élesen látó Tisza bírta. Bittóban mindebből nem volt annyi, mint elődjeinek egyikében vagy másikában, és mégis Bittó bírta bizonyos mértékben mindazt a keverékét a tulajdonságoknak, amely ezekben az időkben szükséges volt a vezetésre. Volt hite, voltak eszményei, volt türelme, volt kitartása. Azonfelül erős judicium jellemezte és vasakarat, hogy a dolgokról, amelyeket nem ösmer, kellő tájékozást szerezzen. Sokszor egész éjjeleken át tanult a referenseitől, ha jelentősebb ügyben dönteni akart. Ez a lelkiismeretesség egész élete folyamán jellemezte. [...] Bittó István honvéd volt, fegyverrel szolgálta a szabadságharcot, azután emigráns volt. Hazatérve passzív hazafi volt, továbbá rendíthetlen barátja, követője és kedvence Deák Ferencnek. Már mint kész, érett politikust találta az új alkotmányos korszak Bittót, aki 1848-ban is képviselő volt és követte a vándorló kormányt Debrecenbe. Ezzel a patinával küldte fel az országgyűlésre 1861-ben és 1865-ben a szigetvári kerület, úgyhogy Bittó mindjárt tekintély számba megy társainál. Ragyogó szónoklatokat nem tart ugyan, nem keres frenetikus hatásokat, sőt az úgynevezett fényes szerepektől szinte ösztönszerűen elhúzódik, de kiforrt érvei, fejtegetései, megállapodott, egészséges véleménye a dolgokról és helyzetekről megszerzik neki a Deák-pártban az első helyek egyikét. 1868-ban mint a Ház alelnökét találjuk. Gyorsan halad és emelkedik ezentúl tekintélyben, rangban a 46 éves férfi. Somssich Pál után az elnöki székbe ülteti a közbizalom. Ezt az állását rövid ideig viseli. Horváth Boldizsár visszalépésével ő lesz az igazságügy-miniszter az Andrássy-kabinetben. És még ebben a pozícióban sem ér delelőre pályája. 1874-ben szinte váratlanul őt bízza meg a király a rövid életű Szlávy-kabinet bukása után a minisztérium alakításával. A szerény Bittó szabódik, kicsinyli tehetségét ily nagy feladatra, de a király nem enged, s Bittó megalakítja a kormányt. A helyzet igen nehéz. A Deák-párt szétesőben van, az egyik töredék Lónyayt követi, a másik töredék Sennyeyt. Bittónak jut ugyan a zöm, de az csüggedt és depresszált. Az államkincstár üres, a pénzügyi viszonyok ziláltak, minden újabb lépés újabb kölcsönt jelent, és Kerkapoly már a Lánchid susztertallérjait is kénytelen egy hónap elsején rövid úton felhozatni, hogy a hivatalnokokat fizethesse. Ily viszonyok közt veszi át a kormányt Bittó s első határozza rá magát a pénzügyi bajok orvoslására, megnyerve pénzügyminiszterének a takarékos Ghicz Kálmánt.

Ezekhez a nagy, szinte lehetetlen feladatokhoz Bittó mégse volt elegendő nagy,

tehát össze kellett törnie – ez volt végzete. Mert erejénél többet mert. A Deák-pártot nem lehetett többé galvanizálni, be kellett következnie csakhamar a fúciónak, mely egy év múlva, 1875-ben végbe is ment. A tábor elveszett – s a régi vezér az új táborban nem találhatta meg többé helyét. Egy darabig még tett kísérletet az ellenzéken szolgálni a közügyeket, de ez már más levegő volt, nem bírta ki, minélfogva megadta magát sorsának s nagy szerepének emlékével oly csendesén, szerényen tudott elkeveredni a szürke néptömegbe, a névtelenségbe, a magányba, mint egy bölcs. Egyetlen egyszer se láttuk fellobogni a szereplési erőlködésnek ama bolygó tüzeit nyomában, melyek a nagy pályákat kísérik, mint hiúságokból támadó gázak. Talán ő maga is elfelejtette már, hogy mi volt ő egyszer. Illendő, hogy mi ne felejtsük s tisztelettel vegyük le kalapunkat a Deák-párt utolsó miniszterelnökének sírja előtt, melyben egy jó magyar hazafi, egy okos fejű és feddhetetlen jellemű politikus alussza örök álmát, akinek életéből két nagy dolgot kellene megtanulniuk vezéreinknek: habozás nélkül előállni, mikor a munka hívja őket, és keserűség nélkül félreállni, mikor mások dolgoznak, s nem alkalmatlankodni és okvetetlenkedni a lábuk alatt.²⁷

Források

Levéltári források:

Magyar Országgyűlési Könyvtár: Képviselőházi napló 1872–1875

Sárosfa község megkeresztelték anyakönyve

Sajtóforrások:

Csallóköz

Magyar Néplap

Vasárnapi Újság

Internetes források:

A Bittó család sírboltja

<http://csemadok.sk/emlekhelyek/a-bitto-csalad-sirboltja/>

Katastrálny portál

<https://www.katasterportal.sk/kapor/vyhľadajVlastniciAction.do>

Kettős megemlékezést tartottak Sárosfán

<http://www.hirek.sk/multunk/20120318200440/Kettos-megemlekezes-tartottak-Sarosfan.html>

²⁷ Mikszáth Kálmán: Cikkek, tárcák 1903. <http://mek.oszk.hu/08100/08168/08168.htm> (Letöltve: 2017.04.19.)

Magyar családtörténeti adattár

<http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=64064>

Magyarország miniszterelnökei

<http://www.altisk-lelle.sulinet.hu/toriweb/egyeb/Magyarorsz%C3%A1gminiszterelnökei.htm>

Mikszáth Kálmán: Cikkék, tárcák 1903

<http://mek.oszk.hu/08100/08168/08168.htm>

Törvényhozás 1867–1918

http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/4_3.htm

Irodalom

Bartal Dénes (1998): Csallóközi családkrónika. Budapest, k.n.

Csorba László (2000): A tizenkilencedik század története. H.n.: Pannonica Kiadó.

Dobszay Tamás – Estók János – Salamon Konrád – Szerencsés Károly – Tombor László (1998): Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998. Budapest: Puskás Tivadar Távközl. Tech.

Jónás Károly – Villám Judit (2002): A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002. Budapest: Argumentum.

Kozári Mónika (é.n.): Magyarország története. A dualizmus kora 1867–1914. Budapest: Kossuth Kiadó.

Nagy Attila – Nagy Iván – Novák Veronika – Simon Attila – Vajda Barnabás (2012): Dunaszerdahely. Várostörténeti monográfia. Dunaszerdahely: Dunaszerdahely Város Önkormányzata, Csallóközi Barátok Társulása.

Pölöskei Ferenc (2001): A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete.

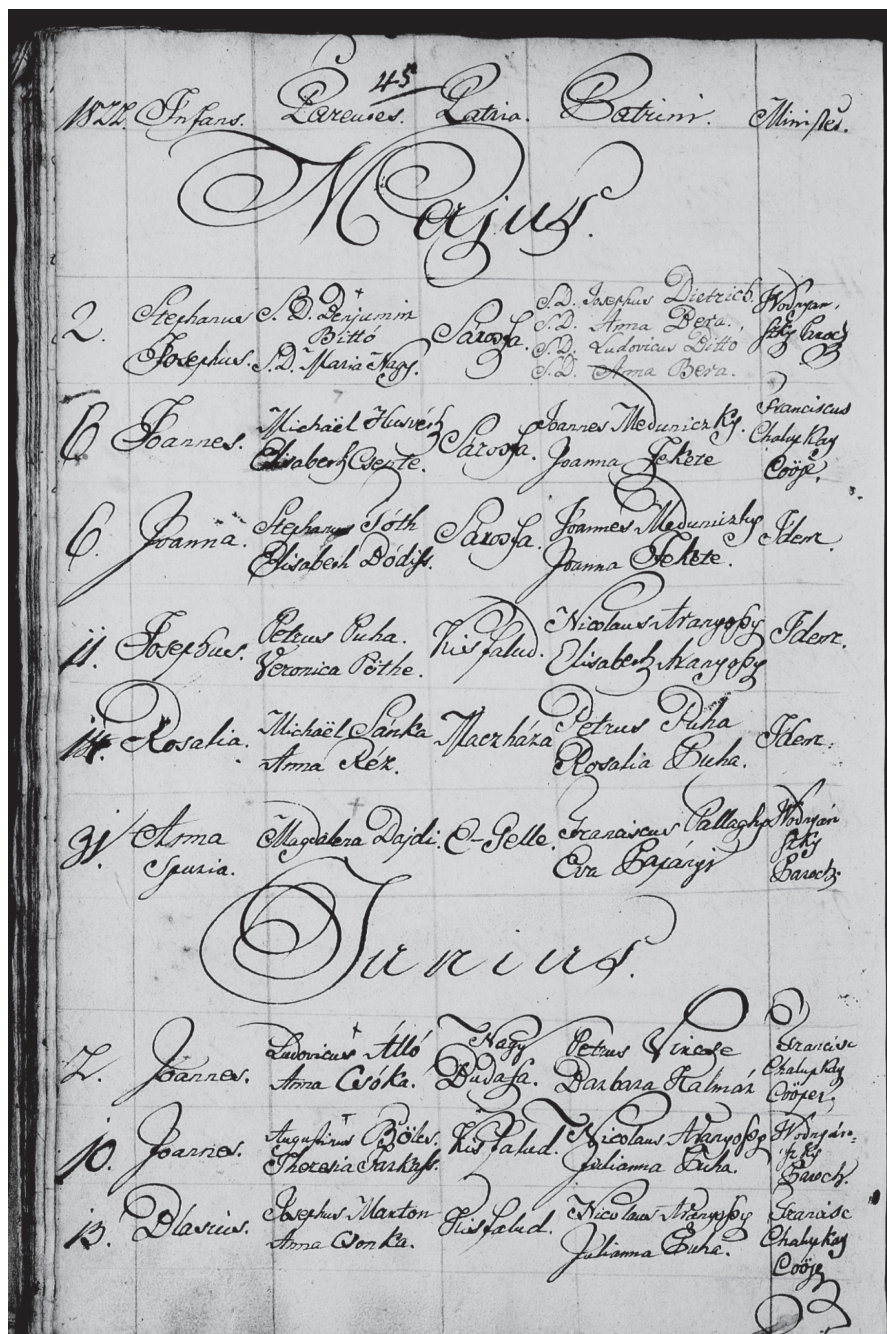
Képmelléklet

Bittó István, Magyarország országgyűlési képviselője, a képviselőház alelnöke és elnöke, igazságügyi miniszter és miniszterelnök

A sárosfai kastély

A sárosfai megkeresztelték anyakönyvi bejegyzése

Bittó István miniszterelnöki beszédeinek jegyzéke. Képviselőházi napló 1872-1875

IX. kötet	217. országos ülés 1874. márc. 23.	341. oldal	Bittó köszöntő beszéde
IX. kötet	217. országos ülés 1874. márc. 23.	345. oldal	Válasz Irányi Dánielnek
IX. kötet	217. országos ülés 1874. márc. 23.	349. oldal	Húsvéti szünet meghirdetése
IX. kötet	221. országos ülés 1874. ápr. 18.	378. oldal	Elkövetkező ülésszak teendői
X. kötet	237. országos ülés 1874. máj. 13.	180- 181 o.	Válasz Tisza Kálmánnak
X. kötet	237. országos ülés 1874. máj. 13.	183. oldal	Válasz Irányi Dánielnek
X. kötet	252. országos ülés 1874. jún. 16.	378. oldal	Válasz Várady Gábornak
XI. kötet	254. országos ülés 1874. jún. 22.	29. oldal	Válasz Tisza Kálmánnak
XI. kötet	255. országos ülés 1874. jún. 23.	55. oldal	Napirend
XI. kötet	264. országos ülés 1874. júl. 05.	270. oldal	Házaszabályok
XIII. kötet	293. országos ülés 1874. okt. 28.	123. oldal	Elkövetkező ülésszak teendői
XIII. kötet	306. országos ülés 1874. dec. 9.	275. oldal	költségvetés
XIII. kötet	307. országos ülés 1874. dec. 10.	296. oldal	Válasz Madarász Józsefnek
XIV. kötet	324. országos ülés 1875. jan. 25.	169. oldal	Válasz Csernátony L.-nak
XIV. kötet	324. országos ülés 1875. jan. 25.	171. oldal	Válasz Csernátony L.-nak
XIV. kötet	327. országos ülés 1875. jan. 29.	221. oldal	Válasz Molnár Györgynek
XIV. kötet	328. országos ülés 1875. jan. 30.	263-264.o.	Válasz Csernátony L.-nak
XIV. kötet	331. országos ülés 1875. febr. 8.	384. oldal	Válasz Tisza Kálmánnak
XV. kötet	337. országos ülés 1875. febr. 11.	66. oldal	Bittó-kormány lemond

A diákok esszéinek elemzése a kauzális összefüggések bemutatása szempontjából

Kojanitz László

The Analysis of Student Essays from the Perspective of Presenting Causal Relationships

Abstract

Developing students' historical thinking demands more complex assessment. The author of the present study has been working on a new set of tools aimed at evaluating the abilities needed to establish and demonstrate cause-and-effect relationships.

Key words: history education; history learning; historical thinking; cognition model; cognitive processes; assessment

Kulcsszavak: történelemtanulás; gondolkodásfejlesztés; történelmi gondolkodás; kauzális gondolkodás; kognitív modell; értékelés

Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Scienses – Education – School education

A vizsgálat célja

A tankönyvek és a tanári magyarázatok nagy gondot fordítanak az ok-okozati összefüggések kifejtésére. Ezzel mintákat adnak arra, hogyan kell a történelmi összefüggéseket megragadni, és hogyan lehet az erre vonatkozó következtetéseket tényekkel, érvekkel és magyarázatokkal meggyőző módon bemutatni. Kérdés azonban, hogy a történelemtanulás során a diákok erre maguk is képessé válnak-e. Ennek legfontosabb feltétele, hogy mindezt mintaadás után minél többször maguk is önállóan is elvégezhessek és begyakorolják. Ugyanakkor az is fontos lenne, hogy a tanárok ilyenkor ne csak a válaszok tartalmát, hanem a diákok problémamegközelítési módját és érvelésük tartalmi és formai minőségét is megfigyeljék és értékeljék.

Eseménytörténeti elbeszélést készíteni jóval egyszerűbb, mint magyarázatot adni arra, hogy ezek az események miért éppen akkor és úgy történtek meg. Ez utóbbi minősége azon múlik, hogy megtörténnek-e mindazon munkafázisok, amelyek a feladat sikeres teljesítéséhez szükségesek: a lehetséges tényezők áttekintése, a relevánsnak tekinthető okok kiválasztása és fontossági sorrendbe állítása; a kauzális összefüggések megragadása; az összefüggések vizsgálata a történelmi kontextus jellegzetességei szempontjából; a relevánsnak ítélt ok-okozati összefüggések alátámasztása tényekkel és érvekkel; a kérdés megválaszolásához szüksé-

ges tények, érvek, következtetések összeszerkesztése meggyőző és logikus magyarázattá. Mindeközben fel kell, hogy merüljenek olyan kérdések is, mint hogy mit is jelent egyáltalán a történelmi kauzalitás; milyen bizonyítékai lehetnek ennek, hogyan lehet az ok-okozati összefüggések feltárásával magyarázatot adni a történetekre. A jó megoldásokhoz tehát a mindennapi gondolkodás szintjét meghaladó, kiművelt történelemszemléletre is szükség lehet. Egy viszonylag hosszabb szöveges válasz sok mindent elárulhat erről, ha megfelelő módszereket és kritériumokat használunk az elemzéshez és értékeléshez.

Úgy gondoltam, érdemes lenne külön is foglalkozni a kauzális összefüggések bemutatására fókuszáló értékelés lehetséges módszereivel. A vizsgálat során olyan értékelési szempontokat és elemzési módszereket próbáltam ki, amelyekkel első sorban a tanulók ilyen jellegű képességeit igyekeztem megragadhatóvá és összehasonlíthatóvá tenni.

A szöveg és a vizsgálatba bevont tanulók kiválasztása

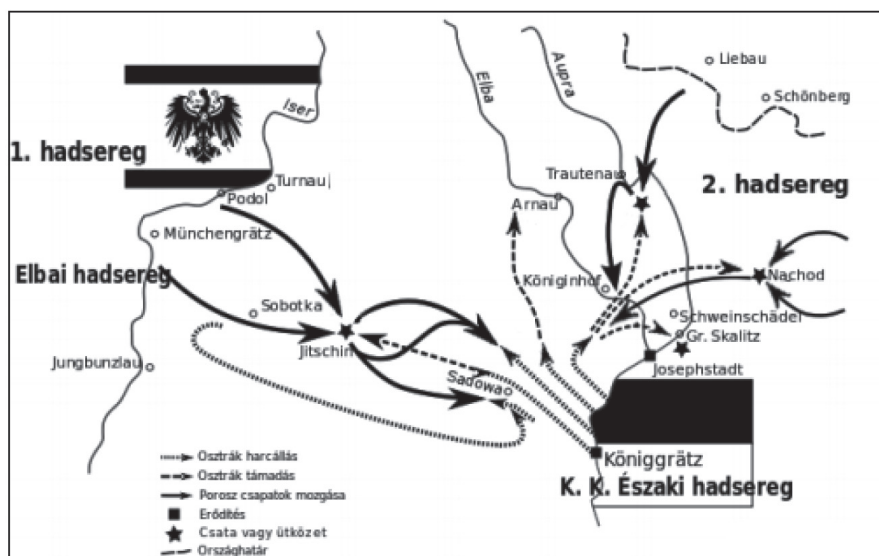
A vizsgálatához felhasználható szöveg kiválasztásakor több érv is szólt az érettségi esszéfeladatok mellett. A nyolc éven keresztül folyó történelemtanulás végén mindenképpen elvárható, hogy a tanulók rendelkezzenek az ok-okozati összefüggések bemutatásához szükséges képességekkel. Az érettségi esszéfeladatok megírása tétre megy, amelyre a tanárok külön is felkészítik a diákjaikat. Az esszéket a diákok azonos időben, azonos feltételek mellett és ellenőrzött körülmények között írják meg. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a minőségük közötti különbségek alapvetően a diákok egyéni tudására és képességeire vezethetők vissza. A kutatás eredményeinek értékelése és értelmezése szempontjából az is hasznos körülmény volt, hogy az érettségi esszéket egy másfajta szempontrendszer szerint korábban már a diákok történelemtanárai is pontozással értékelték. Ezeket is össze lehetett tehát hasonlítani a mostani vizsgálat eredményeivel.

A vizsgálatához a 2012. május 9-én megtartott középszintű írásbeli érettségi 18. feladatát választottam. Ez egy elemző, hosszú esszé, amelynek utasításában explicit módon is szerepelt az okok és következmények bemutatásának feladata.

18. A feladat a XIX. századi magyar történelemhez kapcsolódik. (hosszú)

Ismertesse a kiegyezés megkötésének legfontosabb kül- és belpolitikai okait és körülményeit! Használja a középiskolai történelmi atlaszt!

„Nem hozzuk mi kétségbe a birodalom szilárd fennállhatóságának fontosságát. Hiszen az 1861-i országgyűlés felirata is kijelentette, hogy azt a magyar nemzet veszélyeztetni semmiképpen nem akarja. [...] Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a sanctio pragmatica is ünnepélyesen biztosít, s melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosítása multhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű. Párhuzamosan a magyar alkotmánnyal megfér a közös uralkodó alatt, a közös védelem mellett, a lajtántúli országok teljes alkotmányos szabadsága is. Nem állnak ezek ellentétben egymással; azt hisszük, hogy megállhatunk egymás mellett, anélkül, hogy egymást absorbeálni [elnyelni] akarnánk.” (Deák Ferenc húsvéti cikkéből, 1865)

A könnigratzi csata vázlata

I. Ferenc József királlyá koronázása (Eduard von Engerth festménye)

A feladat egyszerre kérte a kiegyezés eseményeinek ismertetését és a megszületésében szerepet játszó okok bemutatását. Egy vegyes műfajú szöveg elkészítéséről volt szó, amely eseménytörténeti ismertető és történelmi magyarázat is egyszerre. A mi vizsgálatunk szempontjából nem túl szerencsés, hogy a többi esszéfeladathoz hasonlóan ebben az esetben is úgy kellett a diákoknak a témát bemutatniuk, ahogyan arról a tankönyvben olvastak, és ahogy valószínűleg korábban szóban vagy írásban feleltek is már. A feladatok készítőinek alkalmazkodása az iskolai előzményekhez bizonyos fokig érthető, ugyanakkor ez azzal a hátránnyal jár, hogy az érettségi esszéfeladatok – az eredeti szándékoktól eltérően – önálló gondolkodás helyett inkább a tanultak minél pontosabb felmondására ösztönzik a diákokat. Ez pedig lehetőséget ad akár arra is, hogy a diákok látszólag értelmes szöveget írjanak az általuk csak félig-meddig megértett összefüggésekről is, például arról, hogy a kiegyezés előtti években a bel- és külpolitikai események miként is hathattak egymásra.

Ha a kiválasztott feladatot a Martin Booth által javasolt négy dimenzió szerint akarjuk jellemezni (Booth 1992b), a következők állapíthatók meg:

- a feladat célja abból a szempontból, hogy pontosan mely fogalom vagy készség tesztelésére szolgál: kauzális magyarázat készítése
- a feladat nehézségének szintje a tartalom és a feladat összetettsége szempontjából: mindkét szempontból összetett
- a feladat elkészítésének formája és műfaja: írásbeli magyarázó esszé
- a feladat tartalma abból a szempontból, hogy milyen előzetes tudást és készségeket vár el a tanulótól: a megoldás szinte teljes körűen a tanuló előzetes tudására épül

Két budapesti gimnázium egy-egy osztályának esszéfeladatait dolgoztam fel. Az egyik gimnáziumi osztályból 26 tanuló (12 fiú és 14 lány, „A” csoport), a másikból pedig 18 tanuló (6 fiú és 12 lány, „B” csoport) esszéje került be a vizsgálat mintájába. A vizsgálatához a megírt érettségi dolgozatokat a tanulók neveinek eltüntetésével, fénymásolatban kaptam meg. Háttérinformációként a tanulók neve és az írásbeli érettségini elért pontszámaik álltak a rendelkezésemre. A legjobb történelmi tudással rendelkező tanulók valószínűleg nem kerültek be a vizsgálatba, mivel ők emelt szintű érettségi vizsgára mentek. Ez az egyik magyarázata annak, hogy az elemzett érettségi feladatok száma alacsonyabb a középiskolai osztályok létszámánál. A másik, hogy csak azon diákok esszéit elemeztem, akik a lehetséges feladatok közül a kiegyezés kül- és belpolitikai okairól szólót választották.

Egy tanár és egy diák által írt esszé elemzése

Megkértem egy történelemtanárt, hogy a kiválasztott feladathoz készítsen egy mintamegoldást. Ez segített az értékelés indikátorainak meghatározásában, és lehetőséget adott a diákok munkáival való összehasonlításra is. Mielőtt a vizsgálat módszereit bemutatnám, szeretném példákkal szemléltetni, milyen minőségi összetevőkre helyeztem a hangsúlyt az értékelés során. Először a tanár által írt

szövegen mutatom be, hogy ebben, mi minden utal arra, hogy a szerző képes árnyalt módon értelmezni és bemutatni a történelmi események közötti kauzális összefüggéseket. Lépésről-lépésre, a szöveg egyes részeinél megállva fűzök rövid megjegyzéseket a leírtakhoz.

„Az 1860-as évek közép- európai eseményei és folyamatai Ferenc Józsefet és a magyar vezető réteget egyaránt a megegyezésre sarkallták.”

Az eseményekre ható okok azonosításának és magyarázatának jellemzően két-fajta megközelítésmódja van: a narratív és az analitikus. A narratív magyarázat az ok-okozati összefüggések feltárásakor elsősorban a személyes döntésekre és a történelmi eseményekre összpontosít. Az analitikus magyarázat ezzel szemben a társadalmi, gazdasági és politikai struktúrák és folyamatok szerepét emeli ki. Ennek folytán az analitikus magyarázatok nem az események ok-okozati láncolataként, hanem különböző irányokban egyszerre érvényesülő kölcsönhatásokként mutatják be a kauzális összefüggéseket (Coffin 2004).

A tanár által írt mintamegoldás tipikusan analitikus típusú megközelítést tükröz. A nyitó mondata történelmi kontextusba helyezi a kiegyezés okára vonatkozó kérdést. Nemcsak egyes eseményeket, hanem az 1860-as évek általános történelmi szituációját és folyamatait is úgy vizsgálja, mint a döntéshozókra hatással levő tényezőt. Előre jelezve, hogy a válasz kifejtése nemcsak az 1860-as években lejátszódó eseményekről, hanem az eseményekre ható folyamatokról is szólni fog. Az ilyen típusú összefüggések bemutatását azzal indokolja, hogy mindezek az uralkodót és a magyarokat is a kiegyezés megkötésére sarkallták.

„Az uralkodó nemzetközi elszigeteltsége növekedett, kiderült, hogy az olasz és a német egységmozgalmakkal szemben a Habsburg Birodalom tehetetlen (Solferino, 1859; Königrätz, 1866). A dinasztia számára nyilvánvalóvá vált, hogy az új nemzetállamokkal szemben csak szilárd belső viszonyok teszik lehetővé a nagyhatalmi pozíciót.”

A két megegyezésre sarkalló okként megjelenő állítás közül az egységmozgalmakra vonatkozókhoz két vesztes csatát idéz fel a szerző bizonyítékként. Ezt a gondolatsort pedig egy olyan magyarázat zárja le, amely kifejti az ok-okozati összefüggést a kiegyezésre vonatkozó döntés és az egységmozgalmakkal szembeni kudarcközött.

„A Deák vezette ellenzék is felismerte: egyre nehezebben lehet bírni a passzív ellenállás terheit, s az ország kimarad a gazdasági modernizációból.”

A szerző az uralkodó döntésében szerepet játszó okok után rátér a magyarokat ugyancsak a megegyezésre készítető körülmények bemutatására. Először a belpolitikai okok közül említ kettőt. Ezek esetében nem említ tényeket és nem fejt ki a szövegbe implicit módon beleérthető magyarázatot.

„A magyar vezető réteg nagy része a német és orosz hatalmi törekvések ellensúlyát is a birodalomhoz való tartozásban látta. Végül a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a nemzetiségek erősödő mozgalmai is a megegyezés híveit erősítették.”

A külpolitikai okokhoz magyarázat is tartozik. A nemzetiségi kérdés esetében pedig a magyarázaton kívül tényszerű bizonyítékként értelmezhető a nemzetiségi mozgalmak erősödésére vonatkozó utalás.

„A fő kérdés az volt, hogyan lehet a birodalom egységét és Magyarország önállóságát közös nevezőre hozni. A provizórium idején jelentette meg Deák Ferenc megegyezési ajánlatát híres »húsvéti cikkében« (1865). Ebben felvetette, hogy amennyiben az alkotmányosságot visszaállítják, a birodalom fenntartása érdekében a magyar vezető réteg hajlandó »engedni a 48-ból«. Javasolta, hogy a külügy, a hadügy és az ennek fedezetét szolgáló pénzügy legyenek közös ügyek. Ezzel megfogalmazta a dualista államberendezkedés koncepcióját.”

A megegyezést megnehezítő probléma megfogalmazása a bekezdés tételmondataként kétféle funkciót is betölt. Egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a kiegyezéssel szemben nagyon komoly akadályok is álltak, másrészt a probléma lehetséges megoldását is megadja úgy, hogy ezzel Deák tárgyalási javaslatának jelentőségét is előrevetíti. Ez a bekezdés újabb példája annak, amikor a kiegyezést elősegítő okra vonatkozó releváns állításhoz megtaláljuk a tényszerű bizonyítékokat és az összefüggést megvilágító magyarázatot is. Az is megfigyelhető, hogy ezek az elemek nem egymás után, hanem egymással összefonódva jelennek meg a szövegben.

„Az uralkodó ezután közeledési szándékát jelezve összehívta az országgyűlést. Az új törvényhozásban Deák pártja döntő többséggel bírt.”

Ebben a mondatban a kiegyezés és az uralkodó döntése közötti ok-okozati összefüggéshez egy ezt bizonyító konkrétum is kapcsolódik. Az országgyűlés összetételére vonatkozó állítás a szöveg kontextusában a kiegyezés megvalósulását elősegítő körülményként értelmezhető, bár a szerző ezt az összefüggést nem fejti ki és nem magyarázza meg.

„Közben kitört a porosz-osztrák háború. Egyértelművé vált a modernizált porosz hadsereg fölénye. A vereség következtében a Habsburgok kiszorultak a német egységből.”

A porosz-osztrák háború ebben az esetben csak egy közbeékelődött epizód-ként jelenik meg a narratívában. Semmiféle utalás nincs arról, hogy a porosz-osztrák háború hatással lett volna a kiegyezés folyamatára. Természetesen mi tudjuk, hogy volt, de a szerző ezt nem jelzi, ezért az itt leírtak nem tekinthetők az esszével-

adat kérdésére adott teljes értékű releváns válaszelemnek. A diákok munkáinak értékelésekor is ugyanígy jártam el. Ha nem volt még közvetett utalás sem arra, hogy valamelyik bemutatott esemény vagy körülmény miként kapcsolódott a kiegyezés megkötéséhez, akkor azt nem értékeltem releváns válaszelemként az ok-okozati összefüggések bemutatása szempontjából.

„Mivel a magyarok nem használták ki az uralkodó szorult helyzetét, a tárgyalások felgyorsultak: elfogadták a kiegyezésről szóló törvényeket (1867).”

Az eredeti kérdés szempontjából a releváns válaszelem, hogy az uralkodó szorult helyzetbe került, ezért még fontosabbá vált a számára a magyarokkal való megegyezés. Az is egyértelmű, hogy a megegyezési szándékot mi más bizonyíthatná jobban, mint az, hogy elfogadta a kiegyezésről szóló törvények. Kicsit bonyolultabb kérdés, hogy releváns állításként, tényszerű bizonyítékként vagy az ok-okozati összefüggés magyarázatként kezeljük azt, amit a szerző a magyarok porosz–osztrák háború alatti magatartásával kapcsolatban írt. Mind a három megoldást meg lehetne indokolni, én ez esetben úgy értelmeztem, hogy ez egy magyarázat arra, hogy hosszú ideje folyó tárgyalások miért kaptak lendületet, miért teremtődött meg a megfelelő bizalmi légkör a sikeres lezárásukhoz. Érdemes ezzel kapcsolatban azt is kiemelni, hogy itt egy lehetséges történelmi alternatíva (a poroszok elleni vereség kihasználása a kiegyezésnél kedvezőbb helyzet elérésére) megjelenítése is megtörténik az esszében.

A tanár által készített szöveg után nézzük meg, hogy az egyik jól sikerült diákeszében miképpen jelennek meg a helyes történelmi gondolkodást tükröző megoldások.

„A kiegyezést 1867-ben fogadták el, megkötésének több kül- és belpolitikai oka volt.”

Az esszéjét a vizsgáló azzal indítja, hogy jelzi, az eseményekben szerepet játszó okok bemutatása áll majd az kiegyezésről szóló ismertetés középpontjában. Sőt, rögtön ki is jelöli, hogy milyen szempontok szerint fogja ezeket az okokat csoportosítani. A kérdés lényegét megértve az ok-okozati összefüggések felől ragadta meg a feladatot. Az is helyes történelemszemléletre utal, hogy nem egyetlen okra vezeti vissza és nem is egyetlen lineárisan futó kauzális láncra fűzve kívánja az eseményeket megmagyarázni.

„A magyarok passzív ellenállást alkalmaztak, de Deák rájött, hogy ez nem sokáig vitelezhető ki. Már a provizórium (1861–65) időszakában is több kísérlet volt a megegyezésre. Az események akkor gyorsultak fel, amikor Deák megírta a húsvéti cikkét 1865-ben. Amelyben leírta, hogy a magyaroknak nem célja a birodalom megdöntése, de Magyarország számára olyan jogokat szeretnének, amelyet a practica sanctio biztosít.”

A tanuló kiemeli Deák helyzetértékelésének szerepét az események alakulásában. Tényeket is bemutat ennek igazolására és magyarázatot is ad Deák kiegyezésre való hajlandóságára. Az okozati összefüggés tényekkel és magyarázattal történő alátámasztása a történelmi ok fogalmának diszciplinárisan is helyes értelmezését bizonyíthatja. „Az események akkor gyorsultak fel” fordulat használata is nagyon pozitívan értékelhető, hiszen arra utal, hogy a tanuló egymással kölcsönhatásban álló események sorozataként gondolkodik a történelemről, másrészt a történelmi változások lefolyásának váltakozó dinamizmusáról is helyes kép él benne. Az is kiolvasható a megfogalmazásból, hogy tudatában van annak, hogy az okok között megkülönböztethetők egymástól az esemény bekövetkeztének valószínűségét növelő történelmi körülmények és az esemény bekövetkeztét közvetlenül kiváltó történések.

„Apponyiék dolgozták ki a megoldást: a birodalom egységes, az uralkodó közös és vannak közös ügyek (pénzügy, hadügy, külügy). Ferenc József ezután menesztette Schmerlinget, és összehívta az országgyűlést. 1866-ban Ferenc József elvesztette a csatát a poroszokkal szemben Königsgratznél. A magyarok nem használták ki az uralkodó szorult helyzetét, ezért Ferenc József úgy döntött megköti a megegyezést.”

A tanuló jól érzékelteti, hogy a megoldás kulcsa a kompromisszum módjának megtalálása volt. Ezután az eseményeket úgy mutatja be, mint amelyek a kompromisszum megkötése nyomán már láncszerűen vezettek a kiegyezés megkötéséhez. Fontos, hogy a konfliktust feloldó megoldás tartalmának legfontosabb elemei is megjelenjenek a szövegben, ami ebben a kontextusban az állítást alátámasztó tényként, bizonyítékként értékelhető.

„1867-ben gróf Andrássy Gyulát miniszterelnöknek nevezik ki, Ferenc Józsefet pedig királlyá koronázzák. A közös ügyek intézésére delegációkat hoznak létre. A király elöljesztési jogot kapott és az országgyűlést bármikor feloszlathatta. A pénzügyi kvótába magyarok 30%-t, osztrákok 70%-ot adtak. Ezzel megszületett az Osztrák-Magyar Monarchia, egy alkotmányosan működő dualista állam, ami egészen 1918-ig maradt fenn.”

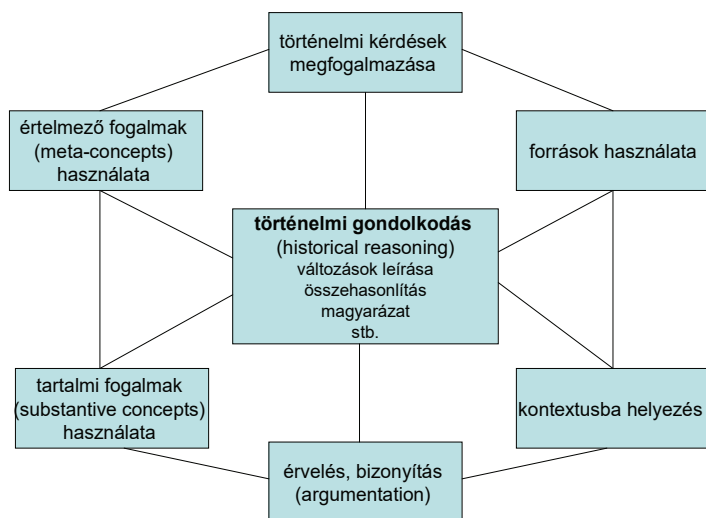
Nagyon helyesen a dolgozat lezárásaként a tanuló bemutatja a kiegyezés nyomán és eredményeként történt eseményeket és következményeket.

E példa is azt mutatja, hogy a középiskolások esszéiben megtalálhatók és azonosíthatók a helyes történelemszemléletre és gondolkodásra visszavezethető alkotóelemek és minőségi jellemzők. Érdemes tehát ilyen szempontból is alaposan megvizsgálni a diákok munkáit, mert így a tartalmi ismeretek mennyiségén és tárgyi pontosságán kívül a történelmi gondolkodás érettsége közötti különbségek is megragadhatókká válnak.

A vizsgálathoz használt értékelési szempontok és módszerek

Az értékelési raszter megtervezése során a történelmi gondolkodás vonatkozó elméleti modellekre és empirikus kutatásokra egyaránt támaszkodni tudtam. Ezekről részletesen írtam a kutatás elméleti és kutatási háttérét bemutató szakirodalmi tanulmányomban (Kojanitz 2018).

Az értékelési eszközök megtervezésének alapjául Jannet van Drie és Carla van Boxtel történelmi gondolkodásról megalkotott kognitív modelljét választottam (1. ábra). A holland kutatók erős kölcsönhatást tételeznek fel a történelmi gondolkodás különböző alkotóelemei között. A metafogalmak használatát is a történelmi gondolkodás önálló alkotóelemeként definiálják és kezelik. A modellben megjelenített többi alkotóelem (történelmi kérdések megválaszolása, a kontextusba helyezés és az érvelés, bizonyítás) ugyancsak jól értelmezhető szempontokat adott az értékelés megtervezéséhez.

1. ábra: A történelmi gondolkodás (historical reasoning) modellje
(van Drie & van Boxtel 2008, 90)

A történelmi gondolkodás fejlődését és különböző minőségi szintjeit a kutatók általában a tanulók szóbeli és írásbeli megnyilatkozásaiban felismerhető jellegzetes hibákkal, hiányosságokkal, illetve pozitív változásokkal jellemzik (Shemilt 1980; Shemilt 1983; Shemilt 2000; Carretero et al. 1997; Jacott et al. 1998; Lee 2005; van Drie & van Boxtel 2008; Chapman 2014). Ezen kutatásokra alapozva én is ezt a megközelítésmódot követtem az értékelési szempontokhoz tartozó indikátorok megalkotásakor (2. ábra).

Milyen hiányosságok és hibák jellemzik a diákok kauzális gondolkodását? A kauzális összefüggések leegyszerűsített magyarázata (pl. egyetlen ok keresése; a bekövetkezett események kizárólag emberi döntésekre, cselekedetekre való visszavezetése; az események determinisztikus ok-okozati láncként való megközelítése). Tévképzetek, a mindennapi életből hozott miniteóriák alkalmazása történelmi események magyarázatához (pl. a meg nem történt lehetőségek irreleváns dolgokként való kezelése; az okok önmagukban álló, különleges tulajdonságú eseményekként való értelmezése).
Mi jellemzi a kiművelt kauzális gondolkodást? A kauzális magyarázatokban a strukturalista modell előtérbe helyezése az intencionalista modellel szemben. Az okok relatív fontosságának vizsgálata és értékelése. A problémák történelmi kontextusba helyezése. A történelmi kauzalitás szándékok, események, folyamatok és körülmények hálózatszerű összefüggésrendszereként való értelmezése és rekonstruálása.

2. ábra: Az értékeléshez használt indikátorok megtervezése

A tartalmi strukturáltságot fontos értékelési szempontnak tekintettem, ennek értékelése során a következő minőségi indikátorok meglétét ellenőriztem:

- az okokra vonatkozó kérdés történelmi kontextusba helyezése
- az okozati összefüggések bemutatásához kiválasztott szempontok előzetes meghatározása
- a különböző típusú okok és következmények megkülönböztetése és megnevezése, pl. gazdasági, politikai, társadalmi, külpolitikai
- a rövidtávon és hosszútávon ható tényezők megkülönböztetése
- a közvetlen és közvetett okok megkülönböztetése
- az eseményekben szerepet játszó tényezők értékelése és rangsorolása
- az események és az információk magyarázó erejű narratívává szerkesztése: az eseménytörténet és az ok-okozati összefüggések bemutatásának összekapcsolása
- a gondolatsor lezárása az esemény vagy döntés következményeinek értékelésével

Az esszéket pontozással értékeltem, külön-külön pontozva az egyes minőségi indikátorok szerint:

- 1 = nem található ilyen a szövegben
- 2 = található ilyen a szövegben
- 3 = jól érzékelhető jellemzője a szövegnek

Az indikátorokra adott pontok összege fejezte ki az értékelés összesített eredményét. Ezt az indikátoronkénti pontozásos módszert alkalmaztam a többi értékelési szempont esetében is.

Az értékelési raszterben hat szempontot és összesen harminchét indikátort különítettem el (3. ábra).

Értékelési szempontok	Indikátorok száma
Tartalmi strukturáltság	8
Releváns tartalom	4
Az ok-okozati viszonyok értelmezési módja	5
Problémaérzékenység	7
Az okok bemutatásának hiányosságai	8
Tartalmi hibák	5

3. ábra: Az értékelési raszter szempontjai

Az esszékből található releváns tartalom mennyiségét az egyik legkritikusabb minőségi kritériumnak tartottam. Ezért ennek vizsgálatához az indikátorok szerinti pontozáson kívül egy kvantitatív jellegű speciális szöveganalízist is elvégeztem. Ezt megkönnyítette, hogy a vizsgálatok dokumentálása érdekében a diákok által eredetileg kézzel írt esszék szövegét szövegszerkesztővel újra begépeltem. Így a szövegeket akár táblázatokba is át lehetett rendezni és a vizsgálatukhoz a szövegszerkesztő eszközök kereső- és mérőeszközeit is használni lehetett.

Az esszék relevanciája szempontjából azt tekintettem a legfontosabb minőségi kritériumnak, hogy mennyi válaszelem szólt a kiegészítés megkötését elősegítő vagy gátló tényezőkről és okokról. Azokat a válaszelemeket is releváns tartalomnak értékeltem, amelyek a bemutatott okokat alátámasztó tényekként, vagy az ok-okozati összefüggések magyarázataiként voltak értelmezhetők. Egy ilyen jellegű értékelés elvégzése a logikai kapcsolatok aprólékos elemzését igényli. Az egyes esszék szövegeit ezért könnyen áttekinthető táblázatba rendeztem el úgy, hogy oszlopokban különítettem el a különböző típusú releváns válaszelemeket: az állításokat, tényeket és magyarázatokat. A sorokat a táblázat oszlopaiban úgy rendeztem el, hogy felülről lefelé haladva a szöveg teljes terjedelmében elolvasható maradt (1. táblázat).

1. táblázat: A vizsgált szövegek releváns válaszelemeinek típusok szerint csoportosítása

A történelmi esemény okaira vonatkozó kérdésre adott releváns válaszelem	A válaszelem bizonyítékaul szolgáló tény	A válaszelemhez kapcsolódó magyarázat
A esemény bekövetkezését előidéző vagy gátló eseményekre, döntésekre, körülményekre vagy folyamatokra vonatkozó állítások.	Az okokra vonatkozó állításokat alátámasztó tények és bizonyítékok.	Az okokra vonatkozó állításokhoz kapcsolódó magyarázatok.
Példa		

<i>a német és orosz hatalmi törekvések</i> <i>Végül a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldatlansága,</i>	<i>a nemzetiségek erősödő mozgalmi</i>	<i>A magyar vezető réteg nagy része</i> <i>ellensúlyát is a birodalomhoz való tartozásban látta.</i> <i>is a megegyezés híveit erősítették.</i>
2 db	1 db	2 db

A tartalom relevanciája szempontjából a pedagógus által írt szöveget is ugyanazzal a kvantitatív módszerrel elemeztem és adatoltam. Így kiderülhetett, hogy a relevancia tekintetében milyen eltérések figyelhetők meg a tanár és diákok munkái között. A tanári mintamegoldás számszerűsített eredménye jól mutatja, hogy még egy viszonylag rövid szöveg is nagyon sok releváns válaszelemet tartalmazhat. A minőségi különbséget azonban leginkább a releváns válaszokat alátámasztó tények és az ezekhez fűzött magyarázatok száma jelenti. A tanár által készített mintamegoldásban 15 releváns állítás mellett 7 tény és 6 magyarázat volt megtalálható, míg a tartalmilag a legjobbak közé sorolható diákesszében 10 állításhoz 5 tény és mindössze 1 magyarázat kapcsolódott (2. táblázat).

Úgy tűnik, az állításokat alátámasztó tények és az ezekhez fűzött magyarázatok száma, megléte vagy hiánya egy objektív és viszonylag könnyen ellenőrizhető indikátora lehet a kauzális összefüggéseket bemutató szövegek közötti minőségi különbségnek, akár a mindennapi tanári gyakorlatban is. Ez a típusú vizsgálat jól érzékelhetővé tette a diákok esszéi közötti minőségi különbségeket is.

2. táblázat: A releváns válaszelemek száma a mintamegoldásban

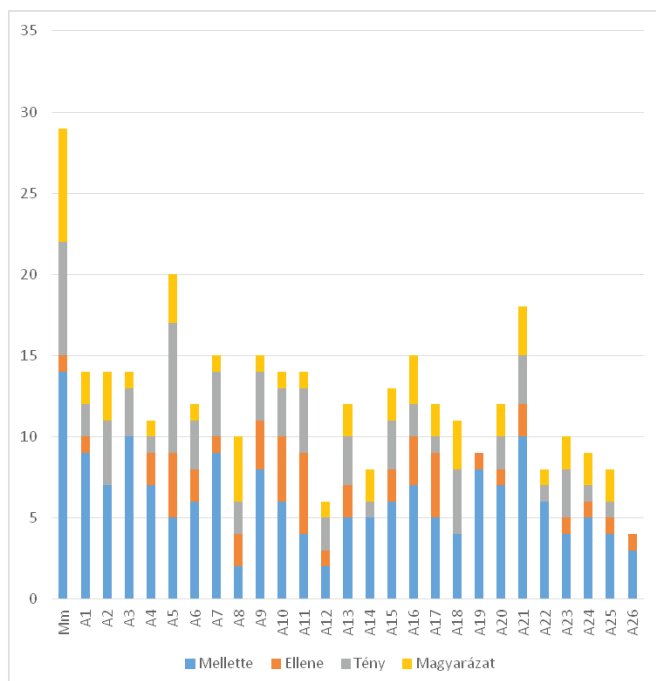
	Mellette	Ellene	Tény	Magyarázat	Releváns elemek összesen
Mintamegoldás	14	1	7	7	29
A diák által írt esszé	10	0	3	1	14

A releváns válaszelemeken kívül még egy szempontból elemeztem kvantitatív módon is a diákok esszéit. Kigyűjtöttem és megszámláltam az ok-okozati összefüggések bemutatásához használt explicit nyelvi eszközöket, kötőszavakat, nyelvi fordulatokat: pl. mert, miatt, hiszen; hatására, erőteljes szerepet játszott, ez adja meg

a végső lökést, kül- és belpolitikai tényezőnek köszönhetően. A nyelvi eszközök használatának színvonalával azért érdemes külön is foglalkozni, mert az ok-okozati összefüggések bemutatásához aktívan használt nyelvi eszköztár bővülése szoros kölcsönhatásban állhat a történelmi problémákról való gondolkodás fejlődésével. Minél több és árnyaltabb nyelvi kifejezést ismer és használ például a tanuló az események alakulásában szerepet játszó tényezők bemutatásához, annál nagyobb az esélye annak, hogy ez az árnyaltabb megközelítésmód a problémákról való gondolkodására is jellemzővé válik.

A kutatás eredményei

Tartalmi relevancia: A diákok között meglehetősen nagyok voltak az eltérések még egy osztályon belül is (4. ábra). Az egyik tanulócsoportban volt olyan eszszé, amelyben 20 releváns válaszelem volt azonosítható, de volt olyan is, amelyben csak 4 ilyen válaszelem volt (3. táblázat). A másik tanulócsoportban a két szélső-érték 19 és 7 válaszelem volt (4. táblázat). Nemcsak a releváns válaszelemek összesített számában, hanem a releváns válaszelemek típusainak eloszlásában is nagyon sokféle eltérés volt tapasztalható. Az egyik tanulócsoportban két olyan munka született, amelyben egyik okra vonatkozó állításhoz sem kapcsolódott semmilyen releváns tény vagy magyarázat. A másik tanulócsoportban ilyen nem volt.

4. ábra: A tanulók közötti különbségek a releváns válaszelemek számában – „A” csoport

3. táblázat: A releváns válaszelemek száma szerint legjobb és legrosszabb eredmény, valamint az osztály átlaga – „A” csoport

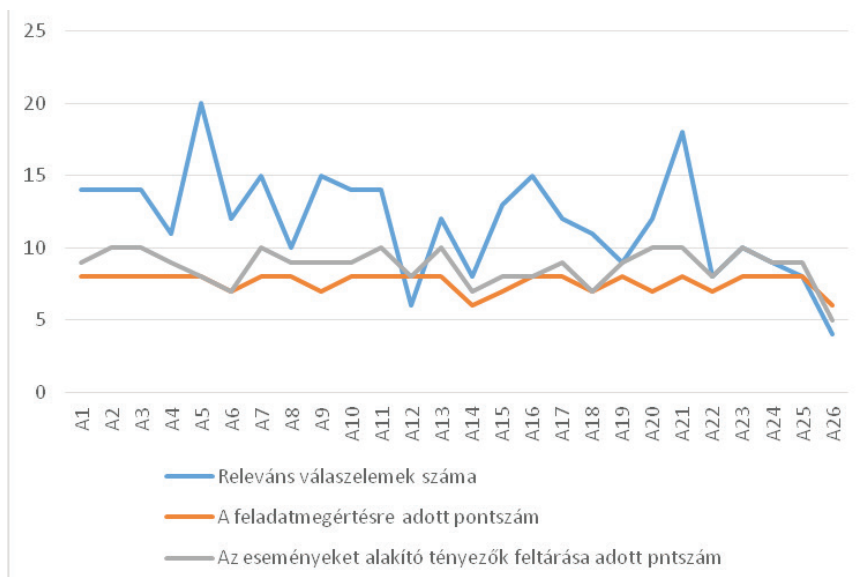
		Mellette	Ellene	Tény	Magyarázat	Releváns elemek összesen
A5	fiú	5	4	8	3	20
A26	lány	3	1	0	0	4
„A” csoport átlaga		5,96	1,70	2,42	1,77	11,84

4. táblázat: A releváns válaszelemek száma szerint legjobb és legrosszabb eredmény, valamint az osztály átlaga – „B” csoport

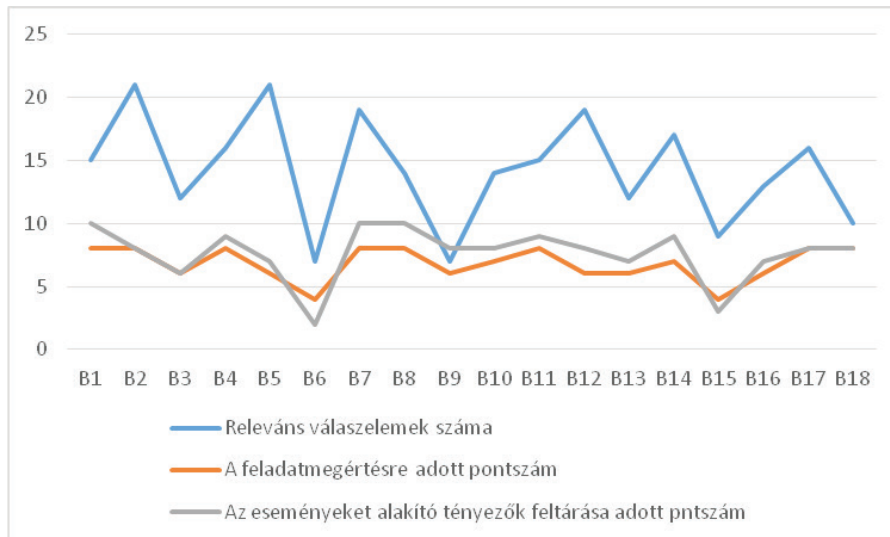
		Mellette	Ellene	Tény	Magyarázat	Releváns elemek összesen
B2	fiú	9	1	4	7	21
B9	lány	5	0	1	1	7
„B” csoport átlaga		6,5	1,39	2,95	3,44	14,28

A két tanulócsoport eredményeit összehasonlítva feltűnő volt, hogy a magasabb átlageredményt elérő tanulócsoport tagjai szinte kivétel nélkül sokkal több gondot fordítottak az okokhoz tartozó magyarázatok megírására is. E kategóriában jóval magasabb számú válaszelem szerepel náluk, és ez a magyarázata annak is, hogy a releváns válaszelemek összesített átlaga is jóval magasabb. Feltételezhető, hogy ez a jobb teljesítmény elsősorban a szaktanár tudatosabb és hatékonyabb munkájának köszönhető. A tanári magyarázatok és az okok feltárásának modellezése, majd e feladat rendszeres gyakoroltatása a diákokkal már rövidtávon is érzékelhető, az egész tanulócsoportokra kiterjedő pozitív hatást gyakorolhat a tanulók teljesítményére. A tanári munka e hatásának vizsgálatára érdemes lesz majd további kutatásokat elvégezni.

Az esszék tartalmi relevanciájának vizsgálatával nagyobb különbségek voltak kimutathatók az esszék minősége között, mint amit az érettségít értékelő tanárok pontszámai tükröztek (4. és 5. ábra). A feladatmegértésre és az eseményeket alakító tényezők feltárására adható részpontoknak az általános érettségi előírások és a feladathoz adott részletes megoldási útmutatóban leírtak szerint is azon kellett elsősorban alapulnia, hogy az esszé mennyire tartalmasan mutatja be a kiegyezés bel- és külpolitikai okait. Vagyis a kifejezetten ezen okokról szóló és ezeket magyarázó releváns válaszelemek számával. Összességében a tanári pontszámok és a releváns válaszelemekre vonatkozó adatok összehasonlítása alapján az a következtetés volt levonható, hogy az értékelő tanárok felfelé nivellálták az eredményeket. A releváns válaszelemek alacsony száma esetében sem adtak alacsony pontszámokat sem a feladatmegértésre, sem az eseményeket alakító tényezők feltárására. Ezenkívül egészen elgondolkodtató egyedi anomáliák is mutatkoztak a tanári értékelésben. Az egyik tanulócsoportban például az a dolgozat, amely a releváns tartalom szempontjából a második legalacsonyabb értéket érte csak el, a tanártól magasabb pontszámot kapott, mint a releváns tartalom szempontjából legmagasabb értékű esszé!

4. ábra A releváns válaszelemek száma, valamint a feladatmegértésre és az eseményeket alakító tényezők feltárására adott tanári pontszám – „A” csoport

5. ábra: A releváns válaszelemek száma, valamint a feladatmegértésre és az eseményeket alakító tényezők feltárására adott tanári pontszám – „B” csoport

A nyelvi eszközök használata

Az ok-okozati összefüggésekre explicit módon utaló nyelvi eszközök használata terén is jelentős eltérések voltak érzékelhetők nemcsak a tanulók, hanem a két tanulócsoport között egyaránt. Az egyik tanulócsoportra egy-két pozitív kivételtől eltekintve a középiskolát befejező diákoktól elvárhatónál alacsonyabb színvonalú nyelvhasználat volt jellemző. Valószínűleg ennek jelentőségére sohasem hívták fel a tanárok külön is a diákok figyelmét, és a munkáik értékelésekor sem jelent meg külön értékelési szempontként.

Az egyéb szempontokból is jobb eredményt elérő másik tanulócsoportnál több példát lehetett találni az ok-okozati összefüggések szélesebb szókinccset tükröző, árnyalt és kreatív kifejezőmódjára (5. táblázat). Ez is megerősíti azt a feltételezést, hogy a tartalomról való árnyalt gondolkodás szoros kölcsönhatásban áll a szélesebb aktívan használt szókinccsel.

5. táblázat: A „B” csoport tagjai által írt esszéikben előforduló nyelvi eszközök

<i>a cél</i>	<i>kénytelen volt</i>
<i>a döntő közeledést</i>	<i>kész volt a kompromisszumokra</i>
<i>azért</i>	<i>kívántak</i>
<i>belátta</i>	<i>köszönhető</i>
<i>bukását jelentette</i>	<i>köszönhetően 2x</i>
<i>csak azt éri el, hogy</i>	<i>következtében</i>
<i>egyre hátrányosabbá vált</i>	<i>külpolitikai indokok voltak</i>
<i>egyre inkább</i>	<i>külpolitikai szempontból</i>
<i>egyre nagyobb szüksége van</i>	<i>lehetőségét vetítette előre</i>
<i>ellenkezését váltotta ki</i>	<i>meg akarta torolni</i>
<i>előzményének tekinthetjük</i>	<i>még inkább</i>
<i>emiatt</i>	<i>megnövelte</i>
<i>ennek hála</i>	<i>melynek következtében</i>
<i>ennek hatására</i>	<i>mert 4x</i>
<i>ennek köszönhető</i>	<i>miatt 9x</i>
<i>ennek köszönhetően</i>	<i>miatti</i>
<i>eredményeként</i>	<i>mivel 5x</i>
<i>eredményezte</i>	<i>nem akarja</i>
<i>erősödött a nyomása</i>	<i>növelte</i>
<i>ez az egyik fő oka</i>	<i>oka</i>
<i>ez jelentős ok volt</i>	<i>okozott</i>
<i>ezért 5x</i>	<i>okozta</i>
<i>ezzel 4x</i>	<i>ráébreszti</i>
<i>felé sodró</i>	<i>remélt</i>
<i>felgyorsította</i>	<i>senki sem hajlandó</i>
<i>felismerte, hogy</i>	<i>sürgette</i>
<i>fokozatosan erősödött</i>	<i>szeretett volna</i>
<i>folyamat végeredménye</i>	<i>tárgyalásokhoz vezetett</i>
<i>fordulópont</i>	<i>tehát 2x</i>

*hatása
hatására 5x
így 14x
indította el*

*vált a fő céljá
vetett véget
vezetett
vonta maga után*

Tartalmi strukturáltság

A tartalmi strukturáltság vizsgálatának eredményeiben is jelentős különbség mutatkozott a két tanulócsoport között. Az egyéb tekintetben is jobb teljesítményt mutató tanulócsoport esszéiben például a hosszú és a rövid távú hatással bíró tényezők, illetve a külpolitikai, belpolitikai és gazdasági okok explicit vagy implicit megkülönböztetése többször volt megfigyelhető. Ugyanakkor csak a legjobb dolgozatokban fordult elő, hogy a tanuló előzetesen meghatározta, hogy milyen szempontok szerint fogja csoportosítani a kiegyezésben szerepet játszó tényezőket. Ebből arra következtethetünk, hogy az ilyen szerkesztési mód is viszonylag könnyen azonosítható minőségi indikátorként értelmezhető a történelmi gondolkodás értékelése szempontjából.

A releváns válaszelemek kvantitatív mérésen alapuló és az értékelő raszterekkel elvégzett értékelések alapján megállapított eredmények összhangban voltak egymással. Például a különböző típusú okok megnevezése (pl. gazdasági, politikai) általában csak azokra az esszékre volt jellemző, amelyek a releváns válaszelemek mennyiségében is az átlagosnál magasabb eredményt mutattak.

Az ok-okozati viszonyok értelmezési módja

Hasznosnak bizonyult a történelmi szemlélet érettsége közötti különbségek megragadása szempontjából, hogy azok a történelmi magyarázat narratív vagy analitikus modelljéhez álltak-e közelebb. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a tanulók túlnyomó többsége a narratív modellt alkalmazva mutatta be a kiegyezés megszületésében közrejátszó okokat és körülményeket. Ugyanakkor egy-két kivételtől eltekintve ezek nem egyetlen eseménysorra akarták visszavezetni és leszűkíteni a folyamatot. Általában a feladatban megfogalmazott kérdésnek megfelelően legalább két szálon, egymással kölcsönhatásban igyekeztek bemutatni a császári udvar és a magyar vezető réteg döntését befolyásoló eseményeket és körülményeket.

Problémaérzékenység

Az esszék történelmi problémaérzékenységének vizsgálatához olyan indikátorokat választottam, amelyek a történelmi szituáció ellentmondásosságának felismerésével és bemutatásával függnek össze. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy jelentős különbség volt a két tanulócsoport között e téren is. A jobb teljesítményű tanulócsoportból sokan nagyon jól megoldották azt a feladatot, hogy többféle,

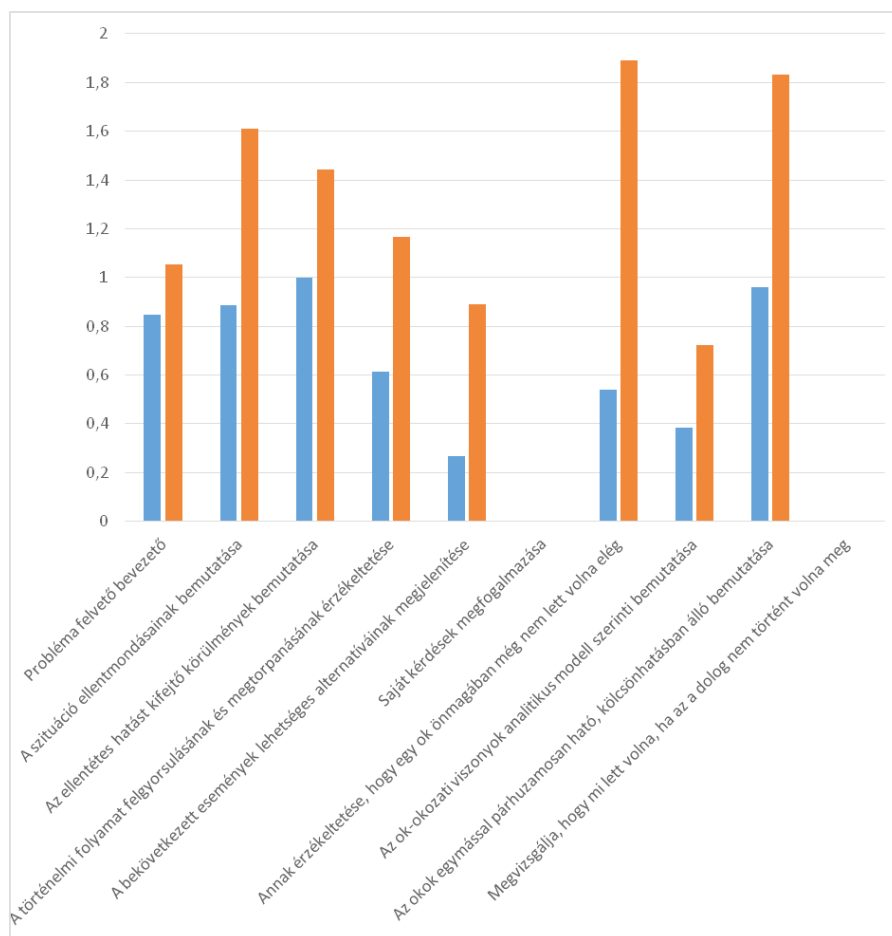
időnként egymással ellentétesen ható esemény és tényező együttes eredményeként mutatta be a kiegyezés megszületését.

A magasabb szintű történelmi gondolkodás képességek

A vizsgálatban használt valamennyi indikátor közül egy végső összehasonlítás-hoz kiválasztottam azokat, amelyeket a történelmi gondolkodás értékelése szempontjából különösen fontosnak tartottam. Úgy gondolom, hogy ezek bármelyike egy tanuló önállóan elkészített szóbeli vagy írásbeli magyarázatában a történelmi gondolkodás magasabb szintjét jelzi:

- Problémafelvető bevezető
- A történelmi szituáció ellentmondásainak bemutatása
- Az ellentétes hatást kifejtő körülmények bemutatása
- A történelmi folyamat dinamizmusának, felgyorsulásának és megtorpanásának érzékeltetése
- A bekövetkezett események lehetséges alternatíváinak megjelenítése
- Saját kérdések megfogalmazása
- Annak érzékeltetése, hogy egy-egy bemutatott ok önmagában még nem lett volna elég az események bekövetkeztéhez
- Az ok-okozati viszonyok analitikus modell szerinti bemutatása
- Az okok és következmények hálózatszerű, egymással párhuzamosan ható, illetve egymással kölcsönhatásban álló tényezőkként történő bemutatása
- Az okokra vonatkozó következtetés ellenőrzése úgy, hogy hipotetikusan megvizsgálja, hogy mi lett volna, ha az a dolog nem lett volna, vagy nem történt volna meg

Ezen indikátorok segítségével a diákok által készített magyarázatok alapján viszonylag könnyen felismerhető, hogy kik azok, akik már képesek a kauzális jellegű történelmi problémák magasabb szintű megértésére és bemutatására. Nemcsak az egyes tanulók, hanem a tanulócsoportok teljesítménye és gondolkodási képességeinek szintje is jól összehasonlítható volt ezen indikátorok megléte vagy hiánya alapján (6. ábra).

6. ábra Az „A” és a „B” tanulócsoport átlaga a legfontosabb indikátorok szerint

Következtetések

A vizsgálat eredményei azt valószínűsítik, hogy nagy eltérések lehetnek az érettségiző diákok között a kauzális magyarázatok készítéséhez szükséges képességek tekintetében. Nemcsak az egyes tanulók között, hanem a vizsgálatba bevont két tanulócsoport összteljesítménye között is jelentős különbség volt megállapítható.

A releváns állításokat alátámasztó tények és magyarázatok száma jelentette az egyik legfontosabb minőségi különbséget az esszék között. Megfigyelhető volt, hogy egyik tanulócsoport tagjai sokkal több gondot fordítottak az okokhoz tartozó magyarázatok bemutatására is.

A nyelvi eszközök használatának értékelésével érdemes volt külön is foglalkozni, mert az ok-okozati összefüggések bemutatásához aktívan használt nyelvi eszköztár

bővülése szoros kölcsönhatásban áll a történelmi problémákról való gondolkodás fejlődésével. Ez az összefüggés a vizsgálat eredményeiben is megfigyelhető volt. A tartalmi szempontokból jobb teljesítményt nyújtó tanulócsoporthoz tagjai az ok-okozati összefüggések bemutatásához használt nyelvi eszközök mennyisége és színvonala terén is jobbak voltak. Annak, hogy valaki mennyiféle szempont szerint képes különböző kategóriákba sorolni a történelmi eseményekre ható tényezőket, jelentős szerepe van abban is, hogy mennyire képes ezekről komplex módon gondolkodni és a probléma különböző jellegű összetevőit észrevenni és érzékeltetni. A jól vagy kevésbé jól strukturált speciális fogalmi készletnek nagy szerepe van az elkészített magyarázatok tartalmi minőségében is.

A történelmi szemlélet érettségének fontos indikátora, hogy képes-e a tanuló egy adott történelmi helyzetet a maga valóságos összetettségében érzéklni és érzékeltetni, vagy éppen ellenkezőleg, az okokra vonatkozó kérdésekre túlzottan leegyszerűsítő válaszokat ad és az ilyen válaszokkal meg is elégszik. Kevés olyan esszé akadt, amelyben a narratív bemutatás helyett már az analitikus modell szerinti problémamegközelítési mód érvényesült. A történelemszemléletük érettségében ezek a munkák álltak a legközelebb a tanár által készített mintamegoldás színvonalához. Feltételezhető, hogy ezek készítői már megfelelő elemzőkészséggel rendelkeznek a kauzális jellegű történelmi problémák önálló feldolgozásához is.

Eltérő minőségűek voltak az esszék a történelmi helyzet ellentmondásosságának és a változások dinamikájának érzékeltetése tekintetében is, valamint abban is, hogy az események közötti közvetlen ok-okozati összefüggéseken kívül mennyire voltak képesek a diákok bemutatni az eseményekre hosszabb távon ható egyéb tényezőket is.

A tanulócsoporthoz közötti különbségek megerősítik azt a feltételezést, hogy a történelmi gondolkodás fejlődésében meghatározó szerepe van a tanári munka tudatosságának és az egyes tanárok által alkalmazott tanítási módszereknek. Leginkább talán annak, hogy a tanár hogyan modellezi a történelmi események okairól szóló magyarázatok elkészítését, ad-e pontos és jól érthető minőségi szempontokat az ilyen tartalmú szövegek elkészítéséhez, van-e ezek önálló gyakorlására a tanulóknak elég alkalmuk, és a munkák értékelése során a tárgyi ismeretek ellenőrzése mellett kapnak-e megfelelő figyelmet a vizsgálatunkban szereplőkhöz hasonló minőségi kritériumok is.

A szövegek többféle módszerrel elvégzett elemzése jobban megragadhatóvá tette az egyes tanulók szintjén is, hogy mik a legjellemzőbb problémák a kauzális összefüggések bemutatása terén. Érdemes tehát a most kipróbált módszereket tovább finomítani, mert ilyen típusú értékelésekre támaszkodva pontosabban feltáráthatók lennének az egyes tanulók erősségei és hiányosságai, és így célirányosan és differenciált módon lennének megtervezhetők a képességek fejlesztését szolgáló tanári instrukciók és gyakorló feladatok.

Irodalom

- Booth, M. (1992b): How to Plan, Teach and Assess History in the National Curriculum. Heineman Educational, Oxford.
- Carretero, Mario – López-Manjón, Asunción – Jacott, Liliana (1997): Explaining historical events. *International Journal of Educational Research*, 27(3), 245–254.
- Chapman, Arthur (2014): The 'Good Old Cause'? Developing children's understandings of historical explanation. In *Passados Possveis*. Szerk. M. A. Schmidt – I. Barca – A. C. Urban. Ijuí: Editora UNIJUI, 71–86.
- Coffin, Caroline (2004): Learning to write history: the role of causality. *Written Communication*, 21(3), 261–289.
- Jacott, Liliana – López-Manjón, Asunción – Carretero, Mario (1998): Generating explanations in history. In *Learning and reasoning in history. International review of history education* (Vol. 2). Szerk. J. F. Voss, & M. Carretero. London: Woburn, 294–306.
- Kojanitz László (2017): A kauzális történelmi gondolkodás fejlesztése és értékelése. *Eruditio – Educatio*, 4. sz., 13–30.
- Lee, Peter (2005): 'Putting principles into practice: Understanding history'. In *How Students Learn: History in the Classroom*, Szerk. M. S. Donovan – J. D. Bransford. Washington DC: National Academies Press, 85–86.
- Shemilt, D. (1980): History 13–16 Evaluation Study, Holmes McDougall, Edinburgh.
- Shemilt, D. (1983): The devil's locomotive. *History and Theory*, 22(4), 1–18.
- Shemilt, D. (2000): The Caliph's coin: The currency of narrative frameworks in history teaching. In *Knowing, teaching and learning history*. Szerk. P. N. Stearns – P. Seixas – S. Wineberg. New York: University Press.
- van Drie, J., van Boxtel, C. (2008): Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past. *Educational Psychology Review*, v20 n2, 87–110.

Álmodhatnak-e a diákok elektronikus Pál utcai fiúkkal?¹

Néhány példa a popkult iskolai relevanciájára

Nagy Ádám – Eperjesi Gergely

Do Pupils Dream of Electric Paul Street Boys?² **Some Examples of Relevance of Popular Culture at Schools**

Abstract

In this paper, we try to reflect on the conflict found in today's public education generated by the distance between compulsory readings and the interests of the young. We seek ways of using commonly known pop-cultural references from books, blockbusters and series as learning materials for the education of the youth. By analysing problems, we show some examples of using well-known and less popular characters and conflicts by focusing on their core motives to provoke debates and discussions in the classroom. Some of these are no win situations, questions of modern days' democratic systems, the future of nuclear weapons, and the overpopulation of the Earth. The reader can get familiar with a concrete class using these methods and the evaluation of the class by the students involved.

Key words: popular culture in schools; blockbusters in education; imaginary worlds in education

Kulcsszavak: populáris kultúra az iskolában; blockbusterek az oktatásban; képzelt világok az oktatásban

Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Sciences – Education – School education

I. Fantáziavilágok az iskolában

Örömmel nyugtázhatjuk az olvasási öröm és kanonizált irodalomtanítás konfliktusával kapcsolatos polémiát (Arató 2016; Fenyő 2017; Lovász 2017; Mészáros 2017), mert ma már legalább vita tárgya a lektúr-, ponyva-, mai kifejezéssel szóra-koztató vagy populáris kultúra, bestsellerek és blockbusterek megjelenése a köz-oktatásban. Bár a vita elsősorban kötelezőirodalom-köntöst öltött, mi ezt általános kulturális kontextusban értelmezzük.

¹ A Roboraptor blog által szervezett vita találó címének koppintása az ötletgazda engedélyével és a blog jogosultjainak hozzájárulásával.

² The title is the paraphrase of Philip K. Dick: *Do Androids Dream of Electric Sheep?* and of Molnár Ferenc: *The Paul Street Boys*.

Egyfelől elhangzanak érvek a klasszikus kultúra védelmében: a popkulturális alkotások beemelésével a saját esztétikai teljesítmény lesz áldozat (kevésbé összetett, lektúrszerű, didaktikus felépítés stb.) (Mészáros 2017), azaz a populáris kultúra esetén iskolába vonása, az azonosulás elvárása miatt leegyszerűsödő alkotások, sokszor már csak pedagógiai és nem irodalmi igényeket elégítenek ki, magyarán egysíkúvá válik az új csendes generáció (Székely 2014) „domesztikált lázadása” (Lovász 2017, 258). Így a tradicionális kultúra által produkált alkotások – bár néhol már megkopottak –, de még mindig versenytárs nélküliek.

A másik érvrendszer szerint megdőlni látszik a tömegkultúra és a magaskultúra közötti értékkülönbség-érv, hiszen egyfelől az ismertség mértéke nem az értéklenség mértéke, másfelől a populáris művek sem egyféle befogadói magatartást tüntetnek, többféle értelmezést engednek meg (s vannak klasszikusok is zártabb értelmezési lehetőséggel).³ A tantervben bár még nem szerepel a „LLR”, az élethosszig tartó olvasóvá nevelés gondolata, de a young adult, new adult (YA/NA) kultúra fogyasztói közösségeket teremt, ami akaratlanul is beszűrődik a tanórára, így helyezve el társadalmi környezetbe az amúgy attól magát függetlennek kikiáltó iskolát. Így a popkultúra alkotásai sem csak passzív befogadót képeznek, lehetőséget teremtenek a nézőpontváltásra, így az empátiára, a gondolkodásra, a vélemények ütköztetésére. A mai blockbusterek hősei sem csak egydimenziósak: Kibe szerelmes az Éhezők Viadala Katniss Everdeenje? Mit is hisz Kirk a Kobayashi-Marú próbáról? Volt-e visszaút és meddig Anakin Skywalkernek? Érthető és elfogadható-e Magneto embergyűlölete?

Magunk neveléskutatóként – bocsássa meg tehát az olvasó, ha akár ismerethiány miatt nem mindenhol használjuk helyesen az irodalomtudományi terminológiát – ahhoz szeretnénk érveket szolgáltatni, hogy valóban vissza kell adni az olvasás, tágabban a befogadás élményét (Gombos et al. 2015; Gombos 2015), s ennek érdekében nemcsak a demonizált populáris kultúrával, de akár magával az Ördöggel: a trashkultúrával is érdemes szövetkezni.⁴ Egyfelől mert a diákok előzetes ismeretei, kapcsolódásai e téren elég erősnek tűnnek, másfelől pedig ez is előkészíthet nehezebben érthető, „magasabb szintű” kulturális befogadást.

Ráadásul a popkult beszívargása az iskolába nemcsak a kötelező irodalom⁵ oldaláról közelíthető meg, hanem olyan helyzetek, problémák, dilemmák kapcsán is, amelyek – egyes tantárgyi vagy azokon túlmutató témák tárgyalásakor – hívhatóak segítségül. Ezek közül mi kifejezetten az – akár olvasott, akár filmen látott – blockbusterek beemelésének lehetőségét bemutatva három, az iskolában gyakran elő-

3 Egyesek az aluldetermináltság elvét, a többféle értelmezési lehetőséget kötik a magaskultúrához való tartozáshoz (Arató 2016).

4 Gondoljunk csak Stephen King Azára.

5 A kötelező olvasmányok célja a szövegek közötti eligazodás támogatása, emellett a társadalom – mint az iskola egyik megrendelője – által bemutatni kívánt társadalomkép és ethosz, de legfőképp mégis csak magának az olvasásnak a megszerettetése és talán némiképp a világról és magunkról szóló kérdések feltevése (Fenyő 2017). A sokszor példaként hozott XIX. században sem az akkor elfogadott klasszikusok generálták az olvasási vágyat – mondják –, hanem a korabeli populáris kultúra: a nyomtatott lapokban megjelenő napi sorozat(!), a tárcaregény, amelyről vagy nem vett tudomást az akadémikus irodalomtudomány, vagy ha igen, akkor demonizálta azt (Pásztor-Csörgei – Pompor 2017). Sőt, Voltaire-t az akkori klasszicista kánon nem tartotta valódi irodalomnak, Jókai kalandregényeket írt, sokszor ezek a regények a kor közizlésének feleltek meg és nem az emberi lét alapvető kérdéseit feszegették, és Shakespeare is értelmezhető kora populáris írójának (Arató 2016).

forduló helyzet elemzéséhez, feloldásához hívunk segítségül népszerű irodalmat. Sőt, az alábbiakban kifejezetten ezen blockbusterek egy szegmensére, a sci-fik, fantasyk és horrorok területére, azaz a fantáziavilágokra koncentrálnunk: egy meghatározó, egy ismert és egy réteguniverzum lencséjén keresztül.

II. Réges-régen, egy nem is túl messzi galaxisban... – Hatalom és elrettentés a *Star Wars* sagában

Ívét tekintve a *Star Wars* saga egy fiktív (de nem jövőbeli, hanem múltbeli) galaxis politikai átrendeződését mutatja be hősök és ellenségeik harcán keresztül, a világrend fölött uralkodó Erő világos/jó és sötét oldala közötti vívódás, igazság és felelősségvállalás kérdéseit feszegetve. Az egyik legnyilvánvalóbb szembenállás az erő jó oldalát használó jedik, és a sötét oldalt használó sithek között feszül. Talán leginkább nekik köszönhető, hogy egy több évtizedes, világszerte ismert mítoszról beszélhetünk, amely a szélesebb közönség számára – akik leginkább a mozifilmeken keresztül ismerkednek a világgal – tulajdonképpen három szakaszban épül, melyekből a harmadik épp a szemünk láttára, az elmúlt években. A történet motívumait nagyjából mindenki ismeri, de amennyire széles körben elterjedt felületes ismeretet, olyan mélységeket is tartogat az érdeklődők számára. Sok kérdése közül most kettőben mutatjuk be jelentőségét:

Valóban szentesíti-e a cél az eszközt (mindehhez a különösen sokrétegű *Zsivány Egyes – Egy Star Wars történet* példáját hozzuk fel)?

Egy minden eddiginél pusztítóbb fegyver adta egyeduralom „békét” hozhat-e azáltal, hogy galaktikus rettegést éltetve letör minden lázadást?

A sötét Birodalom ellen fellépő lázadók talán automatikusan a „jók” skatulyájába kerülnek a néző szemében, azonban ez a mellékességet sugalló *Egy Star Wars történet* alcímű műben nem túlzottan, de mégis meginog. Történik ugyanis, hogy a cselekmény egy pontján néhány hírszerzéssel foglalkozó felkelő nyíltan felvállal egy dilemmát: ha esetleg nem folytatnák a harcot, feladnák azt, akkor minden eddigi tettük hiábavalóvá válna – márpedig ők mindvégig a célt szem előtt tartva legitimálták kétes tetteiket. A *Fantasztikus világok* című kötetben az egyben szerkesztő Tóth Csaba kiemelten foglalkozik a lázadókat érintő erkölcsi kérdésekkel, lévén „a *Zsivány Egyes*ben e morális ellentmondások explicitebbek – ám korántsem újszerűek” (Tóth 2017, 22), utalva ezzel arra, hogy a jedik közül mind Obi-Wan Kenobi, mind Yoda hazudik Luke Skywalkernek apja kilétéről. (Az időrendiség kedvéért: bár a *Zsivány Egyes* története a jedik fent említett kérdéses viselkedése előtt játszódik, a készítők természetesen úgy alkották meg a filmet, hogy az méltó előzménye lehessen a klasszikus trilógiának.) Az idős, bölcs jedik, akik a lovag (!) titulust is birtokolják, vajon milyen úton jutnak el az élethazugság fenntartásáig, ami nyilvánvalóan rossz és kerülendő a becsületes ember számára? A kegyes hazugság az egyik legérdekesebb morális dilemma, hiszen jószándék vezérelte bűnről van szó, azonban hallhattuk már párszor, hogy „a pokolba vezető út jószándékkal van kikövezve”.

Egy másik típusa a hazugságnak: a *Zsivány Egyes* egyik legfrappánsabb pillanata: az, mikor Darth Vader – mint hidegfejű realpolitikus – közli emberével, hogy az imént látott tesztrobbantást a galaktikus közvélemény számára bányászati tevékenységgel összefüggő balesetnek állítják be. Fontos meglátni, hogy ez idő tájt a *Star Wars* galaxisban még nem nyílt terror van, a Birodalom fenntartja a törvényes működés látszatát, amolyan hibrid rendszerként működik (Filippov 2018). Itt már nem kérdés, hogy valódi, elítélendő hazugságról van szó. Ha ugrunk kicsit az események fölé, láthatjuk, hogy Palpatine sith-léte már nyílt titok, legitimációját mégis hosszú évekig nyeri meg abból, hogy a Szenátus anno megválasztotta. Egyértelmű, hogy a szavazatok akkor nem adtak felhatalmazást azokra a tettekre, melyeket a néző később megismer, így hát adódik a kérdés: mennyit is ér egy demokratikus rendszerben leadott szavazat? A galaxis jó kerete lehet egy demokráciáról folytatott vitának az aktuálpolitizálás „veszélyét” megkerülve. És ha már aktualitás...

...ne tagadjuk a párhuzamot: egész bolygókat elpusztítani képes kisbolygónyi fegyverrendszer és az atombomba között. A *Zsivány Egyes* készítői olyannyira vállalják ezt, hogy a filmben látható lökéshullám-terjedéseknél – bár nincs gombafelhő – kérdéses, hogy a Jedha holdján vagy a Bikini-szigeteken vagyunk-e. Az egész sagát tekintve azonban azt tapasztaljuk, hogy a féktelen fegyverkezés nem szünteti, sőt feltüzeli a lázadók harci kedvét az elnyomókkal szemben. A problémakör jó vitaindító lehet a történelem felől szemlélve is: az atomszázad után, a továbbra is mindennapos fegyverkezési viták milyen lehetőségeket hagynak nekünk, kisembereknek? Pl. az USA és Észak-Korea közti villongások mit jelenthetnek ma? Mi jellemezhetette a II. világháború utáni nemzedéket, az atomháború árnyéka hogyan vezetett Woodstockhoz? Van-e elég visszatartó ereje a döntéshozókra nézve ezeknek a fegyvereknek ahhoz, hogy valóban ne legyenek soha bevetve, tekintve a felfoghatatlan pusztítást? A kölcsönös elrettentés stratégiája nem a gyáva nyúl (csirke) játékelméleti problémája-e?

III. A közeljövőben, és még kevésbé messze – A visszatérők

Míg a *Star Wars* a múltban, addig a *The 100* (A visszatérők) a jövőben játszódik, és nem is nagyon távolodik el a Földtől, csak épp annyira, hogy visszavágyhasson oda. Kilencvenhét évvel járunk egy atomháború után, amely a Bárka nevű hatalmas, Föld körül keringő űrállomásra kényszerítette az emberiség maroknyi maradványát, hogy ott biztosítsa a faj fennmaradását. Az oxigénellátó-rendszerek átlapotromlása azonban sürgeti a válasz megtalálását: élhető-e már újra a Föld? Hogy ezt kiderítsék, egy, a kancellár által nehezen meghozott döntés következtében 100 fiatalkorú rabot küldenek a földre, természetesen a lehető legjobban eltitkolva az akciót. Az idő azért fontos tényező, mert nyilvánvaló, hogy ha a mesterséges oxigéntermelést nem sikerül fellendíteni, akkor a fogyasztási oldalon kell lépéseket tenni... súlyos lépéseket.

A fiatalok landolása után két helyszínen két szálát követhetünk nyomon. A Földön egy tinédzserekből álló csapat szocializációs folyamatai zajlanak, míg a Bárkán a választott képviselők és vezetőjük, a Kancellár érdekérvényesítési és eszmei

csatározási. Mindkét „front” a hatalomgyakorlást vizsgálja, erősen koncentrálna az áldozathozatalra és természetesen a hatáskörök kérdéseire. Míg a Földön nincsenek nyíltan megválasztott vezetők, addig a Bárkán azok háttérbeli szervezkedése tolja át a jogi egyértelműséget a szürkeség tartományába. A földi helyszínt két legfontosabb szereplőjévé Bellamy és Clark válik. Előretörésük titka abban áll, hogy a zúgolódó-morgolódó tömegben tisztán vállalják véleményüket, és rögtön akadnak támogatóik, akik mögéjük állnak. Ebben a százfős társaságban feltucatnyi egy irányba tartó ember is komoly egységnek számít a döntésképtelenek között. Fontos megjegyezni, hogy ebben a világban a szerveződéseknek nincs törésvonal a résztvevők nemét illetően, a sorozat a lehetőségek és verbális erőviszonyok tekintetében megvalósítja a nemek egyenlőségét. A Bárkán nők és férfiak alkotják a tanácsot, a kancellár színesbőrű, több náció tagjai élnek együtt, nem az ilyen különbségekből adódnak a konfliktusok. A vezetés titkolózása, a tömegek feje felett való döntéshozatal a legfőbb kérdések, melyek lényegében egy dilemmára vezethetők vissza: lehet-e a tömeggel érdemi diskurzust folytatni súlyos kérdésekben? Különösen aktuális ez a 21. század politikai terében, ahol a kommunikáció lassan címszavakká redukálódik vélemények és érvek helyett. Jól látszik, hogy a képviselői demokrácia mennyire el tud távolodni az egyes választók szándékaitól és érdekeitől, még ha a vezető lelkiismeretes és jóindulatú is, és a problémák megoldására koncentrálna. Sűrítve és egyszerűsített modellben, de az úrállomáson ragadt túlélőknek a túlnépesedés a legfőbb veszély. A karakterek és érvek igencsak hasznos vitaindítók lehetnek az aktuális probléma megtárgyalására. Kinek lehet akkora felelőssége, hogy tömegek sorsáról döntsön? Milyen szempontok alapján jogosult valaki életben maradásra, ha olyan döntés születik, hogy x embernek meg kell halnia? Ha elfogadható az önkéntes áldozatvállalás, akkor ehhez szükségszerűen kapcsolódik az öngyilkosság és az eutanázia. A sorozat, nem kell tagadni, sokszor hatásvadász és reklámspotok köré épített dramaturgiával bír; magában hordozza azonban a 21. század alapvető feladatainak meglepően őszinte boncolgatását. Vajon egy vezetésre való felhatalmazás meddig terjed? Milyen mértékű áldozathozatal várható el a jövőnk érdekében? Könnyen lehet, hogy a ma fiataljai ezekkel a kérdésekkel a való életben is találkozni fognak.

IV. Rossz alternatívák közötti választás: a *Star Trek Kobayashi Maru*-próbája

A *Star Trek*-filmek világa egy, a nem túl távoli jövőben – lényegében a 22–24. században – játszódik, amikor az emberiség már egyetlen hatalmas közösség, amely településeket alapított a világűrben, s kilépett a Föld és a Naprendszer térségéből. A csillaghajók képesek a fénynél gyorsabb sebességre, így az emberiség, majd szövetségesei megkezdték a mélyűr kolonizálását. Erőforrás-típusú problémáik nincsenek, az utópisztikus *Star Trek* univerzumban gyakorlatilag végtelen mennyiségű élelmiszer, energia és más, ma még szűkös egyéb jószág áll rendelkezésre, olyannyira, hogy a pénz meg is szűnt, s a ma ismert betegségeket is

leküzdötték. Az emberiség, de legalábbis a csillagflotta tagjainak célja „különös új világok felfedezése, új életformák, új civilizációk felkutatása, és hogy eljusson oda, ahová még ember nem merészkedett”.⁶ A *Star Trek* univerzumot 13 film, valamint 6 befejezett és 1 futó sorozat 750 epizódja fémjelzi.

A Kobayashi Maru talán a legismertebb *Star Trek*-motívum⁷. Az ún. semleges zónából – amely a Föderáció és a Klingon Birodalom közötti demilitarizált terület – segélyhívás érkezik a Kobayashi Maru szállítóhajóról. A szállítón 81 fős személyzet és 300 főnyi utas tartózkodik. A hajó szerkezeti integritása vészesen csökken, a létfenntartáshoz és a sebességváltáshoz szükséges energia szökik. Segítség nélkül a helyzetből a hajón lévők számára nincs kiút.

A Csillagflotta hajójával belépni a semleges zónába egyértelműen a Birodalom és a Föderáció egyezményének felrúgását jelenti, ráadásul, ahogy ez megtörténik, a láthatatlanná tevő álcázásból kilép három klingon csataúrhajó, amely komoly túlerőt jelent az egy csillagflottahajóval szemben. Feláldozza-e magát és legénységét a teszten résztvevő? Sorsára hagyja-e a Kobayashi Marut? Megpróbálja-e megmenteni ezzel mindkettő veszét okozva? A helyzetet nem lehet megnyerni, a problémának nincs jó megoldása, úgynevezett „no win” helyzet.

Egyes elemzők mellett érvelnek, hogy maga a teszt a tulajdonképpeni csalás, hiszen a szándékosan megoldhatatlanná tett feladat nem lehet korrekt. A nem korrekt szabályokat megtörő megoldás pedig nem lehet csalás. A csalás ugyanis nem fair előnyszerzés, ez esetben azonban épp a feladat fairebbé tételére került sor, amely a csalás ellentéte (Faraci 2013). Persze a legendás Kirk kapitány mégis megoldja a parancsnoki vizsga részekénti tesztet, mégpedig úgy, hogy átprogramozza a tesztelő számítógépben a feltételrendszert, hogy minden élet megóvható legyen,⁸ ezzel a szimulációt megfejthetővé téve. Ugyanakkor ez így már egy másik tesztté vált: Kirk azt hitte, hogy a teszt azt méri, hogy az adott körülmények között sikerül-e megmenteni mindenkit. Ennek alapján úgy gondolta, hogy a körülmények tisztességtelenek (mivel nem volt mód mindenki evakuálására), ezért megváltoztatta őket. Sajátos, hogy épp ezzel bizonyította, hogy nem érti a Kobayashi Maru lényegét. Valójában a Kobayashi Maru arról szólt, hogy kiderüljön, miként reagál a kadét, amikor világossá válik, hogy nem tud mindenkit megoltalmazni. A teszt a veszteségelfogadást vizsgálta, amely nem működhetett volna, ha a kadét tudja előre, hogy épp ez a vizsgálat tárgya, vagy ha mindenki megmenthető lett volna. A Kobayashi Maru⁹ igazi próbája nem arról szól, hogyan reagál valaki a szimulátorban, hanem arról, hogy utána mit tesz a veszteségfeldolgozással.

A no win foratókönyvek vagy vesztes-vesztes helyzetek általában azok, amikor

6 A *Star Trek: The Next Generation* sorozat főcíme mellett elhangzó felvezető szöveg.

7 A teszt első előfordulása a második mozifilm (*The Wrath of Khan*) első jelenete, Saavik kadét vizsgálja, aki megpróbálja megmenteni a Kobayashi Maru nevű teherhajót, de a klingonok megtámadják és a szimulációban „elpusztítják” az Enterprise-t.

8 Az új mozifilmben (2009), Kirk harmadszorra nemcsak hogy megoldhatóvá teszi a feladatot, hanem egyenesen triviálissá: nincs megoldandó feladat, mert a klingon pajzsok nem működnek, így a csatahajók védtelenné válnak. Kirk mindenképpen győzelemre ítéltetett, amiért a rajongóktól erős kritikát is kapott az alkotógárda.

9 A Kobayashi Maru többször megjelenik a filmes kánonon túl is. Van olyan könyv, aminek Kobayashi Maru a címe, jelen van videojátékokban (*Star Trek: Starfleet Academy*, *Star Trek: Klingon Academy*, *Star Trek Online*).

rossz és rosszabb alternatívák közül lehet csak választani. Ezekben a helyzetekben az embernek van ugyan választása, de bármelyik alternatíva melletti döntés nem eredményez a döntést követően jobb helyzetet. Ha valaki sonkás szendvics és hamburger között választhat ebédre, de vegetáriánus, akkor ez számára nem eredményezhet jó kimenetet. Emiatt sokszor olyan helyzetben rekedünk, amelyből nincs kiút, vagy legalábbis így véljük. A no win helyzetek előfordulhatnak bármilyen kontextusban: személyek között, szervezeti szinten vagy akár országok viszonyában. Ugye, hogy érvényes kérdéseket feszeget a szituáció?

Történelem

Az egyik leghíresebb „győztesként is vesztes” helyzet az ún. pirrhuszi győzelem, amely olyan győztes csatát jelent, amely felér egy vereséggel. A kifejezés I. Pürrhosz (i.e. 318–272) királyra utal, akit Nagy Sándorhoz hasonlítottak hadvezéri tehetségben és aki a rómaiakkal vívott győztesnek tűnő, de a katonái többségének veszét okozó csatát követően így kiáltott fel: „Még egy ilyen győzelem, és nem marad több katonám.”

Ilyen helyzetbe kerül Homérosz Odüsszeusza is, akinek Szküllá és Kharübdisz között kell elhajóznia. A ténylegesen Olaszország és Szicília közötti messzinai sziklák az ókori mitológia szerint szörnyek voltak: Kharübdisz Posszeidon és Gaia nimfa leánya, akit Zeusz változtatott szörnnyé egy ellopott marha miatt. Kharübdisz azóta örvényként naponta háromszor beszívja, majd kizúditja a vizet, ezzel elnyelve akár egész hajókat. Szküllá, Porkhüsz lánya volt, akibe Glaukosz tengeristen viszonzatlanul beleszeretett. A tengeristen Kirkéhez fordult, de az féltékenységből megmérgezte a vizet, ahol Szküllá fürdött, és amikor a nimfa belemerült, ágyékából kutyafejek nőttek ki. Ha a hajósok el akarták kerülni az egyik szörnyet, kénytelenek voltak a másikhoz közelebb hajózni. Odüsszeusz végül a két rossz közül a kisebbet választja, Szküllá közelében hajózik, ahol hat társa vész el, de a hajó a legénységgel túléli a veszedelmet.

Ilyen nem nyerhető helyzet volt a középkorban a boszorkányvád is, illetve az ennek eredményeképp az ártatlanságot vizsgáló vízpróba. Ha az elítélt úszik a vizen, azzal az ördöggel való szövetségét bizonyítja – hiszen az emberi test lesüllyed –, tehát boszorkány, ha lesüllyed, ugyan bizonyítja ártatlanságát, de megfullad.

A nem nyerhető szituációk speciális fajtája az ún. „Morton dilemma” helyzet, amelyben az ellentmondásos megfigyelések ugyanarra a következtetésre vezetnek. A helyzet eredetileg John Morton XV. század végi canterburyi érsek nevéhez fűződik, akinek adóbevételekre volt szüksége, ezért így gondolkodott: a szerényen élő emberek szerény életmódjukkal pénzt takarítanak meg, így van pénzük, tehát adót kell fizetniük; miközben a fényűzően élő emberek nyilvánvalóan gazdagok, így van pénzük, tehát nyugodtan adózhatnak. Persze míg esetünkben az egyik megfigyelés valós (a gazdagoknak van pénzük) a másik szintisza spekuláció. Más esetekben aztán egyik megfigyelés sem alátámasztható: a bűnelkövetők nyilvánvalóan idegesek, hiszen büntudatuk van, de a bűnelkövetők készülnek a bűnükre, így elrejtik büntudatukat, azaz nyugodtan viselkednek. Gondoljunk csak a *Tanúra*: az a gyanús, aki nem gyanús.

De tulajdonképpen pirrhuszi győzelem Nagy-Britannia második világháborút követő helyzete is, ahol ugyan az ország a győztesek oldalán állt, de nem volt képes megőrizni gyarmatbirodalmát és ezzel nagyhatalmi státuszát.

Sokszor ilyennek érzik a választók a pártok vagy jelöltek versenyét: ilyen lehetett a 2016-os amerikai elnökválasztás, ahol mindkét jelölt, a demokrata Hillary Clinton és a republikánus Donald Trump is több mint 60%-os elégedetlenségi mutatót tudhatott magáénak. Ezért helyezte kampánya középpontjába a zöldpárti jelölt, Jill Stein kampányszlogenként a „ne szavazz a kisebb rosszra, küzdj a nagyobb jóért” mottót. A kisebb rossz választása szituáció jellemezhetette a 2002-es francia elnökválasztást is, amelynek második fordulójába a két legesélyesebb jelölt, Jacques Chirac a jobboldali Köztársaság Párt és a szélsőjobboldali Nemzeti Frontos Jean-Marie Le Pen került. Jól érzékeltette a választás lehetőségét egy graffiti: „Válaszd a csalót, ne a fasisztát!” Végül Chirac¹⁰ nyerte az elnökválasztást a szavazatok 82%-ával.

Irodalom

No win helyzetben van Cid, Corneille főhőse is (Haller 2007), akinek egy apjának adott pofon miatt kell elégtételt vennie kedvese apján. Cid vagy bosszút áll szerelme, Ciméne apján, s így elveszti kedvese kezét, vagy lemond a bosszúról, s elveszíti becsületét. A helyzetet – amelyet később corneille-i dilemmának neveztek – a szerző így érzékelteti:

*Kedvesemhez csakúgy hűség köt, mint apámhoz,
Ha bosszút esküszöm, meggyűlöl és elátkoz;
és megvetése sújt, ha tétlen maradok.
Így hát hűtlen leszek hozzá, szívem reménye,
Vagy méltatlan kezére.*

Megoldhatatlanságában a Kobayashi Maru hasonló a második világháború vége felé játszódó *A 22-es csapdája* (eredetileg: *Catch-22*) című regényben felállított alaptétellel. Az egyetlen módja annak, hogy az amerikai légierő tagja, Yossarian elmeneküljön a további repülési küldetésekből (amelyek száma folyamatosan emelkedik), az ún. 22-es protokoll. Ez kimondja, hogy a további harci kötelességből való kilépéshez a kérelmezőnek két kritériumot kell teljesítenie: örülnie kell lennie és kérnie kell a mentesítést. De aki a mentesítést kéri, az a kifordult katonai logika szerint nem örült, hiszen racionális cselekvő, ezért a harctér tulajdonképpen sehogy nem hagyható el. A háborús dráma – amelyben német katona elő sem fordul – fő eleme, hogy a főhős Yossarian túlélésének legnagyobb gátja a háborút saját karrierje építésének apropójaként megélő felettese. S miután a háború a legörültebb, leglogikátlanabb, legabszurdabb dolog, így ebben a világban minden csak abszurd módon működhet: a szabályok önálló életre kelnek és eredeti céljukkal ellentétesen irányítják az egyén által irányíthatatlan életet. Az abszurdon belül mindenki

¹⁰ Chiracnak azért kell bíróság elé állnia, mert korábban, párizsi polgármesterként, nem létező tanácsadói állásokhoz segitette közeli támogatóit.

az abszurd előfeltevéseknek megfelelően – azaz belül logikusan, kívülről nézve mégis logikátlanul – cselekszik. A helyzetből csak úgy lehet menekülni, ha valaki beáll ezen csapdát kiötlők közé, illetőleg elfogadja abszurd logikájukat. Csak azok boldogulnak, akik maguk is elfogadják az örületet.

De ha a fegyverkezési versenyre gondolunk, tulajdonképpen ott is egy no win helyzetet találunk. Ha nem tör ki a háború, felesleges erőforrásokat köt le a fejlesztés, ha meg igen, az atomháborúnak – több mint 70 éve tudjuk – nincs nyertese.

Etika

A kisebb rossz választása esetén nem lépünk ki a szituáció szabályaiból. Ez esetben két negatív kimenetelű dolog közül kell döntenünk. A helyzet felrúgása esetén azonban tulajdonképpen nem fogadjuk el a helyzetbeli szabályokat, újraalkotjuk a szituációt. Ez sokszor az épp uralkodó erkölcsi, társadalmi stb. szabályok áthágásával is jár, s a félelem, a kötelességtudat vagy más íratlan törvény korlátokat szabnak a cselekvésnek.¹¹ Kit dobnánk ki egy túlsúlyos léghajóból? A coach-ok kedvelt példája épp egy no win helyzetbeli szorongást hivatott kezelni.

Az üzleti elméletek szakértői szerint a Kobayashi Maru a példa arra, hogy a sikeres stratégiában újra kell definiálni az alapvetéseket és szabályokat, nem pedig az adott külső kényszer szerint kell abban részt venni (lásd az Apple példáját a zenelejátszókkal) (Wikipedia 2017). Fontos megkérdőjelezni, hogy egy helyzet valóban rögzített szabályokat tartalmaz-e vagy újragondolható: amikor két rossz választási lehetőséggel szembesülünk, található-e pótlólagos harmadik, negyedik, vagy még további lehetséges megoldás, ami kevésbé nyilvánvaló, de jobb kimeneti esélyeket ad. A köznyelv úgy fogalmaz: *Kérjük, akik szerint lehetetlen, adjanak helyet azoknak, akik már csinálják!*

V. Egy tanóra tanulságai

2018 tavaszán lehetőséget kaptunk az egyik vezető budapesti gimnázium kilencedik évfolyamos osztályfőnöki óráján való részvételre, bemutatandó a Kobayashi Maru próbát, illetve az ezzel kapcsolatos tananyagbeli háttérrel, erkölcsi dilemmákat, valamint hogy elbeszélgezzünk a diákok véleményéről, kapcsolódásairól, való világbeli példáiról. A fent leírt példákon túl volt szó a dollárárverés és a fogolydilemma játszmákról, mint nem nyerhető helyzetekről, illetve a kisebbik rossz választása (pl. Szküllá választása Odüsszeusz részéről) vs. átparaméterezés (Kirk kapitány döntése a 2009-es mozifilmben) dilemmájáról, lehetőségeiről és a valósághoz való kapcsolódásról. A műhelybeszélgetésen a 27 diákon túl a műhelyvezető az osztályfőnök és egy megfigyelő is részt vett.

A diákok tetszéssel, de csekély interakciós készséggel fogadták az órai műhelyfoglalkozást. A résztvevő 27 tanuló a műhelyvezetőt – annak távollétében – ötfokú lineáris skálán 4,52-re „osztályozta” (15 db 5-ös, 11 db 4-es, 1 db 3-as), a saját teljesítményüket azonban csupán 2,33-ra (12 db 3-as, 13 db 2-es, 1 db 1-es, 1

¹¹ Ilyenkor fontos lehet megérteni, hogy a szorongást vagy a félelem forrását maga a szituáció okozza.

nem szavazott). A teremben helyet foglaló megfigyelő megerősítette a fent leírtak valóságtartalmát, s hasonló tapasztalatról számolt be a műhelyvezető (alacsony reflektáltság, kevés kommunikáció, lanyha interakciók) is. Dilemmaként – amelyet a tanulók osztályfőnöke vetett fel – az is megjelent, hogy az egyébként általa, a megfigyelő és a tanulók által is izgalmasnak ítélt helyzet kapcsán a gyerekek vajon csak rossz napot fogtak ki, nem kerültek éppen közös hullámhosszra a műhelyvezetővel, vagy önmagukban is nagyon szorongtak. Mindazonáltal a tanulók elismerése a tartalom iránt arra enged következtetni, hogy érdemes ezen az úton elindulni.

VI. Összegzés: nem helyett, mellett

A képzelt világok – műfajukat tekintve legyenek ezek sci-fik, fantasyk, horrorok vagy akár mesék – iskolai értelemben nem pusztán fikciók. Más fénytörésben vizsgálhatjuk a demokrácia alapvetéseit a *Star Wars* fiktív világában, vagy a nem nyerhető helyzeteket a *Star Trek*ben, mint a mindnyájunkat közvetlenül érintő, hús-vér valóságban.

Odüsszeusz valójában Szküllá és Kharübdisz között épp olyan no win helyzetben van, mint a *Star Trek* Kirkje a Kobayashi Maru-próbán. Indiana Jones tulajdonképpen a világvallásokba vezet be (a *Frigyládával* a zsidó hagyomány, a *Temple of Doom*mal a keleti egyházak, a *Last Crusade* pedig a keresztény tradíció jelenik meg). De említhetnénk itt a kortárscsoport szerepét tekintve a *Maze Runner*, vagy a *Beavatott* szériákat (vs. *Két évi vakáció* vagy *A legyek ura*), Harry Potter példáján a bullyingot vagy a xenofóbiát-rasszizmust, s a sor hosszan folytatható.

Nem akarjuk sem Odüsszeuszt száműzni, sem a Bibliát lecserélni Indi kalapjára. Pusztán azt állítjuk, hogy a populáris kultúra, szűkebben a fantáziavilágok alkotásaiban, legalább úgy, mint a klasszikusokban, a világgal és magunkkal kapcsolatos dilemmák – ha néha eltérő formában is, de – megtalálhatóak. Sőt ezek a „legfontosabb emberi dilemmák örökösek és megoldatlanok, és megnyugodhatunk: egy ideig nem is lesznek megoldva. Ismerjük fel, hogy a mai kulturális termékek, élükön a filmiparral, és különösen a sorozatokkal, hasonló, sőt sokszor mélyebb és sűrűbb formában tárgyalják a hősiesség, hűség, szeretet, barátság, hatalom és szerénység kérdéseit” (Eperjesi 2018).

Irodalom

Arató László (2016): Védőbeszéd a ponyvairodalom mellett. *Könyv és Nevelés*, 2. szám.

Corneille, Pierre (1995): *Cid*. Budapest: Interpopulart Könyvkiadó.

Eperjesi Gergely (2018): *Popcorn vs. nem popcorn. A Nevelj Jedit! című könyv bemutatójára* (kézirat).

Faraci, Devin (2013): *James T. Kirk Did Not Cheat On The Kobayashi Maru Test*. Birth. Movies. Death. <http://birthmoviesdeath.com/2013/04/28/james-t.-kirk-did-not-cheat-on-the-kobayashi-maru-test> (Letöltve: 2017.09.11.)

Fenyő D. György (2017): A kötelező olvasmányok problémaköre. In *Mesebeszéd. A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége.

Filippov Gábor (2018): *A hibrid ellenforradalom kora*. <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora> (Letöltve: 2018.08.02.)

Gombos Péter – Hevérné Kanyó Andrea – Kiss Gábor (2015): A netgeneráció olvasási attitűdje. *Új Pedagógiai Szemle*, 1–2. szám <http://folyoiratok.ofi.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-netgeneracio-olvasasi-attitudje> (Letöltve: 2018.06.11.)

Gombos Péter (2015): Még egyszer a digitális bennszülöttek olvasási szokásairól. *Új Pedagógiai Szemle*. 7-8. szám, <http://folyoiratok.ofi.hu/uj-pedagogiai-szemle/meg-egyszer-a-digitalis-bennszulottek-olvasasi-szokasairol> (Letöltve: 2018.06.11.)

Haller József (2007): Cid laboratóriumi modellje – abnormális agresszió: a történelemtől a neurobiológiáig. *Magyar Tudomány*, Vol. 167/No. 2, 159–164.

Kobayashi Maru. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Kobayashi_Maru (Letöltve: 2017.09.11.)

Lovász Andrea (2015): Ember a gépből, avagy galaktikus útikalauz megfáradt gyerekknövolvasóknak (Lakatos István: Óraverzum – Tisztítótüz. Magvető, 2014). *Műút*, 49. szám. <http://www.muut.hu/?p=11753>, (Letöltve: 2018.06.11.)

Mészáros Márton (2017): Young adultként olvasni, a *Holtverseny* példája. In *Mesebeszéd. A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége.

Pásztor-Csöregi Andrea – Pompor Zoltán (2015): Az olvasóvá nevelés hazai és nemzetközi jó gyakorlatai. In *Mesebeszéd. A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége.

Székely Levente (2014): Az új csendes generáció. In Nagy Ádám – Székely Levente: *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány – Kutatópont.

Tóth Csaba (2017): A halálcillagon innen és túl: A galaxis politikai átalakulása a *Zsivány Egyesben*. In *Fantasztikus világok*. Szerk. Tóth Csaba. Budapest: Athenaeum.

Angol-skandináv kódkeveredés az angol helynevekben

Fekete Tamás

Anglo-Scandinavian Code-Mixing in English Place-Names

Abstract

With this paper I wish to investigate the nature of code-mixing found in English place names chiefly, though not exclusively, from the Danelaw area. The paper analyzes this code-mixing in the framework of contact linguistics in the light of the contact situation between Old English and Old Norse, as described by Townend (2002) and Lutz (2013), which existed from the 8th century onwards, bearing in mind, however, that the Scandinavian place names may not necessarily be the direct indicators of the nature and extent of the Scandinavian settlement itself. Historical code-switching usually and generally focuses on describing intersentential and intrasentential code-switching, and this paper aims at broadening the overall scope of the investigation through the inclusion of onomastics.

The analysis will be chiefly based on the corpus of 1915 relevant place-names, with the data drawn from the Oxford Dictionary of English Place-Names (Mills 1998), and Fellows-Jensen's regional studies on Scandinavian place-names in England (Fellows-Jensen 1972, 1978, 1985). The primary focus of the investigation will be those place names which contain both Scandinavian and English elements, used to contain at least one Scandinavian or English element which was replaced by an element from the other language, contain at least one element which underwent a transformation to accommodate to the phonological system of the other language and contain elements which could belong to either of the languages but cannot be decided with absolute certainty.

In this paper I also argue that names (specifically the above mentioned place-names) can conform to Muysken's (2000) category of congruent lexicalization and that word-internal code-switching, and CS in general, is in fact a phenomenon that can occur in the case of hybrid place-names.

Key words: toponymy; code-switching; congruent lexicalization; Danelaw; language contact

Kulcsszavak: toponímia; kódváltás; illeszkedő lexikalizáció; Danelaw; nyelvi kapcsolat

Subject-Affiliation in New CEEOL: Language and Literature – Theoretical Linguistics – Lexis

1. Bevezető¹

Túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy a témával foglalkozó szakemberek körében a kódváltás és a kódkeveredés jelensége jelentős tudományos érdeklődést váltott és vált ki mind a mai napig. A kutatások számottevő hányada tett kísérletet a szintaxis adekvát elemzésére, legfőképpen annak két főbb típusa, a mondatokon belüli és a mondatok közötti kódváltás vált kedvelt kutatási témává. Ezek a vizsgálatok leginkább szinkronikus perspektívából tekintettek a kérdésre (például: Muysken 2000, 2011; Bullock & Toribio 2009), míg a kódváltás történelmi aspektusai háttérbe kerültek (Schendl & Wright 2011). Pontosán emiatt, *tanulmányomban* – szakítva a hagyományos megközelítési módozatokkal – *diakronikus alapon, lexikai szinten szeretném megvizsgálni a kódkeveredést az összetett helynevek képzésében*. Tanulmányom (valamint a közeljövőben elkészülő disszertációm) célja, hogy a skandináv hatású angliai és angol-skandináv helynévhibrideket a kódkeveredés szempontjából értelmezsem.

Intencióm szerint, elsősorban arra szeretnék rámutatni, hogy azok a hibrid helynevek (valamint rokonszói bizonyos része), amelyek a skandináv eredetű angol településnevekben találhatóak, valóban példák a kódkeveredésre, s összhangban vannak Muysken illeszkedő lexikalizációjának (*congruent lexicalization*) fogalmával. (Muysken 2000, 122–153).

2. Skandináv letelepülés a Brit-szigeteken és a helynevekre gyakorolt hatása

Azok a skandináv eredetű helynevek, amelyek Anglia egykor dánok által megszállt részén, valamint észak-nyugaton fordulnak elő, olyan *tisztán skandináv elemekből* is felépülhetnek, amelyek az óészaki nyelv keleti vagy nyugati nyelvjárásaiból származnak. Másrészt olyan *hibrid nevekké* is válhattak, amelyek *rokonszói helyettesítéssel* alakultak ki. Ennek a folyamatnak a mikéntje még vitatott: nem tudjuk megnyugtatóan igazolni, hogy ezek a toponimiák fonémacseré során skandinávizálódtak, vagy esetleg eredetileg is hibrid helyneveknek szánták őket². A bizonytalanság oka, hogy viszonylag kevés írásos bizonyíték áll rendelkezésre a helynevek kialakulásáról, hiszen a legtöbb helynév esetében az első említést csak a Domesday Book rögzítette 1086-ban.

Tanulmányom további részében igyekszem az angol-skandináv hibrid helynevek lehetséges eredetét saját történelmi kontextusukban körvonalazni, valamint áttekintést adni a két nyelv lehetséges kapcsolatairól.

1 Jelen tanulmány eredetileg angol nyelven íródott és jelent meg (Fekete 2015). A magyar nyelvű szöveg gondozásáért köszönettel tartozom Porkoláb Ádám kollégámnak.

2 A szakirodalom nem ismeri a hibrid helynevek kialakulásának pontos folyamatát (Fellows-Jensen 1978).

2.1. A skandináv helynevek jelentése, jellege

A szakirodalmi konszenzus szerint az angol és skandináv népek közötti kapcsolat kezdetét 793-ra datálhatjuk,³ amikor a portyázó vikingek kifosztották Lindisfarne kolostorát. Ezt a támadást hetven évvel később két újabb rajtaütés követte: a *Micel here* („a nagy dán hadsereg”) hadjárata (865 őszén) mintegy 150 évnyi folyamatos portyázást indított el. Ez a támadás – ellentétben a korábbi hadjáratokkal – már betelepüléssel is járt, kiváltképpen az edingtoni csatát követően, amikor Nagy Alfréd (Wessex királya) békét kötött a dánokkal 878-ban. A békeszerződés („*Treaty of Wedmore*”) után a dánok letelepedtek a Danelaw területén,⁴ majd fokozatosan beolvadtak az angol társadalomba és elangolosodtak. A letelepülés jellegét nem ismerjük pontosan: lehetséges, hogy egy összehangolt, főleg földművesekből álló migrációs hullám indult meg a katonák betelepülése után (Fellows-Jensen 1968, XXII–XXIII; Cameron 1996, 75; Hadley 2000, 19–20). De az sem kizárható, hogy csak viszonylag kisszámú, magas rangú viking katona telepedett le, akik átvették az irányítást a terület északkeleti részén, majd ezt követően beolvadtak a helyi, őshonos társadalomba (Sawyer 1962).⁵

A saját gyűjtésű helynévi anyag⁶ alapján (a korpusz leírását ld. a 4. és 5. fejezetben) úgy tűnik, hogy az előbbi variáció valószínűbb. A korpusz alátámasztja az inváziószerű skandináv jelenlét elméletét Angliában, hiszen a skandináv eredetű helységnevekben a leggyakrabban előforduló differenciáló elem a település jellegzetes tulajdonságaira utaló (az angol szakirodalomban ún. *habitative*) helynév,⁷ amely egy skandináv személynévet és egy skandináv földrajzi köznevet tartalmaz (az 1056 helynévből 547 esetben, ami 51,8%-os előfordulási arány). Ennek alapján feltételezhetjük, hogy meglehetősen nagyszámú skandináv telepes vándorolt be erre a területre, akik településeket alapítottak a mindaddig lakatlan területeken. Másodsorban azok a hibrid helységnevek (az úgynevezett Grimston-hibridek⁸), amelyek skandináv személynévet és egy angol földrajzi köznevet (*generic*) tartalmaznak, azt sejtetik, hogy egy – egyébként angol – település skandináv előkelőségei tulajdonába került. Valószínűnek tűnik tehát, hogy Grimston-hibridek akkor jöttek létre, amikor a hódítók átvették az angol települések feletti uralmat. Ekkor az angol nyelvű földrajzi közneveket megtartották a helynevekben, de azt egy megkülönböztető elemmel (*specific*), pontosabban az új tulajdonos nevével egészítették ki (Fellows-Jensen 1985, 180; Reaney 1987, 170–171; Cameron 1996, 75). Véleményem szerint – a szakiro-

3 A norvég vikingek csak nagyon rövid ideig érintkeztek ez előtt az angolokkal, amikor 787-ben három hajójuk érkezett Dorsetbe. (Loyn 1994, 38–39, Moskowich 2012, 21–23).

4 A helynevek tanúsága szerint a Danelaw területe a dánok betelepülése előtt sem volt lakatlan, azonban demográfiai adatokkal ez nem támasztható alá.

5 A kérdést áttekintő, friss munka: Moskowich 2012, 32–36. Ezen felül megemlítenéd még a dánok kereskedelemre gyakorolt pozitív hatása, melyről részletesebben ld. Townend (2002).

6 A korpusz összesen 1915 skandináv helynévet tartalmazott, amit SSNY, SSNEM, SSNNW és Mills (1998) alapján gyűjtöttem. A részletes névanyagot a 4. és 5. fejezetben mutatom be.

7 A települések jellegzetes tulajdonságaira utaló („*habitative*”) helynevek ebben a tanulmányban olyan alakokként értelmezendők „amelyek eredetileg lakóhelyszerű szerkezetre vagy szerkezetekre, vagy ilyen célból készült emberi vagy állati menedékhelyre vonatkoznak” (Fellows-Jensen 1978, 136, fordította a szerző).

8 A Grimston-hibrid (vagy személynévi hibrid) olyan hibrid helynév, amelynek megkülönböztető eleme egy olyan személynév, amely az alapelem forrásnyelvétől eltérő nyelvből származik.

dalom túlnyomó részével összhangban, de Sawyerrel (1962) ellentétben – valószínűbbnek tűnik a földművesek nagyarányú betelepülése, mint a harcosok belső kolonizációja. A harcosok motivációja elsődlegesen nem a letelepülés lehetett, hanem a minél gazdagabb zsákmány megszerzése portyák segítségével. (Gondoljunk csak a honfoglaló magyarok nyugati területekre irányuló portyázásaira!)

A fenti elképzelés nagy valószínűséggel elfogadható az angol-normann kapcsolat és skandináv betelepülés korai szakaszára, azonban lehetségesnek tűnik egy másik forgatókönyv is, ami azonban sokkal előrehaladottabb állapotot feltételez az angol és skandináv nyelvű lakosság keveredésében. E hipotézis szerint az ilyen típusú hibrid nevek olyan angol emberektől származnak, akik skandináv születési névvel rendelkeztek. Sajnos nincs tudomásunk az ilyen nevek kialakulásának pontos dátumáról, így nehéz a Grimston-hibrideket e két kategória valamelyikébe is besorolni. Azok a helynevek azonban, amelyeket egy angol személynév és a skandináv földrajzi köznév alkot, ezen elmélet ellentétét is tükrözhetik, tehát az angol dominanciát a skandináv települések felett. Lehetségesnek tűni az is, hogy a norvég tulajdonos angol nevet viselt, vagy – mint később látni fogjuk – az sem elképzelhetetlen, hogy az angolul beszélők alkották meg ezeket a neveket, felhasználva a skandináv földrajzi közneveket.

A névszói hibridek (másnéven Carlton-hibridek⁹), amelyeket köznevek képeznek, szintén gyakoriak (859 névszói eredetű helynévből 265 esetben fordultak elő, ami 30,85%-os arányt jelent), bár közel sem annyira, mint a tiszta skandináv formák (419 előfordulás a 859-ből, ami 48,78%-nak felel meg¹⁰). Ha a helynevek által biztosított adatokat összevetjük, akkor a következő konklúziók látszanak valószínűnek:

- valószínűtlen, hogy kizárólag a *micel here* katonái telepedtek le a Danelaw területén,
- a skandináv helynevek mennyisége és típusa arra utal, hogy kiterjedt skandináv letelepedés folyt a területen. Ezt tükrözi a települések jellegzetes tulajdonságaira utaló helynevek dominanciája, különösen a 'falv' jelentésű *bý*¹¹ és a 'másodlagos település', 'félreeső tanya' jelentésű *þorp*¹².
- a Grimston-hibridek (vagy személynévi hibridek) jelezhetik a kevert lakosságú településeket, illetve arról is tanúskodhatnak, ha egy falu gazdát cserélt, vagy ha a község saját vezetőjének skandináv eredetű nevét viseli.
- a rokonszók helyettesítésével (szubsztitúciójával) keletkezett hibrid, névszói eredetű helységnév-képződmények és skandinávizálódott nevek bizonyos fokú kölcsönös érthetőséget és keveredést mutatnak a két nyelv esetében. Különösen igaz ez azokra az esetekre, ahol az angol és skandináv elemek használata ingadozást és kétirányú átvételt sejtet. (vö. Fellows-Jensen 1972, 112, 137; Townend 2002, 60¹³).

9 A Carlton-hibrid (vagy névszói hibrid) olyan hibrid helynév, amelynek megkülönböztető eleme egy olyan névszó, amely az alapelem forrásnyelvétől eltérő nyelvből származik.

10 Lásd az 1. táblázatot a többi alakért.

11 Az 1199 tokenből 585 skandináv alapelem (48,79%) a SSNY, SSNEM, SSNNW és Mills (1998)-ben. Lásd a 2. táblázatot a további adatokért.

12 Az 1199 tokenből 273 (22,77%) ugyanott. Lásd a 2. táblázatot a további adatokért.

13 Townend (2002, 57–59) 192 tiszta rokonszói helyettesítést (szubsztitúciót) ismertet a skandinávizált, névszói eredetű helynevekben. Ez a nem elhanyagolható szám arra utal, hogy a jelenség nem volt marginális. Az adat azt is alátámaszthatja, hogy a vikingek képesek voltak megérteni azokat a

Ezek a helynevek – óvatos kutatói megközelítéssel, lásd például Hadley (2000, 332–333) – arról tanúskodnak, hogy „nem helyénvaló egyszerű kapcsolatot feltételezni a skandináv helynevek és a skandináv letelepedés területei között”.¹⁴ Az is igaz ugyan, hogy elterjedtségük és a helynevekben szereplő *bý* és *þorp* kiemelkedő gyakorisága miatt ezek a földrajzi köznevek könnyen utat találtak az angol nyelvbe (vö. Janzén 1972, 8), ahol produktívá váltak. Ennélfogva az analógia szerepét a helynevek kialakulásában nem szabad alábecsülnünk.

Nagyon valószínű, hogy az angol beszélők használták a félreeső településeik neveiben a *þorp* elemet (Cameron 1996, 80): az adatok alátámasztják ezt a feltevést. Összesen 198 olyan helynévben szerepel a *þorp*, amelyekben személynévi megkülönböztető elem is van, ezekből 51-ben (25,75%) angol személynév szerepel és 130 esetben (65,65%) szerepel első elemként skandináv személynév. Összevetésként 362 *bý* elemű településnév található a korpuszban, közülük 291-nek (80,38%) van skandináv személynévi specifikuma és csak 34 (9,39%) esetben figyeltem meg angol személynévi megkülönböztető elemet. Emellett 37 esetben (10,23%) beszélhetünk névszói eredetű helynevekről. Nagy számban vannak még új keletkezésű nevek is az adatok között, amelyek első, igazolt alakjukban a Domesday felmérés összegzése után jelentek meg, valamikor a XIII. század végén, tehát amikor a közvetlen kapcsolat a skandinávokkal már régen megszűnt. Fontos elmondani, hogy a skandináv személynéveket nem kizárólagosan skandináv származásúak viselték, hanem angolok is: hasonló módon, mint az 1066-os normann hódítást követően a normann személynéveket. Logikusnak tűnik az adatok alapján, hogy az angol és skandináv beszélők valamelyik csoportja érintett volt a skandináv eredetű helyneveket tartalmazó településnevek létrehozásában a VIII. és XI. század között.

A helységnevek nem tekinthetők véletlen, rendszerbe nem illeszkedő jelenségeknek, annál is inkább, mivel valamennyi érintett főnév végső soron szemantikailag áttetsző, jelentéssel bíró lexikai elemekből származtatható. Adekvátan írnak le bármit, amit jelölnek, tehát – a nyelv más elemeihez hasonlóan – ugyanúgy fonológiai, morfológiai és formációs szabályok és korlátozások vonatkoznak rájuk. (vö. Gammeltoft 2007, 481). Ezeket az eredetileg áttetsző neveket nagyon gyakran elhomályosítja és zavarossá teszi a népi etimológia és/vagy a nyelvet érintő történeti változások összessége¹⁵.

A helynevek szemantikájával és a tulajdonnevekkel kapcsolatban a legkülönbözőbb kérdéskörök vizsgálata zajlik a szakirodalomban, így ezeket nem lehet megnyugtatóan összefoglalni ebben a tanulmányban, ennek ellenére néhány fontos megállapítást mégis le kell szögezni. A helységnevek azon alkotóelemei, amelyek névszóból és nem személynévből erednek, fokozatosan elveszítették névszói jelentésüket az adott helynévben és egy konkrét denotátumra (azaz a környék sajátosságaira) kezdenek reflektálni. Ezt a folyamatot Blanár (2009, 89) „onymizációnak” (onymisation) nevezi. Azt azonban nem lehetséges pontosan meghatá-

helyneveket, amelyekkel találkoztak.

14 A tanulmányban szereplő szakirodalmi idézetek kivétel nélkül a tanulmány szerzőjének fordításai.

15 A fejlődésre megemlíthetjük York nevét, ami egy jól ismert és gyakran idézett példa. Meglehetősen jó bepillantást enged azokba a különböző folyamatokba, amelyek a helyneveket és a lakosság „helynév-kezelési” módszereit befolyásolják. (A mélyelemzést ld. Fellows-Jensen 1987).

rozni, hogy a nyelvi változások során melyik az a pont, ami után a helynév vagy tulajdonnév eredete már elhomályosulnak tekinthető. Másodsorban ez a folyamat nem jelenti azt, hogy minden név, létrejöttének pillanatától kezdve, mindig teljesen mentes minden értelemről és egyetlen célja, hogy pusztán a helyi jellegzetességek címkéjeként funkcionáljon. Éppen ellenkezőleg: a helynevek mindig jelentést hordoznak abban a fázisban, amíg áttetszőek és elemezhetőek.

Az onymizáció nem befolyásolja az idegen településnevek alkalmazását vagy adaptációját, mert az etimológiai háttér és – ami még fontosabb – a lexikális jelentés felismerése (tehát, hogy szemantikailag áttetszőek legyenek a helynevek) irreleváns tényezők a beszélők számára (vö. Dalberg 2008 [1977], 52), akik bármiféle ismeret nélkül használják a tulajdonneveket. Hasonlóképpen, bármilyen (nem tulajdonnévi) szó etimológiai háttérének ismerete szintén lényegtelen az átlagos nyelvhasználó számára. Meglátásom szerint a nevek nem feltétlenül kell, hogy áttetszőek és könnyen elemezhetőek legyenek, mert ha a beszélők nem látnak értelmet az egyes nevekben, akkor nagyon valószínű, hogy a népi etimológiához fordulnak majd. Összegezve: a helynevek előfordulása a mindennapi beszédben valószínűleg elég ritka, ennek ellenére a toponimiák nem élveznek semmilyen különleges pozíciót vagy figyelmet az átlagos beszélő nyelvhasználatában.

Végül pedig mindenképpen le kell szögezmem, hogy a helynevek és személynevek legtöbbször nagyon erősen kötődnek a személyes- és csoportidentitásokhoz, ezért az általánosan alkalmazott gyakorlat bizonyos, jól érzékelhető minőséget tulajdonít nekik.

A szokásos különbségtétel a mentális lexikon és az onomasztikon (sajátos nevek vagy helynevek szótára) között indokolt lehet, ha az elemzett kérdéseket elméleti perspektíva felől közelítjük, ám szükségtelennek tűnik gyakorlati szempontból. Nem minden esetben helyes feltételezni, hogy a köznevek feladata a kategorizálás, míg a tulajdonnevéké az entitások, helyek vagy személyek azonosítása, címkézése. A helynevek alapelemei jellemzően köznevek és céljuk a – valamiféle kategorizálás általi – besorolás, például félreeső tanya, másodlagos település vagy falu, csak hogy a leggyakrabban előfordulókat említsem.

Alapvetően a névszói helynevek endocentrikus összetételek, amelyek fő kategóriájukat (azaz például a fentebb említett tanyát) a földrajzi köznév lexikai jelentéséből kapják. A helynévi összetételek formális szinten egy megkülönböztető elemből és egy földrajzi köznévből állnak, emellett sok tekintetben ugyanúgy viselkednek, mint a nem áttetsző összetételek.¹⁶ A fő érv itt az, hogy a mentális lexikon és az onomasztikon szigorú, bináris elkülönítése nem igazolható a gyakorlat szempontjából, hiszen a nevek a mentális lexikonból erednek és az onomasztikon elemei szintén betölthetnek lexikális funkciót is. Összefoglalva, a skandináv eredetű helynévformáicók következő négy fő típusát különböztethetjük meg:

(i) **tisztán skandináv képződmények**, pl. *Bielby* (Yorkshire) 'Beli faluja' (oé. személynév + óé *bý* 'falu'), *Scunthorpe* (Lincolnshire) 'Skúma tanyája' (óé. sze-

¹⁶ Ebben az esetben a „nem áttetsző” fogalom nem kizárólag exocentrikus összetételekre vonatkozik, amelyek jellegüknél fogva nem áttetszőek, hanem az úgynevezett elhomályosult összetételekre. Ezek eredetileg két vagy több szabad morfémából épültek fel és az adott nyelv történeti változásainak következtében egyetlen egységgé váltak, amelyet többé nem tudunk különböző szavakként elemezni. Például: a. *lord* < óa. *hlaford* < *hlafweard* ('a kenyér őrzője', 'guardian of the bread').

mélynév + óé. *þorp* 'tanya, másodlagos település'), *Barrowby* (Lincolnshire) 'falua dombon' (óé. *berg* 'domb, hegy' + óé. *bý* 'falua'), *Mickleby* (Yorkshire) 'nagy falu' (óé. *mikill* 'nagy, sok' + óé. *bý* 'falua').

(ii) **személynévi hibridek**¹⁷ (Grimston-hibridek), pl. *Grimston* (gyakori név, főbb előfordulási helyei: Leicestershire, Norfolk, Yorkshire) 'Grímr faluja' (óé. személynév + óa. *tūn* 'falua'), *Inwarleigh* (Devon) 'Ingvar tisztása' (óé. személynév + óa. *lēah* 'tisztás'), *Scarborough* (Yorkshire) 'Skarthei erődtménye' (óé. személynév + óa. *burh* 'erődtmény'), *Rugby* (Warwickshire) '*Hrōca faluja' (óa. személynév + óé. *bý* 'falua').

(iii) **névszói hibridek** (Carlton-hibridek), pl. *Carlton* (gyakori név, főbb előfordulási helyei: Yorkshire, Cumbria, Norfolk, Lincolnshire) 'szabadok vagy földművesek faluja' (óé. *karl* 'földműves' + óa. *tūn* 'falua'), *Fulbeck* (Lincolnshire) 'koszos patak' (óa. *fūl* 'koszos, piszkos' + óé. *bekkr* 'patak'), *Springthorpe* (Lincolnshire) 'tanya a forrás mellett' (óa. *spring* 'forrás' + óé. *þorp* 'tanya, másodlagos település').

(iv) **skandinávizálódott helynevek**, pl. *Skidbrooke* (Lincolnshire) 'koszos patak' (óa. *scite* 'ürülék' óa. [ʃ] helyett skandináv hatást tükröző [sk] hangokkal + óa. *brōc* 'patak'), *Birkenshaw* (Yorkshire) 'nyírfaerdő' (óa. *bircen* óa. [tʃ] helyett skandináv [k] hanggal + óa. *sceaga* 'erdő'), *Hinderwell* (Yorkshire) 'Szent Hild kútja' (óa. személynév óé. -ar genitívussal + óa. *wella* 'kút').

Ezen típusokon kívül – kizárólag Anglia északnyugait régióiban – szórványosan előfordulnak még olyan formációk, amelyekben az elemek sorrendje a kelta helynevek mintáját követi, azaz a földrajzi köznév szerepel első helyen és ezt követi a megkülönböztető elem¹⁸. Például *Kirkoswald* (Cumbria) 'Szent Oszwald (Northumbria 7. századi királya) temploma' (óé. *kirkja* 'templom' + óa. személynév), *Aspatia* (Cumbria) 'Szent Patrik körise' (óé. *askr* 'körös' + kelta személynév), *Brigsteer* (Cumbria) 'bikák által használt híd' (óa. *brycg* 'híd' óa. [tʃ] helyett óé. hatást tükröző [g] hanggal + óa. *stēor* 'bika'). Ezeket a neveket nagy valószínűséggel az Ír-szigetről áttelepülő norvég vikingek hozták létre.

Meggyőződésem szerint a skandinávizálódott helynevek leginkább rokonszók szubsztitúciói¹⁹ által jöttek létre, míg a névszói hibrideknek van a legfontosabb szerepe a helyettesítés folyamatában, mert azok a kódkeveredés szempontjából „beszédesebbek”, mint a személynévi hibridek. Az sem mellékes körülmény, hogy a skandinávizálódott vagy elangolosodott személynévek ilyen körülmények között elég ritkák.

17 Tekintettel arra, hogy a kategórianevek, mint például *Grimston-hibrid*, 'Grímr's village'/'Grímr faluja' (SSNY 128; Ekwall 1980, 206; Mills 1998, 157) és *Carlton-hibrid*, 'village of the freemen or peasants'/'szabadok vagy földművesek faluja' (SSNEM 183; Ekwall 1980, 87–88; Mills 1998, 71) egyfajta kizárólagossággal jár a skandináv + angol sorrend és az elemek eredetének tekintetében, a személynévi és névszói hibrid fogalmak használatát javaslom, mert alkalmazásuk semlegesebb és tágabb értelmű, emellett szintén utalhatnak az angol + skandináv sorrendre. Ez a csoportosítás jelen fázisban még munkadefiníció, később további pontosítás lehet szükséges.

18 A tisztán kelta helynevek közül példaként említhető a skóciai *Aberdeen* 'a Don és/vagy a Dee folyó torkolata' (kelta *aber* 'folyótorkolat' + kelta folyónév), a walesi *Aberystwyth* 'az Ystwyth folyó torkolata' (kelta *aber* 'folyótorkolat' + folyónév) és a szintén walesi *Llanbedr* 'Szent Péter temploma' (walesi *llan* 'templom' + személynév).

19 Rokonszói helyettesítés akkor megy végbe, amikor egy adott, egynyelvű helynév egyik (vagy mindkét) elemét egy másik, rokon nyelvből származó szóval helyettesítik, amely szó ugyanazon etimónból eredeztethető.

2.2. Nyelv és réteg

Az angol és a skandináv nyelv közötti viszony, valamint az előbbi befolyása az utóbbira mélyreható, legnagyobb valószínűséggel szupersztrátumszerű volt adsztrátum jelleggel. Természetesen az angol-skandináv nyelvi helyzet mértéke és intenzitása régióként, valamint longitudinálisan is változott. Ilyen értelemben nem beszélhetünk elkülönült, stabil befolyásról, amely egységesen érintette volna az angol nyelvet,²⁰ de szupersztrátumszerű hatását jól mutatja az a tény, hogy e nyelvi helyzet kiváltó oka a vikingek hódítása volt. A győztes csoport nyelve pedig jellemzően szupersztrátum nyelv (Thomason & Kaufman 1991, 116; Hickey 2010, 7; Vennemann 2011, 218).

Ez a hatás megfigyelhető az angolban a skandináv jövevénytörzsek széles skáláján is. Ezek a szavak bizonyos esetekben az anyanyelvi angol kifejezéseket váltottak fel, máskor a meghonosult, új szavak lexikai hézagokat töltöttek ki és néha szinonimitás kialakulásához vezettek. Ez a meglehetősen nagy mennyiségű, kölcsönzött nyelvi elem – ahogyan arra Moskowich (2012, 110–122) is rámutat –, sokféle szemantikai mezőbe tartozik, emiatt nem állíthatjuk, hogy e jövevénytörzsek kizárólag vagy nagyrészt a nehezen megfogható „mindennapi élet” kategóriájába sorolhatók, amit a tanulmányok nagyon gyakran állítanak. Vennemann (2011, 242) és Lutz (2013, 567) is felhívják a figyelmet arra a problémára, hogy számos skandináv kölcsönző a jog és igazgatás szemantikai mezejébe tartozott, majd ezeket francia kölcsönzések váltották fel a normann hódítást követően. Ez elhomályosítja a skandináv politikai rendszer dominanciájának bizonyítékait (legalábbis Anglia dánok által megszállt részén), így tehát tévesen azt hihetnénk, hogy a skandinávok nyelve nem gyakorolt ilyen jelentős, szupersztrátumszerű hatást.

Az a legvalószínűbb, hogy a részben adsztrátumszerű angol-skandináv nyelvi helyzetre a másodlagos, földműves-betelepülési forráskönyvek utalnak, amelyek a *micel here* hadjáratait és hódítását követték. Azt is feltételezhetjük, hogy a szabad parasztok nagyarányú letelepülése olyan helyzetet eredményezett, amelyben sem az angol, sem az óskandináv beszélők nem voltak alá- vagy fölérendelt helyzetben. A Danelaw területen a dán törvény érvényesült, de az identitást, etnikai és nemzetiségi szempontokat tekintve nem voltak egyértelműen kijelölhető határok az angolok és a dánok között (Hadley 2002, 52). További bizonyítékot nyújthat a skandináv érintettségű helynevek mennyisége is (legyenek ezek pusztán a skandinávok, skandinavizálódtak vagy az angol-skandináv keveredés eredményei). Mindez arra utalhat, hogy számottevő letelepülés és népességkeveredés zajlott le, ami – a kutatók beállítottságától függően – a belső kolonizáció megleteként vagy cáfolataként is értelmezhető, ahogyan fentebb már szó esett róla. Ez a szituáció éles ellentétben áll a normann hódítás eredményeivel: tehát az angolszász uralkodó osztály elmozdításával és annak normann francia származású arisztokráciával történő cseréjével. Ebben az esetben viszont a normann francia – a megszállók nyelve – teljes bizo-

20 Ebben a helyzetben szem előtt kell tartanunk, hogy sem az óskandináv, sem az óangol nyelvben nem volt standardizált, egységes nyelvi norma, ellenben voltak regionális eltérések és nyelvjárási különbségek. Továbbá, a skandináv jövevénytörzsek, amelyek a modern angolban találhatók, túlélték a normann francia megszállást és több száz évnyi nyelvi hatást, emellett a standardizációt követően a köznyelv részévé váltak, nagyrészt a nyugati-szász és déli nyelvjárásban.

nyossággal szupersztrátumként értelmezendő.

Ami a nyelvi interferencia jelenségét illeti, Thomason és Kaufman (1991, 35) rámutatnak, hogy a nyelvi kapcsolat eredményének legfőbb meghatározó tényezője a beszélők szociolingvisztikai múltja, és nem a nyelvük szerkezete. A nyelvi kapcsolat feltételrendszerében a nyelvi és strukturális korlátok sokkal kisebb szerepet játszanak a társadalmi és kulturális tényezőknél. Azzal érvelnek, hogy a társadalmi tényezők határozzák meg az interferencia irányát: például, hogy milyen nyelv kölcsönöz szavakat és melyik nyelvbe épülnek be a kölcsönzött alakok. Emellett a kulturális tényezők a nyelvi interferencia mértékét is befolyásolják: mely nyelvi rétegeket és milyen mélyen érint, valamint mely jelenségek transzferálódnak a nyelvek között? A magyarázat banálisnak tűnik: a nyelvi változás, és a nyelvi érintkezés indukálta átalakulás – ahogyan azt Thomason (2000) helyesen megjegyzi – kiszámíthatatlan. Véleményem szerint mindkét lehetőség valószínűnek tűnik, a nyelvi változás iránya és minősége sem a nyelv jelenlegi állapotából, sem pedig a korábbi változásokból nem jósolható meg. Emellett pedig az egymással kontaktusba kerülő nyelvek egymáshoz viszonyított státusza a legfőbb meghatározó tényező.

3. Átvétel, kódváltás és helynevek

Írásomban a kódváltás és kódkeveredés tágabb definícióját vettem alapul. Ennek értelmében a kódváltás „egynél több nyelv használata egy kommunikatív esemény folyamán” (Muysken 2011, 301–302). A kódkeveredés pedig „két invariáns rendszer váltakozása egy diskurzusban” (Muysken 2000, 123). A kódváltás elemzésében ez a kommunikatív esemény általában egy megnyilatkozásnak felel meg, azonban esetünkben ez olyan összetett szavak produkcióját jelenti, amelyeket helynévként használnak. Fontos megjegyezni, hogy a tanulmányomban nincs szükség arra, hogy éles határvonalat húzzak a kódváltás és a kódkeveredés közé, így a két fogalmat egymás szinonimájaként alkalmazom, mivel gyakorlatilag ugyanarra a jelenségre reflektálnak²¹. A kódváltás és kódkeveredés gyakorlati kutatásában a témakör szorosan összekapcsolódik a kétnyelvűséggel és bizonyos fokú kétnyelvűségi kompetenciát igényel. A kutatások kísérletet tettek olyan általános szabályok meghatározására, amelyeket a kódváltásra, kódkeveredésre és nyelvi kontaktushelyzet által kiváltott változásokra egyaránt alkalmazni lehetne, ám végül sikertelennek bizonyultak egy ilyen egyetemes szabályrendszert összeállításában (vö. Gardner-Chloros és Edwards 2004). A nyelvi viselkedés és a beszélő kódválasztása leginkább pragmatikai tényezőktől függ. Ilyenek például a hatalmi távolság; az érintett nyelv vélt presztízse; a beszélgetésben részt vevő felek nyelvismerete, a kontextus, satöbbi. Mindezek miatt nehéz ezért általános szabályokat lefektetni. Véleményem szerint ahelyett, hogy azzal foglalkoznánk, hogy valamiféle képletet

21 Amint látható a definícióból, és ahogy Appel és Muysken (2005, 118) is megjegyzik: „nem mindig könnyű különbséget tenni a különböző típusú, kódváltással foglalkozó szociológiai vizsgálatok között, amelyek általánosítani szeretnék a [...] kódváltások típusait”. Meg kell említeni azonban, hogy a kódkeverést tipikusan a mondaton belüli váltásra használják, de egy ilyen megkülönböztetés nem alapvető fontosságú e tanulmányban, mert ez az írás a lexikális elemeken belüli kódváltásokkal foglalkozik.

alkossunk a kérdésben, sokkal eredményesebb lenne, ha azoknak a kódváltási típusoknak a gyakoriságát írnánk le, amelyek az adott kommunikációs háttérben előfordulnak.

Ha a beszélők részt vesznek a kódváltás vagy kódkeveredés folyamatában, akkor mindkét nyelven, amely a beszélgetés során keveredik, rendelkeznek bizonyos fokú nyelvi kompetenciával.²² Abban az esetben, amikor a két nyelv között genetikai rokonság áll fenn, lényegében a beszélők rokonszói helyettesítést hajtanak végre. Az üzenet és a kommunikációs tartalom, amit a beszélő kíván közvetíteni ilyen módon pontosan ugyanaz, mint ami akkor lenne, ha csak egyetlen nyelven adták volna át.²³

Alapművükben, Thomason és Kaufman így definiálják az átvétel (*borrowing*) fogalmát. Nevezetesen: „idegen jegyek beépítése egy csoport anyanyelvébe [mikor] az anyanyelv használata megmarad, de megváltozik a beépített funkciók által” (1991, 37), korábban Haugen (1950, 212) úgy határozta meg a jelenséget, mint „egy olyan nyelvi elrendezés megkísérelt reprodukcióját, amit korábban egy másikban [nyelvben] használtak”. Elég nehéz kijelölni a határvonalat az átvétel és a diakronikus kódváltás között. A korábban idézett meghatározások azt mutatják, hogy a legnagyobb hangsúly a beépítettség és a reprodukció fogalmakon van. A kódváltás vizsgálata során is széles körben megfigyelhetők ezek a folyamatok. Egyes nyelvű megnyilatkozások és idegen lexikai egységek mutatják az egyik nyelv elemeinek beépülését a másik nyelv szerkezetébe. Ezeket nagyon gyakran fonológiaiilag transzformáljuk oly módon, hogy illeszkedjenek a befogadó nyelv fonológiai rendszerébe. Emellett morfológiai változás is végbe megy a folyamatban a ragozás és más kötött morfémák beépülésével. Úgy tűnik, hogy a kódváltás és az átvétel fontos megkülönböztető jellemzője az előfordulási gyakoriság. Tehát azok az idegen elemek, amelyek nagyobb gyakorisággal fordulnak elő egy adott nyelvben, nagyobb valószínűséggel inkább átvett szavak, mintsem kódváltás eredményei. Egy másik lehetőség a két jelenség elkülönítésében az egynyelvű beszélők beszédében jelenlevő idegen elemek aránya, ami végső soron azt jelentené, hogy a kérdéses lexikális tételek kölcsönöztek. Sajnos azonban nincs igazoló adatsorunk az óangol és óészaki kontaktushelyzetre vonatkozóan.

Muysken (2000) művében leírja a mondatokon belüli kódkeveredés három kategóriáját: a beékelést (*insertion*), a váltogatást (*alternation*) és az illeszkedő lexikalizációt (*congruent lexicalization*). Azzal is érvelhetünk, hogy az itt bemutatott helyzet valójában az illeszkedő lexikalizáció megnyilvánulása, ami nem mondatokon belüli, hanem inkább lexémán belüli jellegű. (vö. Muysken 2000, 137).

A beékelés a kódkeveredés azon típusára utal, amikor egy összetevő be van ágyazva a másik nyelv szerkezetébe. A váltogatás azt jelenti, hogy az érintett nyelvek elkülönültek maradnak, azaz a nyelvek elemei váltakoznak egymással. Illeszkedő lexikalizációról akkor beszélhetünk, ha két nyelv egy alapvető szerkezeten osztozik, amelybe bármelyik nyelvből elemek illeszkedhetnek be (Muysken 2000, 127). Ilyen fajta kódkeveredés akkor történik, amikor egymáshoz nagyon hasonló

22 Az angol-skandináv kontaktusnyelvészeti helyzetben ez a kompetencia vélhetően a kölcsönös érthetőség útján alakult ki.

23 A kód megválasztása az identitás tudatos és szándékos kifejeződéséként is értelmezhető és pragmatikai problémákat vet fel, amelyek kívül esnek e tanulmány keretein.

presztízsű és egymással közeli rokonságban álló nyelvek érintettek, de nincs közöttük nyilvánvaló presztizskülönbség (Lipski 2009, 2–3). Ez megfelel az angol és a skandináv kapcsolatának abban a nyelvtörténeti korszakban, amikor a két nyelv még nagyon sokban hasonló volt²⁴, és fennállt bizonyos fokú kölcsönös érthetőség is. Valamint – amint azt korábban leírtam – létezett egy részben adsztrátumszerű kapcsolat a két nyelv között. Az adatok elemzése után – amit az 5. fejezetben tesztek meg – azt mutatom be, hogy az adott helyzetre vonatkozóan valóban fennáll-e az illeszkedő lexikalizáció kategóriája.

4. A kutatási anyag

Az analízis során felhasznált helynévi adatokat leginkább Ekwall (1980) és Mills (1998, 2011) helynévi szótáraiból merítettem. Kiegészítő adatokkal szolgált Fellows-Jensen három tanulmánya a yorkshire-i (1972), az East Midlands-i (1978), és az északnyugati (1985) skandináv településnevekről. Tőle származnak a skandinávizálódott formák, eltűnt falvak, elhagyott és elnéptelenedett települések adatai is. Egy, összesen 1915 releváns helynévből álló korpuszt gyűjtöttem, amelyet kifejezetten e tanulmány megírásának céljából állítottam össze. A helynevek elemeinek eredetét az elsődleges adatforrások alapján határoztam meg. Ebben Fellows-Jensen (1972, 1978, 1985), Miller (1998) és Ekwall (1980), Watts (2004) szótára, valamint Reaney (1987) kézikönyve voltak a segítségemre.

5. Eredmények és következtetések

A gyűjtött helynevek elemzéséből kiderült, hogy a skandináv megkülönböztető elem leggyakrabban skandináv földrajzi köznével áll együtt mind a személynévi előtagú településnevek (51%), mind a nem személynévi (névszói) előtagú helynevek kategóriájában (49%).

Az 1. táblázat összefoglaló igénnyel ábrázolja a személynévi megkülönböztető elemet is tartalmazó településnevek (N = 1056) és a nem személynévi (névszói) megkülönböztető elemet tartalmazó településnevek (N = 859) eloszlását.

²⁴ Voltak azonban kulcsfontosságú fonológiai különbségek is, amelyek néhány skandinávizálódott helynévben tükröződtek. Ilyen például az [sk] helyettesítése [j]-el Fiskerton esetében ('halászok faluja', 'fisherman's village' /; óangol *fiscere* 'halász' [sk]-val), vagy a [k] a [tʃ] helyett a Digby településnévben (< óészaki **díki-bý* /'falu az ároknál', 'village at the ditch', [k]-val). Ez a két példa természetesen csupán a két leggyakoribb eset. Helyhiány miatt a részletes fonológiai különbségek leírására ehelyütt nem kerülhet sor. A témát jól összefoglalja Townend (2002, 31–41, 61–63).

Személynévi előtagú helynevek (N = 1056)				Névszói eredetű helynevek (N = 859)			
Megkülönböztető elem	Alapelem	Előfordulás	Százalék	Megkülönböztető elem	Alapelem	Előfordulás	Százalék
skandináv	skandináv	547	51,80%	skandináv	skandináv	419	48,78%
skandináv	angol	214	20,27%	angol	skandináv	152	17,69%
angol	skandináv	100	9,47%	skandináv	angol	126	14,67%
a/s ¹	angol	53	5,02%	skandinávizálódott		100	11,64%
a/s	skandináv	41	3,88%	a/s	skandináv	43	5,01%
kelta	skandináv	35	3,31%	a/s	angol	9	1,05%
skandinávizálódott ²		24	2,27%	angol	a/s	5	0,58%
germán ³	skandináv	19	1,80%	skandináv	a/s	5	0,58%
francia	skandináv	10	0,95%				
angol	a/s	8	0,76%				
skandináv	a/s	5	0,47%				

1. táblázat

A személynévi és nem személynévi megkülönböztető elemeket tartalmazó helynevek eloszlása

Az 1. táblázat adatai a tisztán skandináv képződmények nagymértékű dominanciáját mutatják, amelyek – ahogyan azt az előző részekben kifejtettem –, igen nagyarányú letelepedésre utalnak. Az is látható, hogy névszói eredetű nevek nagyobb arányban tartalmaznak skandinávizálódott elemeket. Ez a jelenség összhangban van az általam a 2.1. fejezetben megfogalmazott előfeltevésekkel. Nevezetesen, hogy a személynevek esetében kevésbé valószínű, hogy skandinávosodáson vagy angolosodáson mennek keresztül.

A 2. táblázat az első tizenöt, leggyakrabban előforduló óskandináv (N = 1199) és óangol (N = 413) földrajzi köznév tokenjeinek eloszlását mutatja.

Óészaki (N = 1199)				Óangol (N = 413)			
Földrajzi köznev	Jelentés ⁴	Előfor- dulás	Százalék	Földrajzi köznev	Jelentés	Előfor- dulás	Százalék
<i>bý</i>	falu	585	48,79%	<i>tūn</i>	falu	229	55,45%
<i>þorp</i>	másodlagos település	273	22,77%	<i>burh</i>	lakhely	27	6,54%
<i>holmr</i>	nedves rét	43	3,59%	<i>wīc</i>	farm	18	4,36%
<i>dalr</i>	völgy	42	3,50%	<i>lēah</i>	tisztás	17	4,12%
<i>þveit</i>	tisztás	38	3,17%	<i>ford</i>	gázló	14	3,39%
<i>toft</i>	lakóház telek	30	2,50%	<i>wella</i>	kút	12	2,91%
<i>lundr</i>	liget	26	2,17%	<i>cot</i>	ház, kunyhó	12	2,91%
<i>haugr</i>	hegy	23	1,92%	<i>halh</i>	zug	11	2,66%
<i>bekkr</i>	sziklás patak	20	1,67%	<i>denu</i>	völgy	9	2,18%
<i>skáli</i>	kunyhó	17	1,42%	<i>hām</i>	hajlék, tanya	8	1,94%
<i>vað</i>	gázló	16	1,33%	<i>byrig</i>	város	8	1,94%
<i>viðr</i>	erdő	14	1,17%	<i>croft</i>	körülzárt hely	7	1,69%
<i>berg</i>	hegy	12	1,00%	<i>ēg</i>	sziget	7	1,69%
<i>kjarr</i>	láp	10	0,83%	<i>brycg</i>	híd	7	1,69%
<i>skógr</i>	erdő	10	0,83%	<i>hēafod</i>	hegyfok	6	1,45%

2. táblázat

Az óészaki és óangol földrajzi köznevek eloszlása

Az angol-skandináv hibrid helységneveknél vannak olyan esetek, amikor nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy mely nyelv van befogadó szerepben. Hasonlóan nehéz, sőt lehetetlen vállalkozás annak megállapítása, hogy az egyes hibrid nevek közül melyek rokonszói helyettesítés eredményei, és melyeket tekintethetünk az angol-skandináv népesség által létrehozottnak (Fellows-Jensen 1978, 205). Ez összhangban van az illeszkedő lexikalizáció azon jellemzőjével, hogy „gyakran jár kétirányú kódkeveredéssel mivel nincs mátrix nyelv” (Muysken 2000, 132, eredeti kiemelés).

Az adatokból tisztán látható, hogy 126 névszói eredetű hibrid létezik (az összes ilyen képződmény 14,67%-a), amelyeknek óészaki + óangol sorrendje és eredete van, míg ezt a kategóriát 152 (17,69%) névszói hibrid követi az ellentétes sorrendben.

Ez azt jelenti, hogy az óészaki + óangol (pl. a már említett *Carlton* < oé. *karl* + óa. *tūn*) és óangol + óészaki (pl. a már szintén említett *Fulbeck* < óa. *fūl* + óé. *bekkr*) hibridek száma nagyjából megegyezik, így valóban nincs domináns mátrix nyelv. A közös nyelvi szerkezet és más hasonlóságok, amelyek a nyelvekben léteznek, megkönnyítik az illeszkedő lexikalizációt és elősegítik a kétirányú kódkeveredést. Sok skandináv és skandinávizálódott helynév bizonyíthatóan csak 1086-ban je-

lent meg először, a *Domesday Book* feljegyzéseiben, éppen ezért az adatok nem árulják el valódi keletkezésük idejét. Arra sincsen bizonyíték, hogy angol nevekből alakultak volna át vagy új szóalkotás eredményei volnának. Nagyon valószínű azonban, hogy a hibrid nevek későbbiek, mint a tisztán skandináv nevű képződmények, amelyeket a betelepülés kezdeti szakaszában hoztak létre. A hibridek viszont egy olyan időszak termékei, amikor a népesség keveredése, társadalmi-politikai rendeződése és asszimilációja zajlott (vö. Fellows-Jensen 1995, 58).

Az is elképzelhető, hogy a hibrid helynevek és azon helynevek, amelyek rokon-szói helyettesítést tartalmaznak, mind hozzájárulhattak a vegyes nevek létrehozásához. Ezeket az elemeket ugyanis két, különböző nyelvből származó névrész alkotja, és éppen ezért kódkeveredésre utalnak. Ezt a helyzetet azonban teljes bizonyossággal nem lehet besorolni sem a kódváltás, sem az átvétel kategóriájába. A kölcsönzött elemek akár lexikai vagy szemantikai hiányosságokat is pótolhatnak; kiszoríthatják az anyanyelvi kifejezéseket. Bizonyos esetekben azonban a befogadó nyelv elemei továbbra is használatban maradnak, de korlátozott vagy módosított jelentéssel, vagy egy másik stilisztikai regiszter részeként. Ez utóbbi eshetőség lehetővé tenné, hogy a kölcsönszavak és a befogadó nyelvi kifejezések egymás mellett éljenek. A mi esetünkben a névszói megkülönböztető elemek meglehetősen széles skálájáról beszélhetünk, legtöbbjük meglehetősen ritka, és – annak a ténynek köszönhetően, hogy ezen elemek egyike sem szorított ki egyetlen angol nyelvűt sem – a helyzetet nagyobb valószínűséggel kódkeveredésként, mint inkább átvételként kell definiálnunk. Gammeltoft (2007, 481) szerint:

amikor egy helységnév vagy egy helységnévi elem egyik nyelvből a másikba kölcsönződik, az a kölcsönző nyelv onomasztikonjának részévé válik. Innentől azt fel lehet használni új nevek képzésére abban a nyelvben. Ily módon, amikor egy helynév két nyelv elemeiből álló hibridnek látszik, valójában nem az. Ilyenkor valójában monolingvális szóalkotásról beszélhetünk, ami egy kölcsönvett helynéven vagy egy kölcsönzött helynévi elemén megy végbe.

Ez a „pseudo-hibrid” magyarázat az átvétel esetében igaz lehet a *bý*, *þorp* és *tūn* alapelemű hibrid nevekre, amelyek mindegyike nagyon magas előfordulási gyakorisággal rendelkezik, így ezekben az esetekben valószínű az átvétel. Nem tűnik azonban valószínűnek, hogy bármelyik nyelvben kölcsönszó lenne ilyen nagyszámú, különféle elem (akár megkülönböztető elem, akár földrajzi köznévi) amelyek képesek árnyalatnyi megkülönböztetéseket leírni. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ezek a formációk valójában igazi hibridek.

Az óangol és óskandináv földrajzi köznevek másrészt viszont kevesebb átfedést mutatnak a megkülönböztető elemeknél, amelyek a leggyakrabban előforduló, az angol nyelvben még nem létező földrajzi köznevek átvételéhez vezettek. Például: *toft* 'lakóház, telek', *holmr* 'nedves rét/vizes mező', *þveit* 'tisztás'. Azt is ki kell emelnünk, hogy az átvétel nem olyasmi, ami váratlanul és azonnal megy végbe: azt inkább egy fokozatos folyamat végpontjaként kell elképzelnünk, amely valószínűleg kódváltást és kódkeveredést is tartalmaz. Szoros összefüggés áll fenn a használati gyakorisággal, mert ha egy idegen névrész ritkán használt egy adott nyelvben, akkor nagyobb valószínűséggel a kódváltás egy elszigetelt esetéről van szó.

A fenti adatokból látható, hogy a települések jellegzetes tulajdonságaira utaló földrajzi köznevek, így az emberi településre utaló nevek is dominánsak a skandináv és az angol esetében is. A skandináv anyag hasonló, úgynevezett *hosszú-farkú gyakorisági eloszlást* (long-tailed distribution) mutat, akár csak az angol alapelemek csoportja. Ami még fontosabb, hogy ez a jelenség a különböző elemek sokféleségét is illusztrálja. Ez azt jelenti, hogy az ilyen elemek segítségével létrehozott településnevek nem utalnak néhány megkövesedett földrajzi köznév használatára, inkább azt tükrözik, hogy őket olyan produktív és aktívan használt elemek segítségével hozták létre, amelyek képesek az árnyalatnyi jelentésbeli különbségek megragadására is.

Az adatok elemzésekor kiderült, hogy 20 különféle földrajzi köznév fordul elő az angol + skandináv (óangol + óészaki) névszói hibridek csoportjában és 37 különböző földrajzi köznév található meg a skandináv + angol (óészaki + óangol) településnevek csoportjában. Az alapelemek típus-jel aránya az angol-skandináv hibridek (20 földrajzi köznév) esetében 0,131 a skandináv-angol hibridek (37 földrajzi köznév) csoportjában az arány 0,293. A heterogenitás magasabb foka miatt elképzelhető hogy az óészaki + óangol helynevek esetében abból lehet kiindulni, hogy ezek a nevek akár rokonszói helyettesítés eredményeképpen vagy az angol alapelemek eredményezte új képződményekként, a skandináv népesség segítségével jöttek létre. Az első csoportban a *bý* (152 előfordulásból 55, 36,18%) és a *þorp* (28 előfordulás, 18,42%) messze a leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek, amelyeket a *bekk* követ (8 előfordulás, 5,26%). Míg a másik csoportban a *tūn* fordul elő a leggyakrabban (126 előfordulásból 40 alkalommal, 31,74%), amit a *lēah* (5 előfordulás vagy 3,96%) és a *ford* (5 előfordulás, 3,96%) követ. Jól megfigyelhető a különbség a két típus között, amit tisztán tükröz az a tény, hogy az első két alapelem az óangol + óészaki csoportban az összes token előfordulásának több mint felét (54,6%) eredményezte, míg az óészaki + óangol csoportban csak egy olyan elem van, aminek kiemelkedik a gyakorisága, a többi földrajzi köznév viszont csak szórványos eloszlást mutat.

Az adatok szerint tehát valószínűtlennek tűnik, hogy a földrajzi köznevek ilyen gazdag választékát vették volna át a skandinávok, és fordítva. Inkább az tűnik lehetségesnek, hogy a *bý* és *þorp* földrajzi köznevek elterjedtek az angol beszélők között, ahol is produktív helynévformánsokká váltak – ahogyan ezt már fentebb kifejtettem –, emellett a *tūn* ugyanúgy megtalálta a maga helyét a skandináv nyelvekben, ahol produktív formánssá vált. Nagyon is elképzelhető, hogy az angol névszói nevek (*bý* és *þorp*) fiatal képződmények, ahogyan a skandináv társaik (például: *tūn*) is. A *tūn* egyébként nagyon produktív angol alapelem volt (Ekwall 1980, XIV–XV), ugyanez érvényes a skandinávban is a *bý* és *þorp* esetében. Azt is meg kell említenem, hogy míg az óészaki *þorp* az óangol *prop* rokona, addig ennek előfordulása jóval alacsonyabb, mint a skandináv megfelelőjéé. Emellett ezek a földrajzi köznevek ritkán fordulnak elő önmagukban, megkülönböztető elem nélkül, a Danelaw területén kívül. Például: *Thrupp* < óangol *prop* 'félreeső tanya vagy falu' Gloucestershire-ben.

Olyannyira szórványosak az ilyen nevű települések, hogy Mills (2011) csak néhány példát idéz, amelyek nagy része a skandináv befolyás alá eső régiókból szár-

mazik, mint például *Throphill* (Northumbria, első igazolt előfordulása 1166-ban, *Trophill*-ként), amelyben a *prop* földrajzi köznév a megkülönböztető elem szerepét tölti be. Ebben az összetételben (jelentése: 'faluhegy') az óangol *prop* jelentése 'félreeső tanyaház, falu' és az óangol *hyll* 'hegyet' jelent. Másik példa *Abthorpe* neve (Northamptonshire, amelyet 1190-ben említettek először *Abetrop*-ként). Jelentése: 'egy *Abba* nevű férfi félreeső farmháza vagy faluja', melyben óangol személynév és az óangol földrajzi köznév *prop* vagy az óészaki *porp* szerepel (Mills 2011, 3). Továbbá az óangol *tūn* az óészaki *tūn*-nal rokonítható, viszont Fellows-Jensen (1978, 175–176) kimutatta, hogy ezeknek Dániában nagyon ritka az előfordulása és az elem eléggé in produktív az Anglia elleni viking támadás idején is. Mindezek miatt nem valószínű, hogy ez a földrajzi köznév a viking telepesek által került volna át Angliába, vagy, hogy jelentős szerepet játszott volna a skandináv-angol hibrid helynevek megjelenésének elterjedésében.²⁵

A jelen tanulmányban vizsgált angol-skandináv hibrid nevek analógiás képződményeknek is tekintethetőek, amelyek létező óészaki + óészaki és óangol + óangol neveken alapulnak, vagy az alapelemek aktív és produktív használata révén jöttek létre. Mindkét csoportban a megkülönböztető elemek kiválasztása meglehetősen heterogén, jellemző a mellénevek és emberekre vonatkozó főnevek túlsúlya. A kódkeveredés azokban a hibrid településnevekben található meg, amelyekben egy skandináv megkülönböztető elem és egy angol földrajzi köznév van, amely nagy valószínűség szerint a norvég lakosság asszimilációja és nyelvwáltása során keletkezett. A legtöbb – fentebb tárgyalt – vegyes helységnév megjelenését nem lehet megnyugtatóan átvételként magyarázni azon az alapon, hogy két skandináv és egy angol földrajzi köznév kiemelkedően magas előfordulási gyakorisággal rendelkezik 18 darab másik óskandináv és 36 darab egyéb óangol alapelemmel szemben. A többi óészaki és óangol elemnek viszont jóval alacsonyabb előfordulási aránya van. Ugyanakkor fiatal képződményekként sem írhatók le teljes bizonyossággal, hiszen a településnevek mind a viking, mind a normann inváziót megelőző alakjai hiányoznak az írott emlékekből, ennél fogva javaslatom szerint a hibrid nevek szóbelseji, rokonszói helyettesítés („non-constituent mixing”, vö. Muysken 2000, 129, 137) előfordulásaiként jelölhetőek. Mindezek a történelmi kódkeveredés szélesebb altípusát vázolják fel, még pontosabban rokonszói helyettesítést. Ebben az esetben vegyes összetett szóról beszélünk, amely tulajdonképpen egy összetett lexéma. Ennek a szónak az általános struktúrájában is két nyelv osztozik, mert az óangol és óskandináv nyelvek hasonló módon képezték a helyneveket, ami a gyakorlatban az „egy megkülönböztető elem + földrajzi köznév” sorrendjét; a datívuszi többes számban és a birtokos esetben történő használatot jelentette. A szóbelseji, rokonszói helyettesítéshez egy már létező formára van szükség, ami a mi esetünkben az angol nyelvből származik. Az alakot aztán már egy szorosan kapcsolódó

25 Azonban – amint azt Fellows-Jensen (uo.) is megjegyzi –, ez az alapelem meglehetősen gyakori Norvégiában, Izlandon és Svédország középső részén, de más jelentéssel bír, emellett a különböző típusú települések viselik nevükben, mint Angliában vagy Dániában. Mivel a legtöbb skandináv telepes Angliába, (különösen Yorkshire és East Midlands környékén) Dániából jött, a legerősebb bizonyíték az óangol *tūn* és óészaki *tūn* „összemosása” ellen az a tény, hogy az utóbbi már elavultnak számított, mire a dánok bármiféle érintkezésbe léptek volna az angolokkal.

rokonnyelvbe be lehet illeszteni rokonszói helyettesítéses és kevertnyelvű lexikai elemek által.

6. Következtetések

Ebben a tanulmányban azt próbáltam bemutatni, hogy azok a hibrid helységnévi képződmények, amelyek az angol-skandináv nyelvi kontextus eredményeképpen alakultak ki, szóbelseji, illeszkedő lexikalizációs kódkeveredés csoportjába sorolhatóak be. Ebben az esetben a skandinavizálódott nevek szóbelseji, rokonszói helyettesítés során keletkeztek. A tanulmány egy helynevekből álló korpuszon végzett vizsgálaton keresztül mutatta be, hogy az Anglia területén megtalálható angol-skandináv hibrid helynevek valamint tisztán skandináv eredetű toponimiák összetevőinek megoszlása hasonló tendenciákat mutat a személynévi és névszói eredetű helynevek esetében. Mindkét esetben a tisztán skandináv eredetű nevek aránya körülbelül 50%, valamint a névszói eredetű nevek csoportjában az angol-skandináv és a skandináv-angol elemsorrendű helynévformák száma nagyjából azonos, ami az illeszkedő lexikalizációra jellemző, kétirányú kódkeveredést valószínűsíti.

Írásomban kizárólag a nyelvtudomány eredményeire támaszkodtam, emiatt nem állítottam semmit vagy következtettem megalapozatlanul a skandináv települések eloszlásáról – kizárólag a helynevek alapján, bár személyes meggyőződésemmel, hogy a helynevek nem is tekinthetők az ilyesféle elterjedtség egyedüli indikátorainak.

Irodalom

Appel, R. & Muysken, P. (2005): *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: Amsterdam Academic Archive.

Bullock, B. E. & Almeida J. T. (2009): Themes in the study of code-switching. In *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching*. Eds. Bullock, B. E. & Almeida J. T. Cambridge: Cambridge University Press, 1–19.

Blanár, V. (2009): Proper names in the light of theoretical onomastics. In *Namenkundliche Informationen 95/96*. Hrsg. Eicher, E. & Hengst, K. & Krüger, D. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 89–159.

Cameron, K. (1996): *English Place-Names*. London: Batsford.

Dalberg, V. (2008 [1977]): The psychology of place-name changes. In *Name and Place: Ten essays on the dynamics of place-names*. Eds. Fellows-Jensen, G. & Gammeltoft, P. & Jørgensen, B. & Sandnes, B. Copenhagen: University of Copenhagen, 51–60.

Ekwall, E. (1980): *The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names*. Oxford: Clarendon Press.

Fekete, T. (2015). Anglo-Scandinavian Code-Mixing in English Place-Names. *Studia Anglica Posnaniensia*. 50(4), 5–23.

Fellows-Jensen, G. (1968): *Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire*. Copenhagen: Akademisk Forlag.

- Fellows-Jensen, G. (1972): *Scandinavian Settlement Names in Yorkshire*. Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Fellows-Jensen, G. (1978): *Scandinavian Settlement Names in the East Midlands*. Copenhagen: Akademisk Forlag.
- Fellows-Jensen, G. (1985): *Scandinavian Settlement Names in the North West*. Copenhagen: C. A. Reitzels Forlag.
- Fellows-Jensen, G. (1987): York. *Leeds Studies in English* 18, 141–155.
- Fellows-Jensen, G. (1995): The light thrown by the early place-names of Southern Scandinavia and England on population movement in the Migration Period. In *Nordwestgermanisch: Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Eds. Marhold, E. & Zimmermann, Ch. Berlin: de Gruyter, 57–77.
- Gammeltoft, P. (2007): Scandinavian naming-system in the Hebrides – A way of understanding how the Scandinavians were in contact with Gaels and Picts? In *West over Sea: Studies in Scandinavian Expansion and Settlement Before 1300*. Eds. Smith, B. B. & Taylor, S. & Williams G. Leiden: Brill, 479–497.
- Gardner-Chloros, P. & Edwards, M. (2004): Assumptions behind grammatical approaches to code-switching: When the blueprint is a red herring. *Transactions of the Philological Society*. 102.1, 103–129.
- Hadley, D. M. (2000): *The Northern Danelaw: Its Social Structure c.800–1100*. London: Leicester University Press.
- Hadley, D. M. (2002): Viking and native: re-thinking identity in the Danelaw. *Early Medieval Europe*. 11.1, 45–70.
- Haugen, E. (1950): The analysis of linguistic borrowing. *Language*. 26.2, 210–231.
- Hickey, R. (2010): Language contact: Reconsideration and reassessment. In *The Handbook of Language Contact*. Ed. Hickey, R. Wiley-Blackwell, 1–29.
- Janzén, A. (1972): The Viking colonization of England in the light of place-names. *Names*. 20.1, 1–25.
- Lipski, J. M. (2009): Fluent dysfluency as congruent lexicalization: a special case of radical code-mixing. *Journal of Language Contact*. 2.2, 1–39.
- Loyn, H. (1994): *The Vikings in Britain*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Lutz, A. (2013): Language Contact and Prestige. *Anglia*. 131.4, 562–590.
- Mills, A. D. (1998): *A Dictionary of English Place Names*. Oxford: Oxford University Press.
- Mills, A. D. (2011): *A Dictionary of British Place-Names*. Oxford: Oxford University Press.
- Moskowich, I. (2012): *Language Contact and Vocabulary Enrichment: Scandinavian elements in Middle English*. Frankfurt am Main: Lang.
- Muysken, P. (2000): *Bilingual Speech: A typology of code-mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muysken, P. (2011): Code-switching. In *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*. Ed. Mesthrie, R. Cambridge: Cambridge University Press, 301–314.
- Reaney, P. H. (1987): *The Origin of English Place Names*. Ninth Impression. London, New York: Routledge.
- Schendl, H. & Wright, L. (2011): Code-switching in early English: Historical background and methodological and theoretical issues. In *Code-Switching in Early English*. Eds. Schendl, H. & Wright, L. Amsterdam: Mouton de Gruyter, 15–45.
- SPLNY = Fellows-Jensen, G. (1968)

SSNEM = Fellows-Jensen, G. (1978)

SSNNW = Fellows-Jensen, G. (1985)

SSNY = Fellows-Jensen, G. (1972)

Thomason, S. G. & Kaufman, T. (1991): *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.

Thomason, S. G. (2000): On the unpredictability of contact effects. *Estudios de Sociolingüística*. 1.1, 173–182.

Townend, M. (2002): *Language and History in Viking Age England: Linguistic Relations between Speakers of Old Norse and Old English*. Turnhout: Brepols.

Vennemann, T. (2011): English as a contact language: typology and comparison. *Anglia*. 129, 217–257.

Watts, V. (2004): *The Cambridge Dictionary of English Place-Names*. CUP.

Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina – T. Litovkina Anna – Barta Péter – Vargha Katalin: *A közmondásferdítések ma: öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata*. Budapest, Tinta Kiadó, 2018. 158 oldal, ISBN 9789634091493 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 203.)

Németh Eszter

Újra a Tinta Kiadó gondozásában jelent meg egy nyelvészeti témájú kötet, de ez egyáltalán nem meglepő, hiszen, ahogy eddig is, a kiadónak továbbra is igen nagy szerepe van a magyarországi frazeológiai kiadványok megjelentetésében, és ezáltal az ilyen témájú kutatások segítésében. A kiadó *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* című sorozatában nagy számban találhatunk frazeológiai foglalkozó kiadványokat, ezek közül a legújabb öt nyelv – a magyar, az angol, a német, a francia és az orosz – antiproverbiumait, vagyis közmondásferdítéseit vizsgálja nyelvészeti szempontból.

Bár néhányan még mindig múlt jelenségnek tartják a kifordított közmondásokat, egyre több kutatás és vizsgálat foglalkozik az antiproverbiumokkal, már nemcsak külföldön, hanem Magyarországon is. E kutatások létjogosultságára pedig ez a most megjelent kötet a legjobb bizonyíték, annál is inkább, mert ilyen, az öt nyelvet felölelő összehasonlító vizsgálat nem született még meg ebben a témában.

A kötet a Nemzetközi Folklórlingvisztikai Kutatócsoport négy alapító tagjának sokéves közös munkája. Alapjául a szerzők korábban megjelent vagy konferencián előadott kutatásai szolgáltak, ezt egészítették ki az évek során született egyéni munkájuk eredményeivel. Mégsem csupán egy olyan tanulmánygyűjteményt tart a kezében az olvasó, amely a korábban megjelent dolgozatokat tartalmazza, hanem egy új, egységes kiadványt, amely az antiproverbiumokat különböző szempontok szerint csoportosítja és hasonlítja össze öt nyelven.

A kötet forrásai szintén többéves, sokszor több tízéves kutatómunka eredményeként született korpuszok. A legnagyobb a magyar korpusz, amely kb. 7000 szöveget tartalmaz, T. Litovkina Anna és Vargha Katalin munkája, ezt követi az angol mintegy 6000 ferdítéssel, amelynek alapjai amerikai és brit írott források. A német nyelvű antiproverbiumok leginkább Wolfgang Mieder gyűjtései, illetve Gössler könyvéből és Hrisztova-Gotthardt internetes gyűjtéséből származnak, míg a francia és az orosz példák forrása legtöbb esetben az internet. A francia ferdítések Barta Péter 1800 tételes adattárából és Philippe Migna könyvéből valók, az orosz példák forrásai Harry Walter és Valerij Mokienko könyvei.

A kötet természetesen egy elméleti bevezetővel kezdődik, amelyben a szerzők bemutatják a kutatás hátterét, a parömiológia terminológiáját, tisztázzák, mit értenek a közmondásferdítés alatt és melyek az öt nyelv leggyakrabban ferdített közmondásai. Miután egy összehasonlító műről van szó, nem maradhatnak ki azok az antiproverbiumok, amelyek nemzetközileg is elterjedtek, vagyis ugyanaz a ferdítés több nyelvben is megjelent. Ilyen például az „*Amit ma megtehetsz, azt holnap is megteheted*”, melynek az angol verziója a „*Never do today what can be done tomorrow*”, ugyanez németül a „*Was du heute kannst besorgen, das verschiebe*

ruhig auf morgen”, franciául a „*Il faut savoir remettre à plus tard pour avoir le temps d’accomplir aujourd’hui ce qu’on aurait dû faire hier*”, illetve oroszul a „делай сегодня то, что можно сделать завтра.”

Az elméleti bevezetést követi a két fő fejezet, amelyek a vizsgálat szempontjai szerint különülnek el egymástól.

A kötet első felében a szerzők a közmondásferdítések formai változatait mutatják be, ezek közül is a három leggyakrabban alkalmazott ferdítési módot vizsgálják, vagyis a bővítést, a szűkítést és a cserét, illetve ezeket követik a közmondás-összevonások. A tipologizálás nagyon részletes, a ferdítési formai változatait jól rendszerezik a változtatás módja – bővítés, szűkítés és csere (pl. „*Borútra derű*”) – és mértéke – szórend, írásjel, egy vagy több hang stb. (pl. „*Nem a részvétel, a győzelem a fontos*.”) – szerint, illetve ezek keveredése szerint. Néhány példán keresztül a tartalmi ferdítések tipikus eseteit is megismertetik az olvasóval. Minden típust, egy rövid magyarázat után, először magyar példákon mutatnak be, majd ezt követik az angol, német, francia és orosz ferdítések. Az antiproverbiumok után zárójelben mindig megadják az eredeti közmondást, illetve a ferdítésekben aláhúzással jelölik a változást, jobban felismerhetővé téve ezzel is az eredeti közmondáshoz képest megjelent ferdítést. Az adott közmondásparódia forrását lábjegyzetben közlik.

Az első rész második felében a közmondás-összevonások tipikus eseteit részletezik, hasonló alapossággal és teljességgel, mint a korábbi szempontoknál. Az alaposság és teljesség itt természetesen arra vonatkozik, hogy az összes lehetséges ferdítési típust megemlítik, egy-két-három példával az adott nyelven, párhuzamot is vonva a nyelvek között.

A kötet második felében a szójátékoké és a nyelvi humoré a főszerep. Az antiproverbiumokban előforduló szójátékok számos típusát mutatják be, például a paronomázián („*Ha rúd, legyen kövér*.”), poliszemián, homonimián („*Nyugtával discsérd az adóellenőrt*.”) és homofónián („*Wer „Ah!” sagt, muss auch „B” sagen*.”) alapuló ferdítéseket, ezt követően pedig a nyelvi humor azon egyéb eszközeit írják le, amelyek újabb és újabb közmondásferdítések létrejöttére adnak lehetőséget. Ilyen például a hang- és szóismétlés („*Minden jó, ha minden jó*.”), a rím („*Aki mer, az Val Kilmer*.”), a helyesírási vagy nyelvtani vétség („*Aki nem tud arabusul, nem beszéljen oroszusul*.”). Egy új szempont az idegen nyelvek megjelenése a közmondásparódiákban. A bemutatott példákból is jól látható, hogy az anyanyelv legtöbbször csak egy idegen nyelvvel keveredik, ez pedig, az angolt kivéve, szinte mindig az angol („*Aki fair, az nyer*.” / „*Wo ein Killer ist, ist auch ein Weg*.”).

A két fő fejezet lezárása az összegzés, amelyben az öt nyelven megjelenő közmondásferdítések típusait foglalják össze, rávilágítva arra, hogy melyek a leggyakoribb tendenciák, illetve, milyen hasonlóságok és eltérések tapasztalhatók az öt vizsgált nyelvben. Ahogy az összehasonlító kötet kutatásai is bizonyítják, újabb és újabb közmondásparódiák születnek, amelyek a mai társadalom problémáit, látásmódját, értékeit jelenítik meg, ezért is fontos és szükséges az antiproverbiumok vizsgálata, illetve további kutatása. Ahogy a szerzők is írják, egyetértésben Mieder szavaival: „A közmondások és bölcsességük továbbra is értékesek és relevánsak a modern társadalomban. De az egyes úgynevezett antiproverbiumok új közmondássá váltak, mert a modern kornak teljes mértékben megfelelő bölcsességeket

fogalmaznak meg.” Így az összegzés külön érdeme, hogy a vizsgálat lezárásaként számos további, jövőbeli kutatási irányt vázol fel.

A kötetet az irodalomjegyzék, a nyomtatott források, gyűjtemények és szótárak jegyzéke, illetve az internetes források listája zárja. Mind a hivatkozások, mind a bibliográfia részletes és pontos.

Bár csak a mellékletben kapott helyet, újszerű és érdekes megközelítés a közmondásparódiák vizuális megjelenése. Minthogy a XXI. században nagyon fontos szerepe van a vizualitásnak, így természetes, hogy a ferdítéseket az interneten valamilyen képi elem is kíséri. Ezeket mutatják be a kötet végén található mellékletekben, például a leggyakrabban megjelenő közmondásferdítésekben.

A kötet egészéről elmondható, hogy jól tagolt, világosan szerkesztett és jól átlátható, érdekes és részletesen bemutatott példákon át szemlélteti öt nyelven összehasonlítva a közmondásparódiákat, így mind a nagyközönség, mind pedig a nyelvészek számára fontos forrásértékű munka.

H. Nagy Péter: *Öt modern költő*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2015. 162 p. ISBN: 978-80-8122-135-4

Hegedűs Orsolya

H. Nagy Péter *Öt modern költő* c. munkája – a könyv előszavát variálva – szerencsésen egyesíti a korszakmonográfia és az egyetemi tankönyv sajátosságait, így használható segédanyagként funkcionálhat a modern magyar költészetéről szóló tanári és bölcsészszakosokhoz. Egyrészt Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, József Attila és Pilinszky János lírájának összekapcsolódó értelmezését nyújtja, a modernitás kontinuitására helyezve a hangsúlyt. Másrészt közli a szóba kerülő versszövegeket (teljes egészében), és az elmélyült munka érdekében a gondolatmenetet megszakítva kérdéseket is megfogalmaz a diákok számára, melyek a művek újabb olvasatait ösztönözhetik.

A könyv elsőként a korszaktudattal foglalkozik, bemutatja, hogy elkerülhetetlené vált a modernség belső korszakolása, majd részletesen tárgyalja a klasszikus modern líra jellemzőit. Hangsúlyozza, hogy a 19. század közepétől megjelenő új lírai alkotásmódok átalakították a romantikus versbeszéd egyik legfőbb sajátosságát, a lírai én megszólalásának közvetlenségét, illetve elvetették a természetihez hasonló szervesség elvére épülő költői képalkotást (az organikusság elvét) s így a természeti szépség eszményét. Baudelaire költészetéből kiindulva bemutatja továbbá, hogy a szimbolizmus nem annyira egy konkrét költői eszköz alkalmazásaként fogható fel, hanem a modern költészet nyelvhasználatának általános jellemzőjeként, amely a 19. század második felének francia költészetéből kiindulva minden nagyobb európai irodalomban meghatározó szerepet játszott a századfordulón.

Az első fejezet Ady Endre költészetével foglalkozik, részletesen tárgyalva a választott versek nyelvi-poétikai jellemzőit. Ady lírája elsősorban a személyiségbe vetett hiten alapul, és kezdetben kevésbé szembesül a személyiség nyelvi feltételeivel. A szerző az 1912 és 1914 közötti időszak kapcsán tér ki az Ady-líra tradícióhoz való viszonyára, mely igen bonyolult kérdés. Mert míg a költő legtöbb verse – főleg a korai pályaszakaszban – a múlt tagadását nyilvánítja ki (a múltban visszahúzó erőt lát), addig az irodalmi hagyomány több komponensét mégis beépíti a szöveg jelképezésébe. Ady költészete kiváló példáját nyújtja annak, hogy az eredetiség elvére épülő versnyelv nem feltétlenül zárja ki a szövegközi kapcsolatok sokrétűségét (pl. *Síjja régi babonának*). A fejezet szerint 1912 körül szemléletbeli módosulás megy végbe Ady lírájában, amely már nem illeszthető egyértelműen a szimbolista-szecessziós látásmód kereteihez. E váltás elsősorban a nyelvbe vetett hit megingásával hozható összefüggésbe. Az új nyelvszemlélet kibontakozása azonban nem hatja át a kései Ady-líra egészét, csak egyes versek részleteiben figyelhető meg.

A második rész Babits Mihály rétegzett költészetét elemzi. Babits lírájának korai szakasza a modern gondolati költészet egyik legjelentősebb teljesítménye. Művei számos kulturális utalást tartalmaznak, verseinek összetettsége legalább annyira következik külföldi szerzők ösztönző hatásából (Robert Browning, Algernon Charles Swinburne, Hugo von Hofmannsthal stb.), mint a magyar költészeti tradíció elsajátításából (Vörösmarty Mihály, Arany János stb.). A klasszikus formákhoz való

visszatérés ugyanakkor Babits alkotói pályájának olyan jellegzetessége, mely az avantgárd ellenhatásaként igen sok költői életmű ösztönzőjévé válik. (A 20. századi modern magyar irodalomban ennek kapcsán bontakozik ki az ún. újklasszicizmus a Nyugat kései kánonján belül.) A fejezet a *Csak posta voltál* c. verset helyezi a Babits-kánon lehetséges, későmodern centrumába.

A harmadik fejezet szerint a Nyugat folyóirat köré csoportosuló alkotók közül – poétikai és történeti értelemben – Kosztolányi Dezső életműve válik a 20. századi irodalmi folyamatok további alakulásának legfontosabb ösztönzőjévé. A művészet státuszáról vallott nézetei, szubjektumfelfogása és nyelvszemlélete egyaránt kiemelik esztétikai látásmódját a kortárs horizontból. Nemcsak a didaktikus közéleti és politikai költészet, de Ady küldetéstudata, messianisztikus szempontrendje és Babits morális attitűdje is távol áll tőle. Míg indulása elhelyezhető a klasszikus modernség domináns kérdésirányai között, addig mind a lírában, mind a prózában az avantgárd utáni modernség (későmodernség) tapasztalataig jut el. Elmondható tehát, hogy a modernség eme két fázisa között – egyébként Rilke életművéhez hasonlóan – elsősorban Kosztolányi poétikája teremt kapcsolatot a folytonosság jegyében. Az alkotásaival való szembesülés éppen ezért elengedhetetlen feltétele a jelenkori irodalmiság megértésének is. Kosztolányi költészete a 30-as évek elején olyan szemléleti változásokon megy keresztül, melyek a századelő látásmódjától való eltávolodásként értelmezhetők. A *Számadás* verseit nemcsak az életmű, hanem a modern magyar líra egyik csúcsteljesítményeként kell számon tartanunk.

A negyedik fejezet a 20. századi magyar irodalom egyik legkimagaslóbb és máig legnagyobb hatású, a líraolvasást leginkább meghatározó költőjével, József Attilával foglalkozik. József Attila a klasszikus modern hagyomány és az avantgárd látásmód kettősségének tapasztalatát elsajátítva nyitja meg azt a későmodern költészeti horizontot, melynek Szabó Lőrinc mellett európai rangú képviselője. E két alkotó poétikája szinkronban van az 1930-as évek lírájának európai kezdeményezéseivel, és a magyar irodalmi kánonokban betöltött szerepe is megkérdőjelezhetetlen. József Attila létbölcséleti verseinek tapasztalata olyan válaszokkal járul hozzá a korszakban felmerülő – esztétikai, individuumszemléleti, filozófiai stb. – kérdések árnyalhatóságához, melyek egyben a líranyelv mediális átrendeződését is jelzik. A költészetével való szembesülés tehát elengedhetetlen feltétele a líratörténeti folyamatok és a modernség alakulásának, horizontváltásainak megértéséhez. Az *Eszmélet* világszemlélete, poétikai tapasztalata és az önmegszólító verstípus kivételes színvonalú alkalmazása is jelzi József Attila költészetének – nemzetközileg is mérvadó – korszerűségét.

Az ötödik rész szerint Pilinszky János költészete a modernség záró szakaszának egyik legjelentősebb teljesítménye. Líranyelve – mint olvasható az adott fejezetben – az európai klasszikus modernség avantgárd tradíciókat is magába olvasztó második hullámának hagyományából jön létre, elsősorban a kései József Attila és Szabó Lőrinc formakultúrájára támaszkodva. Pilinszky versei úgy távolodnak el a személyes hangzás eszményétől, hogy az individuumszemléleti jelenléte – a személyes közvetlenség jelzéseinek fokozatos elhalványulásával – egyfajta elvont beszédhelyzetté alakul át. Lírája ily módon a személytelenítés eljárásain keresztül őrzi meg a személyiségértékek európai hagyományának orientáló folytonosságát. Pilinsz-

ky költészetének, de talán az egész 20. századi magyar irodalomnak is az egyik csúcsteljesítménye a *Harmadnapon* című kötet. Mivel e hermetikus tárgyiasságú (zárt belső renden alapuló) líratípust megvalósító kompozícióhoz képest a későbbi kötetek inkább ennek eseti reflexióit tartalmazzák, a szerző ebből emel ki egy olyan verset, az *Apokrif* című alkotást, amely méltán válhatott a magyar irodalmi modernség záró szakaszának egyik legelismertebb darabjává.

Összességében egyetérthetünk a könyv egyik recensensének, Baka L. Patriknak azon – a Fórum Társadalomtudományi Szemle 2016/2-es számában olvasható – megállapításával, mely szerint H. Nagy munkája „markánsan innovatív értelmezésekkel” járul hozzá a modernség lírájának szakmai-tudományos megközelítéséhez. Ezen a ponton H. Nagy könyve valószínűleg túlmutat a tankönyvektől elvárható horizonton.

G. Komoróczy Emőke: *Avantgárd kontinuitás a XX. században. A párizsi Magyar Műhely és köre*. Budapest: Hét Krajcár Kiadó, 2016. 668 p. ISBN 978-963-9596-98-6

H. Nagy Péter

A 2000-es évek elején a magyar avantgárddal kapcsolatban két jelentékeny kutató a következőképpen nyilatkozott. Kappanyos András *Avantgárd és kanonizáció* című, 2002-ben a BUKSZ-ban megjelent tanulmánya szerint „[...] az avantgárd szövegeknél nincs olyan konszenzusos, kvázi-objektív értékelési szempontrendszer, mint a »hagyományos« szövegeknél. Nem tudjuk olyan könnyen megmondani, mi a »jó«. És ezért van függőben, ezért nem fejeződött be máig sem a magyar avantgárd kanonizációja.” Érdemes ehhez hozzáfűzni Deréky Pál helyzetjelentését a szerző *A történeti magyar avantgárd irodalom (1915–1930) és az ún. magyar neoavantgárd irodalom (1960–1975) kutatásának újabb fejleményei* című, az Lk.k-t. 6. számában, 2001-ben megjelent tanulmányából: „A neoavantgárd irodalom kutatása még ott sem tart, ahol az avantgárdé. Itt még nagyobb az elméleti tisztázatlanság, mint a történeti magyar avantgárd irodalom esetében.”

Valóban, az avantgárd kutatása a magyar irodalomtörténet-írásban sokáig nem volt magától értetődő feladat. A nemzeti filológia az avantgárdot nem vette komolyan, a vele párhuzamosan futó magyar klasszikus modernséget vagy a későmodernséget tanulmányozta, ami az avantgárdot megkerülhetőnek mutatta. Másrészt nem tudatosította, hogy az avantgárd óta az irodalom intermediális kiterjedésben van (az irodalmat csak szöveggként azonosította), ráadásul egymás mellett létező irányzati, szemléleti sokféleség jellemzi, vagyis az izmusok egy paradigmán belül sem hozhatók mindig közös nevezőre. Ennek következtében az avantgárd kutatása néhány kis létszámú értelmezőközösség belügye volt, a figyelem jószerivel csak Kassák Lajos életművére korlátozódott, más alkotók alig kerültek az érdeklődés horizontjába. Az ide tartozó anyagok szisztematikus feltárása lényegében csak a közelmúltban kezdődött meg.

Az egymástól elszigetelt kutatások közül mindenekelőtt Deréky Pál tevékenységére kell utalnunk. Az irodalomtörténész több, a történeti avantgárddal foglalkozó monográfia mellett (pl. *A vasbetontorony költői*, 1992; *„Latabagomár ó latabagomár és finfi”*, 1998) összeállított egy, a kutatás és az oktatás számára nélkülözhetetlen kiadványt, mely *A magyar avantgárd irodalom (1915–1930) olvasókönyve* címmel látott napvilágot 1998-ban. A kommentárokkal ellátott szöveggyűjtemény óriási érdeme, hogy rálátást biztosít a magyar avantgárd komplexitására, többcentrumú hagyományára. Ezzel egy időben, majd ezután a Kassák-olvasás is jelentékeny kiadványokat eredményezett (pl. *Újraolvasó – Tanulmányok Kassák Lajosról*, 2000; *A Kassák-kód*, 2008), melyek közül megemlítendő itt G. Komoróczy Emőke *A szellemi nevelés fórumai* című, 2005-ben megjelent könyve, mely Kassák körének szociokulturális nevelési koncepciójába nyújt betekintést, bő történeti és össz-művészeti anyag felhasználásával. De folytatódott az avantgárd kánon kutatása is, melyre Kálmán C. György *Élharcok és arcélek* (2008) c. könyve lehet példa, illetve

rendelkezünk olyan monográfiával is, mely szélesíti a tárgykör kontextusát (Balázs Imre József: *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban*, 2006).

Az avantgárd és az újavantgárd kutatásának dinamizálódása az ezredfordulóra tehető, és a médiaközpontú művészetek iránti fokozott elméleti érdeklődés alkotja a kiindulópontját. Ennek máig egyik legfőbb fóruma az *Aktuális avantgárd* sorozat, mely 2002-ben indult Bohár András azonos című, a párizsi Magyar Műhely tevékenységével foglalkozó könyvével. Az elmúlt években a sorozatban 12 kötet látott napvilágot, köztük 2015-ben G. Komoróczy Emőke „*Ezer arccal, ezer alakban*”: *Formák és távlatok Petőcz András költészetében* című monográfiája, mely a kortárs alkotó experimentális műveit elemzi a neoavantgárd kontextusában. Itt kell jelezni, hogy az említett sorozat jól érzékelteti, hogy a kortárs intermediális művészet kedvező közeget teremt az avantgárd recepciójának, világossá teszi ugyanis, hogy kép és szó bonyolult összefonódásának érzékelése mellett egyre nagyobb figyelem összpontosulhat szöveg és performansz viszonyának modellszerűségére is.

Ebbe a közegbe érkezik 2016-ban G. Komoróczy Emőke *Avantgárd kontinuitás a XX. században* című, a párizsi Magyar Műhely körével foglalkozó átfogó igényű, monumentális könyve. A koncepciót elsősorban az különbözteti meg Bohár András fentebb említett, hasonló tematikájú vállalkozásától, hogy erőteljesebb szelekciót működtet, azaz nem tárgyalt válogatás nélkül mindenkit a lap szerzői közül; ugyanakkor akiket tárgyalt, azokat alaposabb analízisnek veti alá, és az életműveken belül is kijelöl súlypontokat, melyeket a médiumhasználat határoz meg. Ez az elmozdulás arról tanúskodik, hogy az utóbbi két évtizedben differenciálódott az avantgárdról és az aktuális avantgárdról, egyáltalán az avantgárd folytonosságáról való beszéd elméleti, történeti és interpretatív tere. Nézzük röviden a monográfia öt fejezetének főbb szempontjait.

A könyv első fejezete a párizsi Magyar Műhely történeti szerepével, a magyar experimentális irodalom fórumaként betöltött funkciójával foglalkozik a lap alapításától (1962) a 90-es évek közepéig terjedő időszakban. Részletesen ismerteti a lap profilját, kitér a koncepciót befolyásoló strukturalista hatásokra, bemutatja továbbá, hogy a vizuális költészet változatainak felkarolásával hogyan vált a Magyar Műhely a hazai új-avantgárd bázisává, biztosítva ezzel az avantgárd kontinuitását. Ezzel összhangban a második fejezet a lap szerkesztő-triászának életművéről szól, bizonyítva, hogy Bujdosó Alpár, Nagy Pál és Papp Tibor nem csak szerkesztőként, de innovatív alkotóként is nagyban hozzájárult az említett folytonossághoz. Papp Tibor esetében egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a szóban forgó folyamatok szempontjából és azon túl a 20. század második felének egyik legfontosabb életművével állunk szemben.

A monográfia harmadik része a Magyar Műhely vonzáskörébe tartozó hazai új-avantgárd költészet változatairól nyújt áttekintést. A szelekció itt érvényesül a legjobban, a választott alkotói modellek viszont valóban reprezentatívnak tekinthetők. Petőcz András experimentális költészete, Székely Endre fonikus alkotásai, Hegedűs Mária vizuális munkái, Székely Ákos underground indíttatású darabjai mellett Péntek Imre ironikus-abszurd beszédmódja, illetve Németh Péter Mikola szakrális elemeket mozgósító szövegei és performanszai kerülnek szóba a fejezetben. Bár az említett életművek az avantgárd szempontú kanonizáció eltérő fokán állnak,

együttes tárgyalásuk jól szemlélteti a Magyar Műhely sokféle művészeti formát befogadó szerkezetét és inspiráló nyitottságát.

A negyedik fejezetet a lap közép-európai bázisának szenteli a szerző. Itt kerül szóba részletekbe menően Szombathy Bálint konceptuális művészete, Ladik Katalin és Lipcsey Emőke költészete, illetve Juhász R. József multimediális tevékenysége. Szombathy Bálintról és Juhász R. Józsefről az Aktuális avantgárd sorozatban már jelent meg monográfia, G. Komoróczy Emőke elemzése ezek kontextusában is meggyőzőek, újabb szempontokkal gazdagítják a megközelítési lehetőségeket. Szombathy és Juhász R. esetében is remekül megvilágítja a szerző, hogy műveikben a komplexitás nem valamiféle automatikus összeállásként fogható fel, hanem a mediális különbségek, az egymást felülíró közegek dimenzióiban létesül. Mindkét alkotó egyébként – részben a Transart Communication fesztiváloknak köszönhetően – a nemzetközi művészeti hálózat ismert figurájának számít.

Az ötödik fejezet az E/x/kszpanzió-fesztiválokkal foglalkozik, majd ezekhez kapcsolódva két ugyancsak lényeges életművet villant fel: Kelemen Erzsébet vizuális munkáit és Bohár András experimentális kezdeményezését elemzi; miközben Bohár megkerülhetetlen teoretikus tevékenységére utalva – szép gesztussal – egyben vissza is tér az avantgárd megközelítésének elméleti kérdéseire. G. Komoróczy Emőke monográfiája innen nézve is az avantgárd folytonosságáról való szakmai beszéd kompetens, az eddigi kutatásokkal szemben méltányos és példaértékű megnyilvánulása.

prof. PhDr. Alabán Ferenc, CSc.

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: alabanf@ujs.sk

Mgr. Csiba Balázs

Comenius Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Levéltári és Kiegészítő Történeti
Tudományok Tanszék
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Történelem Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: csibab@ujs.sk

Eperjesi Gergely

Miskolci Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Angol-magyar tanári szak (hallgatója)
H-3515 Miskolc

Dr. Fekete Tamás

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Anglisztika Intézet
Angol Nyelvészeti Tanszék
H-7624 Pécs
Ifjúság útja 6.
e-mail: feketetamas@pte.hu

Mgr. Hegedűs Orsolya, PhD.

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara
Pedagógusképző Intézet
Tr. A. Hlinku 1
SK-949 74 Nitra
e-mail: ohegedus2@ukf.sk

Dr. Kojanitz László

Esterházy Károly Egyetem
Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet
H-1143 Budapest
Szobránc u. 6-8.
e-mail: kojanitz.laszlo@ofi.hu

Dr. habil. Nagy Ádám, PhD.

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Neveléstudományi Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: nagy.adam@ujs.sk

H. Nagy Péter, PhD.

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: nagyp@ujs.sk

Mgr. Végh Magdaléna

Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Történelem Tanszék végzett hallgatója
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: magdalenaveghova9@gmail.com

2018 májusa (13. évfolyam 1. szám) óta az Eruditio – Educatio mint Open Access Journal elérhető és kereshető cím, szerző és tudományterület alapján a Central and Eastern European Online Library (CEEOL) nemzetközi adatbázisban [<https://www.cceol.com/>].

Since Maj 2018 (Vol. 13, Issue No. 1) the Eruditio – Educatio is accessible as an Open Access Journal, and it can be browsed by title, by author and by scientific subject in the Central and Eastern European Online Library (CEEOL) at [<https://www.cceol.com/>].

Od mája 2018 (13. ročník, 1. číslo) Eruditio – Educatio je registrovaný a databázovaný ako Open Access Journal v medzinárodnej databáze Central and Eastern European Online Library (CEEOL) [<https://www.cceol.com/>].

Szerkesztői és szerzői jogi tudnivalók / Editorial and Copyright Policy / Redakčné postupy a autorské práva

Az Eruditio – Educatio csak magas tudományos színvonalú kéziratokat fogad el és közöl, aminek biztosítéka az, hogy a tudományos szerkesztőbizottság a tanulmányokat meghatározott kritériumok szerint értékeli.

Eruditio – Educatio publikuje len rukopisy vysokej vedeckej kvality, ktorá je zabezpečená striktnými evalvačnými postupmi členov Vedeckej redakčnej rady, ktorí hodnotia rukopisy podľa dopredu určených kritérií.

Only manuscripts with high standards of scientific quality are published in Eruditio – Educatio. This is ensured by subjecting each paper to a strict assessment procedure by members of the Academic Editorial Board.

A szám anyagát lektorálták / Reviewers

Dr. habil. Horváth Kornélia, PhD.; Dr. Horváth Richárd; Dr. habil. Lőrincz Julianna, PhD.; Prof. Dr. Pukánszky Béla, DSc.; PaedDr. Strédl Terézia, PhD.; CSc.; Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.

Ezzel a jelen számmal megköszönjük Puskás Andreának, hogy 2012 és 2018 között megbízható angol nyelvi szerkesztője volt folyóiratunknak!

A folyóirat szerkesztői fenntartják a jogot, hogy a benyújtott kéziratot elutasítsák, ha az nem illik a folyóirat profiljába. A szerző azáltal, hogy kéziratát benyújtja az Eruditio – Educatiónak, elfogadja, hogy a szerzői jogok az Eruditio – Educatio tudományos szerkesztőbizottságát illetik, így a kézirat másodlagos publikálásához az Eruditio – Educatio szerkesztőségét képviselő főszerkesztő írásos engedélye szükséges. A további szerkesztői és szerzői jogi tudnivalók megtalálhatók az Eruditio – Educatio honlapján: <http://e-eruditio.uj.sk>

The editors have the right to reject any manuscripts without justification if it does not fit into the policy of EE. By submitting a paper to the Eruditio – Educatio, the Author acknowledges that the copyright of his/her paper thereafter belongs to the Editorial Board of the Eruditio – Educatio. Any further publishing of the paper requires a prior written consent of the Editorial Board of the Eruditio – Educatio, represented by the Editor-in-Chief. Further details on the Editorial and Copyright Policy of Eruditio – Educatio are at <http://e-eruditio.uj.sk>

Redaktori si vyhradzuju právo nezvereniť rukopis ktorý nezapadá do vedeckého profilu časopisu Eruditio – Educatio. Autor rukopisu si zoberie na vedomie, že poslaním príspevku do redakcie Eruditio – Educatio autorské práva rukopisu prejdú na vedeckú edičnú radu Eruditio – Educatio, t. j. k dodatočnej publikácii rukopisu je potrebný písomný súhlas šéfredaktora Eruditio – Educatio. Podrobnejšie informácie ohľadne autorských práv a redakčných postupov sú dostupné na webovej stránke časopisu: <http://e-eruditio.uj.sk>

Eruditio – Educatio • A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
• Megjelenik évente négy alkalommal • Kiadja a Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Komárom) • IČO 37 961 632 • A szerkesztőség címe: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829
• E-mail: nagyp@uj.sk • Szerkesztőségi munkatárs: Mgr. Ing. Nagy Beáta • Borító és nyomdai előkészítés: Téglás Attila – TAMM • Nyomta: Grafis Media, s.r.o. Gesztenyefa sor 4525/1A, 929 01 Dunaszerdahely • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • 2018. november; <http://pf.uj.sk/hu/tudomany/publikaciok/eruditio-educatio.html>

Példányszám: 100 • A kiadvány nem árusítható.

Eruditio – Educatio • Research Journal of the Faculty of Education, J. Selye University in Komárno • Published 4 times a year • Published by the Faculty of Education, J. Selye University (Komárno) • Reg. no. 37 961 632 • Editorial adress: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@uj.sk • Editorial assistant: Mgr. Ing. Beáta Nagy • Cover design and preparation for printing: Attila Téglás – TAMM • Printed by Grafis Media, s.r.o. Gesztenyefa sor 4525/1A, 929 01 Dunaszerdahely • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • November 2018; <http://e-eruditio.uj.sk>

Number of copies: 100 • Periodical not for sale.

Eruditio – Educatio • Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne • vychádza 4x ročne • Vydáva Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho (Komárno) • IČO 37 961 632 • Adresa redakcie: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@uj.sk • Redakčná asistentka: Mgr. Ing. Beata Nagyova • Obal a tlačiarenská príprava: Attila Téglás – TAMM • Tlač: Grafis Media, s.r.o. Gaštanový rad 4525/1A, 92901 Dunajská Streda • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • November 2018; <http://pf.uj.sk/hu/tudomany/publikaciok/eruditio-educatio.html>

Náklad: 100 ks • Periodikum je nepredajné.